

Ойбек

БОЛАЛИК ХОТИРАЛАРИМ

ОЙБЕК

**БОЛАЛИК
ХОТИРАЛАРИМ**

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1995

Кайта нашр

Нашрга тайёрловчи

НАИМ ҚАРИМОВ

Ойбек.

Болалик хотираларим: Қисса. / (Нашрга тайёрловчи: Н. Қаримов). — Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1995. — 248 б.

Атоқли узбек ёзувчиси Муса Гошмуҳаммад ўғли Ойбек турфа воқеаларга бой, манзққатли ва айни пайтда ажойиб ҳаёт йўлини босиб ўтган. Қўлингиздаги «Болалик хотираларим» китобида у ана шу йўlining 1917—1918 йилларга қадар бўлган қисми билан сиз, ҳурматли китобхонларни таништиради.

Ойбек сизгари улуғ алломаларнинг болалик ва ёшлик кезлари, уларнинг кўча чангитиб юрган оддий боладан халқнинг мугафаккир сиймоларидан бирнга айланишиг айниқса ёш авлодлар учун ҳаминша мароқли ва ибратлидир

Ў32

4702620201—20
М 352 (04)—95 5—95

© Наим Каримов, 1995 (Сўнгсўз)

ISBN 5-635-01468-2

Говкуш берк кўча эди. Аравалар кўчанинг ярмисига қадар борар ва берк жойига етганида орқага қайтишга мажбур бўлар, аммо кўчанинг торлигидан орқага қайрилиш минг чандон қийин эди. Шунинг учун ҳам аравакашлар минг азоб билан орқага қайтар эдилар.

Кўчанинг берк жойида эса пишиқ гов турарди. Маҳаллада яшовчи бўзчилар бу говни нафақат арава, ҳатто от ўтмаслиги учун қўйган эдилар.

Руслар келганидан кейин Туркистонда, айниқса Тошкентда чит моллар, турли газламалар кўпайганидан бўзчилар бозори касод бўлиб, улар ўз ҳунарларини йиғиштиришга мажбур бўлганлар. Лекин биринчи жаҳон уруши яқинлашгани сайин газламалар етишмай, бўзчилар яна бирин-сирин иш бошлаб юборадилар. Улар ҳар кун танда ёзиб, ишларини кўчада битказар эдилар. 30—40 метр узунликдаги тандалар, шубҳасиз, каталак ҳовлиларга сиғмас эди.

Бобом ёшлигида туякаш бўлган. У бойларнинг молларини карвон-карвонлаб ташиганида, туя минган. Бўзчилар: «Туянг ўлгурни торт, бузиб юбординг-ку, ахир! Тандага тегма!» деб дод-вой қилиб, жанжал кўтарар эканлар. Бувам туяларини минг эҳтиёт билан олиб ўтса-да, бўзчилар ундан хафа бўлар эканлар. Битта-яримта танда узлиб кетса, ҳаммаси бир зумда чуваланиб кетаркан.

* * *

...Тор кўчада, қўшнимизнинг эски, шалоқ эшиги олдида менинг чол бобом ўз ўртоғи — узун соқолли, йирик жуссали, кар қулоқ мўйсафид билан нималар тўғрисидадир эзмаланиб сўзлашади. Бобом ориқ, кичкина гавдасини деворга суяб, чўққайган, ҳассасини тиззалари орасига қадаган. Ўртоғи эса қўпол, эски сағри кавуш кийган, узун, сертук оёқларини узатиб, офтобга яғринини тутган ҳолда ерга ёнбошлаб ўтирибди. Кўчадан от, арава ўтмайди, шовқин-сурон йўқ. Сийрак ўткинчилар, албатта, қўл қовуштириб «Ассалому алайкум!» деб ўтадилар. Чоллардан бири ёки иккови бирдан жавоб беради: «Ваалайкум...»

Мен чолларнинг атрофида айланаман. Дам бобом-

нинг, дам ўртоғининг гаврондай узун ҳассасини «от» қилиб минаман, тупроқда ҳассалар чизган изга қизиқиб қарайман. Кейин бу қуруқ таёқларни тарақлатиб улоқтираман. Бобом ўсиқ қошлари тагида яширинган кўзларини ёлғондакам олайтириб, кўрсаткич бармоғи билан пўписа қилади, мен ҳассаларни тихирлик билан эгаларига қайтараман. Кейин бобомнинг тиззасини қучоқлайман, бир тутам соқолини ушлайман, оғзини очишга қистаб, тишларини қидираман.

— Тишинг қани? — сўрайман лабини чўзиб тортиб.

Бобом юқори жағидаги қорайган яримта тишини кўрсатиб, бармоғи билан ликиллатади, мен куламан. Зерикиб, дўппимни осмонга отаман, тупроққа «пўп» этиб тушади. Бобом нохушланиб, дўппимни қоқиб-суқиб кийгизиб қўяди.

— Қани, «бисмилло»ни айтиб бер! — деб қистайди.

Айтмагунимча қўйиб юбормаслигини биламан-да, айтиб бераман. Чол мени қўйиб юбормайди.

— «Лоилоҳа»ни айт, ўғлим!

Буни ҳам тўтидай гужуллаб бераман.

Бобом қучоқлаб, юзимдан ўпади. Ўртоғи соқолини селкилатиб кулади:

— Эсинг бажо. Илоҳим мулла бўл! — дейди чол.

Мен яна ўйин қидираман. Юпқа девор тагидан оқиб чиқиб, ҳовузчага қуйилаётган сувни шапиллатмоқчи бўламан, лекин катта лагандай ҳовузчада ёнғоқдай кичик иккита-учта кўм-кўк оғринди олма рақе этади, шаршаракчага яқинлашиб, бирин-кетин шўнғийди. Мен қизишиб, узоқ тикиламан. Олмалар «Мен сендан қоламанми?» деб, бири-бири билан талашгандай, галма-гал шўнғишади. Йўқ, энди сабрим тугайди — энгашиб уларни олмоқчи бўламан.

— Ҳой, йиқилиб жетасан, ҳувари! — койинади бобом ўрнидан базўр туриб; қўлимдан ушлайди-да, уйга олиб жўнайди.

Унинг қадди жуда букилган. Жуда секин юради. Ҳар қадамда «Худо!» дейди. «Сенга топширдим, Тош омон бўлсин!» деб ёлғиз ўғлини, қишлоқдаги дадамни дуо қилади.

Уймакор гуллари билинмайдиган даражада ўчган, қўш тавақали эски эшикка кирамиз. Устунлари, тўсинлари йўғон отхонада бир кўзи кўр, кўнғир сигиримиз пишиллаб ётади. Харида мусичалар кукулашади. Бобом мени бир томони отхонага ёпишган уйига тўппатўғри етаклайди. У ёқ-бу ёқни тимирскилаб, налатнинг

тагидан катта бир калитни толиб олади-да, тўрдаги сандиқни очади. Суюниб сандиққа кўз тикаман. Қогозлардаги, галинкалардаги ҳар хил мева-чевалардан— қанд, парварда, попук, руста ва ҳоказолардан ҳовуч-ҳовуч олиб, этагимни тўлдирсам-да, еяверсам... Йўқ, бобом ичимни тирнаган бу ҳавасни билгандай мени секин четга итаради. Атиги бир-икки чақмоқ қанд, бир-икки дона ёпишқоқ попукни қўлимга тутқазди ва дарров сандиқни даранг-дурунг қилиб қулфлайди. «Бувингга кўрсатма, уқдингми?» — деб танбихлайди чол.

Бу сандиқнинг ягона хўжайини бувим эканини, мева-чеваларни кўз қорачиғидай аяб сақлашини яхши биламан. Шунинг учун ҳовлига чиқишга, акамга ё бирон бошқа болага кўз-кўз қилишга ўзим ҳам қўрқаман. Нимқоронғи уйда қандни қасирлатиб тез-тез чайнайман. Аммо нима бўлади-ю, лоп этиб бувим кириб қолади. Узун бўйли, ориқ — қотма кампир катта кўзларини олайтиради:

— Буванг қурсин, нега мунча сани яхши кўрмаса!— деб қичқиради.

Мен ҳовлига югураман, олма тагида ёлғиз ўзи тинчгина ўйнаб юрган акам Исамуҳаммадга кўз-кўз қиламан. У жуда ювош, шовқин-суронсиз, хархашасиз бўлганидан, қизиқиб қарайди-қўяди. Айвонда дўппи тикиб ўтирган онам бувимнинг товушини эшитиб, ундан нохушлагандай қовоғини солиб, яна қатим тортаверади. У мўмин-маъқул келинлардан бўлгани учун бувимнинг чизиғидан чиқмайди, у билан айтишмайди. .

Опам Қаромат — ҳали паранжисиз ёш қиз — мактабдан қайтади. Мен унинг маҳалламиздаги мактабини — отинбибининг уйини яхши биламан. Бир кун опамга эргашиб борганман. Айвонда анча қизлар — катта-кичик аралаш — қатор тизилиб ўтириб, чуввос билан китоблар ўқишарди. Отинбиби — қари, жиддий, серсавлат хотин — қўлига ингичка, узун таёқни ушлаб, қизлардан кўзларини узмас, қурт шимган, сақич чайнаган қизларни таёқ билан аста уриб, ўқишга ундар эди.

Мен опамнинг жилдидан қалин китобни — Қуръон бўлса керак — олиб, пала-партиш варақлайман. Опам куюниб, қўлимдан йириб олишга тиришади. Мен бермайман. Айвоннинг у бошидан-бу бошига олиб қочаман. Оғир китоб қўлимдан тушиб кетади, мен устига йнқиламан. Шунда онам қўлимдан китобни тортиб олиб, ўпиб жилдга солади-да, баланд қозиққа осиб қўя-

ди. Кейин акам билан ниманидир талашиб, уричаман. Устунга суялиб, офтобда ямоқ ямаб ўтирган бувимнинг кўзойнагини ёки ангишвонасини олиб қочаман. Кам бир хуноб бўлиб қойийди. Мен шодланиб куламан...

* * *

Қиём вақти. Оғилда сизир маърайди. Уни подага юбормайдилар: бир кўзи кўр бўлганиданми подадан қайтишда шохи билан конканинг ойнасини сиңдириб қўйган. Бобом қаттиқ хафа бўлиб, бир сўмми, ярим сўмми жарима тўлаган.

Онам баланд, дудбуронли ошхонада куймаланмоқ да. Мен айвонда ёстиқларни устма-уст қалаб, ўйнаб ўтирибман. Бувим торгина, чўзинчоқ ҳовлини қиртиш лаб супураб эди. Кейин айвонга келиб, икки устун ўртасига қурилган беланчакка кўз ташлайди-да, бирдан қандайдир ваҳимали товуш билан қичқиради:

— Шўрим қурсин... Шаҳодат! Кел!

Онам ошхонадан югуриб келади. Мен ҳам беланчакка яқинлашаман. Касал укам Ҳожининг сап-сарик юзи, галати очилиб қолган кўзлари қўрқинчли эди. Онамининг ранги қум ўчган, кўзларидан ёш қайнаб тўкилади. Бувим қалтираган қўли билан боланинг кўзларини аста силайди.

Кўп ўтмасдан қўни-қўшнилари чиқишади. Бобом ҳас сасига суяниб, ўпкасини тутолмай, хўнг-хўнг йиғлайди. Мен бўзариб, бўйнимни эгиб қоламан. Менга ҳаммаёқ бўм-бўш, ҳар нарса совуқ туюлади...

* * *

Бир оқшом, кутилмаган вақтда, кўчамизда туяларнинг бақирishi, ҳавони янграган қандайдир нотаниш овозлар эшитилади. Акам югуради, орқасидан мен ҳам чоаман. Кўчада юк ортилган туялар кўп. Тор, қиғирқийшиқ кўча улар учун гўё сичқоннинг қопқонидай бўлганидан тиқилиб қолишган. Осилган лабларидан ҳар ёққа кўпик сачратиб, бошларини жаҳл билан кескин силкитишади, шунда бўйинларига осиглиқ қумгондай кўнғироқлар қаттиқ жаранглаб кетади. Увада кийимли, ийрик гавдали, хўмрайган одамлар «чих-чих» деб, олдинги туяларни чўктирмоқда. Мен деворга қисилиб, тура қоламан. Бобом ҳассасини дўқиллатиб эшикдан чиқиши билан сўрайди:

— Тош омонми?

— Худога шукур, Тошмат акам саломат, — жавоб беради бир туякани.

Шунда мен буларнинг қишлоқдан, дадамнинг олдидан келганини пайқайман. Жуда севинаман. Ҳатто энди том баранар туялар ҳам кузимга ёқимтой бўлиб кўринади. «Ай-ай», деб уларга тегажаклик қила бошлайман.

Туякашлар катта қоплардаги галлаларни сикаларига чапдастанк билан олиб, бизнинг омборхонага бўшатаверадилар. Болалар, йиғитчалар йиғилишади. Қий-чув... Қўшимиз кекирдагини чўзиб, қишлоқиларни сўка бошлайди:

— Туянгни торт! Деворни қулатади ҳозир...

Бошқа бир маҳсидўз қўшимизнинг новча, ранглар халфаси битта қопга пичоқ уриб юборса, ерга бугдой тўкилади. Халфа ҳам бошқа болалар чуввос билан шона-пиша тера бошлайдилар. Бобом пайқаб қолиб, ҳасаси билан ўдагайлаб, уларни қувлайди. Кейин ерга қанишиб, тўкилган бугдойларни битталаб теради. У ҳозир жуда тетиклангандек. Ҳаммадан, чолнинг туядан кўрқмаслиги мени қизиқтиради. У нотинч туялар орасида мункиллаб, каловланиб бемалол юради...

Бир кун чол бошқа одамларни бошлаб келади. Улар бугдой ва ёнғоқларни қопларга соладилар-да, катта эшакларга, кесак отсанг қулоқ қимирлатмайдиган жуда ювош отларга ортиб жўнайдилар. Омборхонага кирсам бўм-бўш. Чолнинг бу ишидан жаҳлим чиқади. Нега бериб юборади? Тушунмайман, айниқса ёнғоқларга ачинаман. Айёр кўзларини жавдиратиб, илдам йўрғалаган сичқонлар ҳам мени қизиқтирмайди. Онамга айтсам, кулиб дейди:

— Бобонг сотди.

— Нега сотади?

Тушунмайман. Онамнинг жавоби қалбимни тирнаб юборади. Қовоғим солиқ, кўчага чиқиб кетаман.

Бу вақтларда ёшим тўртдан ошмаган бўлса керак...

* * *

Кўча бугун жонланган. Бўзчилар танда ёйиб, илми кўк бўёққа бўяйдилар; бир томони дағал, қилли, ғўладай оғир асбобни танда устидан юритиб, илми силлиқлайдилар. Бўзчиларнинг кўли қарн-қартаг одамлар. Сал шўхлик қилсанг: «Ғивиллама оёқ остида!» деб жеркишади улар.

Мен ариқ лабидан бир парча лой олиб, «поқ-поқ» ўйнаб ўтирсам, уйдан ўртоғим отилиб чиқади. Кўзлари алланечук бесаранжом. Қарасам, қўлида бир тилим ҳандалак. Мен унга: «Ширинми?» деб тикиламан. У ҳавасим келганини биледи шекилли, қўлини орқасига олади-да, бошини лиқиллатиб, мақтанади:

— Дадамлар олиб келдилар, яна бор. Аҳ, ширин...

Мен лойни отаман. Югуриб Мираҳмад отанинг уйига кираман. Аёллари боққа кўчиб кетгани учун супуриқсиз, қаровсиз қолган кенг ҳовлида жуда баланд, беўхшов эски паҳса деворли хонанинг кичкина, шалоқ дарчаси олдида бобом ўртоғи билан гаплашиб ўтирибди. Мен пинжиги тикилиб дейман:

— Бува, ҳандалак...

Чол қулоқ солгиси келмайди, ҳассасининг учи билан ерни уриб, гапиради:

— Биламан, биламан, Мусулмонқулнинг одами эди у, шайтонга дарс берарди...

— Балли, эсингизда экан... — эски дўппили бошини оғир чайқаб, сўзини давом эттиради Мираҳмад ота: — Ана шу оқпадарга қамти келиб қолсам бўладими! У отада, мен яёв. Қўлимда шашпар... Узиям девдай бақувват, зуғумли йигит эди-да...

Мен чолларнинг суҳбатига беихтиёр бериламан. Дам бобомга, дам унинг ўртоғига тикиламан. Улар аллақандай хонлар, беклар, қўрғонлар, урушлар тўғрисида сўзлашади. Аллакимлар қандайдир катта дарвозаларни беркитиб қўйган, кимлардир шаҳарга сув бермаган, боғдорлар қайларгадир қочиб кетгани учун боғларда мевалар пишиб, сасиб-чириб кетган... Бу гаплар менга эртақдан ҳам қизиқ туюлади. Ниҳоят, чоллар жим бўлишади, гўё ёшликларини соғингандай бошларини қуйи солишади.

Мен бобомнинг қўлидан тортаман:

— Ҳандалак...

— Тек тур, ҳуvari. Ҳали пишгани йўқ... — дейди бобом.

Мен яна қистайман. Астойдил қўлидан тортаман. Мираҳмад ота мени алдамоқ учун гаврондай ҳассасини қўлдан-қўлга чаққон олиб, хириллаган овоз билан қандайдир қизиқ ашула айтиб беради. Йўқ, менга кор қилмайди. Охири, бобом ўртоғига дейди:

— Нима қиламиз? Бола. Боланинг кўнгли—пошшо...

Бу гапнинг маъносига тушунаман. Чунки, мен ўз

тилагимни унга қабул қилдирсам, у ҳар вақт атрофдагиларга ёки ўз-ўзига шундай деб қўярди.

Бизнинг уйдан тор кўча бўйлаб юз қадамча юрилса, тош терилган катта кўчага — Оқ Мачит маҳалласига чиқилади. Бу ерда учта дўкон бор: бири қассоблик, иккиси боққоллик. Муса боққолнинг дўкони кўзимга ҳар вақт қуруқ кўринади. У фақат сабзи, пиёз, ун, керосин сотади. Аммо мулойим, ширинсўз, серсоқол жекса Собир боққолда эса шода-шоода осилган, пашшалардан қорайган тешиккулча, отионлардан, қуртлаган жийда ва туршаклардан тортиб, то тошкўмир, қуруқ беда, маккаи саногача — ҳар нарса топилади.

Биз шу дўконга борамиз. Собир боққол оҳангдор майин овоз билан: «Баракалла, азаматча, бувалари тўйларини кўрсин», деб мени эркалаб қўяди.

Бобом қалашиб ётган ҳандалаклардан битта кичкинасини олади-да, ҳидлаб қўлимга тутқизади, кейин баҳосини сўрайди. Боққол бир нима дейди. Бобом ўсиқ қошларини чимириб, бир қарайди-да, узун, кенг оқ сурф кўйлагининг чўнтагидан бир неча чақа чиқаради, ҳар бирини кўзга яқин тутиб, обдан тикилиб, боққолнинг олдига ташлайди. Собир боққол бошини чайқайди.

— Бўлмайти, отажон, пича қўшинг, — дейди.

— Бас. Баҳоси яхши бўлди, — дейди бобом жеркиб, уйга бурилади.

Собир боққол орқадан яна астойдил қичқиради:

— Дадақўзи ота, бир нима қўшмасангиз бўлмайти!

Бобом унга қиё боқмайди. Тор кўчага киргач, ўз-ўзича гапириб кетади: «Инсоф билан сот-да! Оғзингга сиққанича айтаверасанми!» Кейин мендан ҳам ранжийди: «Тентак, сабрни билмайсан. Бозордан каттасини олиб келардим».

Мен ҳандалакни қўлтиқлаганимча шамолдай югу-паман. Айвонда дўппими, жиякми тикиб ўтирган онамдан пичоқ сўрайман. Акам ҳам, бир чеккада ниманидир ўзича чатиб-тикиб ўтирган опам ҳам севинишади. Ма-на, чол ҳам аста кириб келади.

— Қимматга олдим. Бозорга тушардим-у, лекин қўймади ўглинг, — дейди у онамга. — Боланинг кўнгли — пошшо... Омон бўлсин, орқамда қолсин. Бу тентакни жуда яхши кўраман.

Шундан кейин чол ҳар икки-уч кунда эшикдан терлаб-пишиб киради, қўйнидан катталиги пиёладай йўл-йўл ҳандалакни чиқариб беради, кейин онамгами, бувимгами бозорнинг ғовур-ғувуридан шикоят қилади...

Онам менга қизил, оқ йўлли тикдан узунгина, кенггина янги кўйлак кийдиради ҳам эскигина паранжисини ёпиниб, акамнинг қўлига кичкина тугунчакни беради. Биз бувимнинг (она томондан) уйига кетамиз. Бу — жуда яқин. Бизга ёндош маҳалла — Қуйи Оқ Мачитда. Ҳатто онам ҳам баъзи вақтларда яқтак ёпиниб, бешўн қўшни уйлари оша томма-том ҳам бориб келади.

Собир боққолнинг дўконига бир зум аграяман: эски, пачоқ қўл тарозисини ўйнагим келади. Кейин, пастак курсичада мудраб ўтирган юм-юмалоқ, сеп-семиз Ниёз қассобга ҳам қараб қўяман. Атрофида гув-гув учган арилардан қўрқмаганига ҳайрон қоламан.

Таниш эшикка ҳаммадан илгари югураман-да, тўппа-тўғри дўконхонага кираман. Кичкина, синиқ кўзли дераза тагида, бети ёйилиб силлиқланган қалин тўнка ёнида чарм кесиб ўтирган бобом — юмалоқ бошли, кенг юзли, тоза, оқ соқолли, тўла, серсавлат чол — қалин лабларини жўрттага қавартириб: «Бўб-бўб-бўб... Айланай ширинтойдан», — дейди. Тоғаларим — Эгамберди ва Раҳимберди — мени бир-бир қучоқлаб, ишга бериладилар. Иссиқда тор дўконхонада ишдан зерикиб, диққинафас бўлган халфа ва шогирдлар ҳазиллаша бошлайдилар: бири бошимдан дўппимни шундай чаққонлик билан юлиб оладикки, қайга яширганини билмай қоламан. Бошқа бири орқада мушуксимон «пих» деб мени чўчитмоқчи бўлади. Бобом ҳаммасига ўқрайган кўзларини тикиб бақиради:

— Эналаринг қиладими ишни, бадбахтлар?!

Унинг товушидан қулоқлар ёрилгудай бўлади. Ҳазилкашларнинг нафаси ичига тушади. Мен «чаманда гул» дўппимни иссиқдан яп-ялангоч бўлиб олган ориқ, рангпар, қаримсиқ юзли халфанинг тиззаси орасидан юлиб оламан-да, ивирсиқ дўконхонада титина бошлайман: шонлар, қолипларни тарақлатиб, гоҳ у токчага, гоҳ бу токчага тераман. Тайёр бўлган бачкана маҳсиларни тахлайман, баъзиларини оёқларимга ўлчаб кўраман. Бобом пешин намозига кетгач, дарров унинг ўрнига ўтираман. Худди бобом каби жиддият ва қунт билан ишга киришмоқчи бўламан: чол ўткир газанларни мендан яшириб кетган экан. Кичкина ўтмас газан билан чармларни кесаман, ширач билан бир-биринга ёпиштираман. Бурншган эски чармларни ҳўллаб, кунда ус-

тига қўйиб, кўва билан уриб текислашни жуда севаман.

Маҳалла мачитининг минорасидан бобомнинг баланд, тоза янграган овози эшитилади. (У муаззин эди.)

— Бувам! — дейман бирдан қичқириб.

— Минорадан тушолмай қолди буванг. Тушириб қўй! — дейди чўтир халфа.

Жаҳлим чиқади, лекин индамасдан, кўвани кундага уравераман. Қулоқлари битган шекилли, кўвани қўлимдан тортиб олишади. Мен ичкари ҳовлига кираман. Айвонда бувим — Ҳурмат биби билан онам чой ичиб, ҳар вақтдагидай, гаплашиб ўтиришибди. Бувим юмшоқ, семиз қўллари билан бошимни силаб, одатича, пешонамдан ўшиб қўяди.

Айвоннинг пиромонидаги индан мўлтайиб қараган бир жуфт мусича боласига кўзим тушган ҳамон ўрнимдан сапчийман. Уларни пастга туширмақ учун узун ёғоч қидирар эканман, бувим астойдил қойийди мени:

— Ҳа, шумтака, онаси қарғайди. Мусича — азиз қуш,— дейди-да, кейин, қушчаларни ютмоқ учун шифт орасида илон пайдо бўлганини, уларга ачиниб, кундузлари икки кўзи шифтда, кечалари ухламасдан пойлаб чиққанлигини сўзлайди. Ҳақиқатан, кампир жонли махлуққа заррача озор етказишдан кўрқарди. Қурт-қумурсқа, капалак, қўнғиз — ҳаммасини ҳимоя қиларди.

Мен қулоқ солмайман. Нима қилиб бўлса ҳам мусичаларнинг пайига тушаман. Лекин энди онам мени қарғай бошлайди. Унинг кичкинагина, этсиз, лекин илиқ юзига қараб, сал ҳаддимдан ошсам, мени тутиб олиб урмоққа тайёр эканини найқайман-да, иложсиз қоламан...

* * *

Эрталаб чой ичамиз. Онам, опам, акам, бобом, бувим ва мен — ҳаммамиз айвонда, дастурхон атрофида давра қурганмиз. Бобом тўрда, мен унинг пинжида ўтираман. Пастда, самоварнинг ёнида онам чой қўйиб улгурмайди. Чой ва нон чаккага теккан! На қанд, на туршак! Мен жиззали ва пиёзли нонларни жуда ёқтираман, аммо бундай лаззатли нонларни бувим аҳён-аҳён-да ёпади.

Бирпасда бобомнинг елкасига осилиб оламан, қулоқларини ушлайман, буришиқ юзларини силайман.

— Ҳой, қўй, болам, тек ўтир! Чойни тўкдинг-ку, хум-пар! — дейди бобом койниб.

Бобом — мункиллаган қария одам. Қошлари ўсиқ, сийрак соқоли оппоқ. Буришнқ қўлларида томирлар қаварган, йирик бармоқлари қадоқли, ориқлигидан гавдаси чўккан, елкаси чиққан.

— Жим ўтир, дейман, шўхлигинг қурсин! — қарғайди онам.

— Шўх-да, айни ғайратга кирган! — менниг ёнимни олади бобом.

Бувимнинг бутун гапи фақат тирикчиликдан. Унинг гапида мақоллар, турли ажойиб иборалар устма-уст қуйилиб келаверади. У новчадан келган, бақувват, пишнқ, лекин чўлдай ориқ. Бобомга ўхшаш мункиллаган эмас, тириккина кампир, ҳасса тутмайди. У ҳеч тинмайди: нон ёпади, ўчоққа олов ёқади, ҳовлини қиртишлаб супуради, наматларни қоқади...

Ҳар куни эрталаб дастурхон устида ўтирганимизда, катта кўк ит эшикдан аста кириб келади. У айвонга жуда яқин келмасдан, нарироқда — ҳамнаша бир жойда тўхтайдн ва орқа оёқларида туриб, мўлтиллаган кўзлари билан менга тикилади. Бу — қоровулнинг ити. Келишган, гавдали, зўр ит, одатда шундай тентиб юради.

Ўрнидан туриб: «Ма, ма, Кўктой», деб нонни кўрсатаман ва нон билан алдаб туриб, токчадан секин гугуртни оламан. Ниятимни пайқаган ит тура қочади. У гугуртдан жуда кўрқади. Орқасидан нонни отаман, югуриб қайтади-да, нонни олиб, физиллаганича чиқиб кетади. Ҳаммамиз кулгидан қотиб қоламиз.

— Бўйнинг чўзилмагур, — дейди кампир, — нонни отдинг-а, увол... Итга худойим суякни чиқарган.

Опам қозикдан жилдини олиб, бўйнига осадн-да, мактабига жўнайди. Акам шойи қийиқни ҳафсала билан тахлаб, яктак устидан белига боғлар экан, амакимнинг ўғли Қодир шошилиб эшикдан кириб келади.

— Тез юр, Исавой, кечикамиз, — дейди акамни қис-таб.

Қаергадир бормоқчилар. Мен ҳар вақтдагидай уларга эргашиб, хархаша қиламан.

— Кўр бўлиб кетмагур! — ранжийди онам. — Зиғирдайсан, ўзингдан катталарга эргашасан, булар узоққа кетяпти.

Бобом инқиллаб базўр ўрнидан туради:

— Қани юр, болам, кўчага чиқамиз, — дейди деворга суянган жингил ҳассасини олиб.

Мен ўйнаб ўтирган гугурт чўпларини нари-бери қутчага солиб, тоқчага ташлайман-да, бобомнинг олди-га тушиб югураман.

Елкаси чиқиқ, мункиллаган қари бобом, ҳассасини дўқиллатиб, битта-битта босиб боради. Эгнига сурф яқтак устидан эскигина чопон, бошига сарғайган тақя кийган. Яланг оёқларида қўпол, пишиқ кавуш.

— Қаёққа борамиз, бува, Мираҳмад буванинг олди-гами? Яхши кўраман-да ўртоғингизни, — дейман бобомнинг олдида пилдираб.

— Ҳа, хумпар, биласан ўзинг, — жавоб беради бобом кулимсираб.

— Тез-тез юринг-е, бува, мунча имиллайсиз, — дейман тўхтаб.

Бобом қотиб кулади-да, оплоқ соқолларини силаб, дейди:

— Қандай қилай, болам, қариб қолдим, мисоли бир куруқ дарахтман-да...

Кўчадан озгина юргандан сўнг, тор, эгри жинкўчага қайриламиз. Қийшайган эски эшикни секки очамиз-да, Мираҳмад бобонинг кенг ҳовлисига кирамиз.

Чол йирик гавдали, пешонаси кенг, соқоллари қалин, устида бўз яқтак, эскигина чопон; деворга суялиб, гўё ухлагандай кўзлари юмуқ, сокин ўтирибди.

— Ҳа, ўтирибсизми, офтобда мириқиб? — дейди бобом мийингида кулиб ва ҳассасини деворга суяйди.

— Э, кел-кел, зеркиб ўтирибман. Ҳеч ким йўқ, Мирмаҳмуд бўлса далада, кампир раҳматликдан ажраганимдан бери аҳвол шу: ёлғиз қозик бўлиб ўтирганим-ўтирган, — дейди оёқларини уқалаб, кейин сурилиб, эскигина кўрпачадан бобомга жой беради.

Чол бутун умри сипоҳ — жангчи бўлган. Унинг йирик новча гавдаси, ҳануз қирғилдек кўз қарашлари ёшлиқдан жасур, полвон киши бўлганидан ишорат беради. Фарғона водисиди, Чимкент, Туркистон, Сайрам атрофи саҳроларида сипоҳлик қилиб кўп кезган. Руслар келгандан сўнггина теңтирашларга барҳам берилган.

Алмисоқдан қолган кўҳна уйнинг тўкилиб турган айвониди икки чол — қадим дўстлар, одатдагидай, битмас-туганмас суҳбатларига киришиб кетади. Мен дарров айвон олдида офтобда мудраб ётган занжирбанд ит олдига яқинлашаман. Ит ялқовгина кўзларини аста очиб, бир приллайди. Мен чўчиб, икки қадам орқага ўзимни ташлайман. У жуда зўр, эшакдай катта тарғил

ит. Мен астагина яна яқин бораман ва чўққайиб, «ма-ма-ма», дейман тегажаклик билан қўлимни узатиб. Ит пидамайди, аммо шундан думига қўнган бир пайшани чайнамоқчи бўлиб, қайта-қайта гижириб думини тишлайди, кейин бутини кўтариб қашинади. Мен астойдил тегажаклик қила бошлайман. У бирдан гуруллаган билан овози билан вовиллаб юборади. Чўчиб, яна ўзимни орқага таштайман.

— Эй, тегма, ит ёмон, — дейди бобом мени чақириб.

Чоллар ниманидир гаплашиб ўтирадилар. Мен бобом олдида биррастгина ўтираман-да, яна зеркиб ҳовли юзига тушаман.

Чолнинг ёлғиз, биттаю битта кўр товуни бор. Тухум қиладим, қилмайдими — биламайман, лекин ориққина, қари, ювош товуқ. Кесак отиб, қувлай бошлайман.

— Бас, бас, тегма, увол-ку, ахир, — қичқиради бобом ранжиган оҳангда.

Мен чоллар олдидан аста ўтиб, уйнинг ичига суқуламан. Нимқоронги хона ичи бўм-бўш, ҳеч вақо йўқ. Тахмонда эски бир сандиқ, бурчакда чети синиқ зил хумча. Ерда бир нарча эски намаз устида кир кўрича билан бир қурок ёстиқ холос. Ёғоч қозиқда кир чопон ёстиқ. Уйнинг гурида, шифтга яқин баланд ёғоч дор, унда ҳам эскисича олача пахталик. Тоқчада учта-тўртта соял ичела, қалин оғир соял товоқлар, беш-олти қўпол-қўвол ёғоч қозиқ. Булар чолнинг кўп, хилма-хил ҳунардаридан далолат. Хонанинг ҳар бир бурчаги, ҳар бир тоқчасини тимиреклаб юраман-да, бирдан шифтда эски қишга тақилган қадим замоннинг катта бир қиличи осиллик турганига кўзим тушади, юрагим ҳанриқиб кетади. Уймакор ёғоч эшикни дастак дарчага югуриб чиқаман, юқорига осиламан. Бўйим етмаганидан хуноб бўлиб, дарчадан чолга қичқираман:

— Бува, қилични олиб бериш! — ялинаман сабр-сизланиб.

Мираҳмад чол жаҳли чиқиб, бир хўмраяди, кейин юмшаб, кулимсираб, мулойим оҳангда:

— Эй, ўғлим, қилич шипга осиллик, ғалва қилма, — дейди йўталиб ва узоқ ёшлигини тасаввур этгандай бир лаҳза хаёлга берилади, кейин сўзида давом этади: — Лекин бир замонлар хўн қиличбозлик қилганмиз. Тулпор отларни осмонга сатचितиб, қилич солардик. Э-э, бу қилич ҳам энди мендай кекса. Эсиз-эсиз, ўтди-кетди ёшлик, юлдуз оққандай оқди-кетди.

— Жон ота, бир ушлаб кўрай, — ялинаман йиғлам-сираб.

Бобом мени алдаб-сулдаб чақиради-да, ёнига ўтқизади.

— Утир, ўғлим, ўтир, қилич нима деган гап. Энди қиличбозлик, яроқ замонни ўтиб кетди. Уқи, ўғлим, улғайиб, мулда бўл! — дейди орқамни қоқиб. — Қани бошланг, дўстим, Фарғонада Маъдалихон тахтдан туширилганини сўзланг. Мусавой эшитсени, бир яхшилаб ҳикоя қилинг, — дейди бобом ўртоғига қараб.

— Қани бўлмаса, тингла, ўғилча, — дейди чол ва йўталиб, тарихни бошлайди.

Эс-эс биламан, тушдагидан қизиқ воқеалар, ажойиб саргузаштлар чол хотирасидан булоқдай қуйилиб келади. Фарғона жанглари, Бухоро газовати, Қўқон ва Хоразм талонлари... кейин русларнинг келиши. Ҳикояга мен берилиб қулоқ соламан, жим тинглайман. Чол ҳаммасини бирма-бир эслаб, узоқ сўзлайди. Хотиралар кўп. Булар ҳануз ғира-шира эсимда.

— Утди-кетди умр, эй-воҳ, бевафо дунё! — дейди чол ва йўталиб, хаёл оғушида яна узоқ сукут этади. — Юрган дарё, ўтирган бўйро, дейдилар. Қутурган бир дарё эдик, мана, кўрибсенки, бўйра бўлиб қолибмиз, — дейди чол хўрсиниб.

— Лекин, майли, дўстим, хонлар, беклар зулмидан, талон-торождан қутулдик, — дейди бобом соқолини бармоқлари билан тараб.

Бобом ва чол энди ҳар хил ҳазил-хузул гапларга ўтишади, тўйиб эзмаланишади, мен уларнинг ҳазилларини тинглашни ҳам севаман.

Пешин вақти яқинлашганда аста уйга жўнаймиз.

Айвонда бувим билан поччам ўтиришибди. Дастурхон ёзилган, қанд-қурсе жойида, самовар шақирлаб қайнаб турибди.

Поччам элликдан ошган, новча, касалманд, рангпар, тишлари тушган, соқоллари оқарган, юзи буришнинг, хунуккина киши. Устида узун ятак, бошида бесўнақай ўралган катта қўнол салла, оёқларида чурук маҳси. Доимо энг аввал унинг шу чурук маҳсиларига кўзим тушади, бугун ҳам ялт этиб аввал унинг оёқларига қарайман ва ўша чурук саҳтиён маҳсисини кўра-

ман. Ҳайрон қоламан, наҳотки ҳеч янги маҳси олол маса?

Поччам Лабзакда туради. У сўкфурушлик қилади. Сўкчилик ғоят оғир ва ифлос иш. Эҳтимол шунинг учундир, поччам бояқиш ҳамиша кир ва ҳорғин юради. Оиласи жуда катта. Биринчи хотини — катта аммам ўлган, кейин кичик аммамга уйланган. Унинг анча-мунча майда болалари бор.

Бобом эшикдан кириши билан:

— Келинг, келиш. омонлигимиз?— дейди ва поччам билан кўришиб, сихат-омонлик сўрайди-да, тўнини қозикқа осиб, тўрга ўтиради. — Бай-бай, кун исиб кетипти, — дейди чордана қуриб.

Бобом дарров поччамнинг ишларидан, нарх-наводан суриштира бошлайди. Поччам ҳар вақтдагидай сўкфурушликдан, тирикчиликнинг машаққатларидан, ҳаётнинг оғирлигидан шикоятмуз сўзлайди. Мен жимгина поччамнинг оғзига қараб ўтираман. Айниқса унинг ўсиқ қошларини, сертомир бўйнининг қалтирашини, томоғидан чойнинг қулт-қулт ўтиши ва чирик тишлари орасида қанднинг кусурлашини томоша қиламан. Поччамни жуда тез унутаман, дастурхондаги қанд, парварда ва турли мевалар кўзимни олади. Патнисни тик-тик этиб, четини чертиб қўяман, лекин қўл узатишга бувимдан кўрқаман. Бувим ҳам менинг безовталанганимни дарров сеза қолади.

— Мунча гивирлайсан, жим ўтир, ўйнаб келсанг бўлмайдимми! — деб туртиб қўяди.

— Узим... Парвардани санаяпман ичимда, — дейман изза бўлиб.

Бобом қотиб кулади:

— Ол, ол, ҳувари, — дейди бобом парвардани кўрсатиб.

Бувим битта оқ қанд ва битта парвардани узатади:

— Бор, кет, йўқол, кўчага жўна, еганинг ҳамиша ширинлик, иссинг ошмаганига ҳайронман, — дейди нохуш оҳангда.

— Сандиқнинг калити ўзингизда-ку, қачондан бери бермайсан, тошдай қаттиқсан, — дейман бувимга, қандни кусурлатиб.

Самовар ёнида чой қуйиб ўтирган ойим лабларини тишлаб, эшикка ишора қилади, мен физиллаб кўчага югураман.

Оқибат. Сёқларим яланг, устимда энгичит кўйлак, бошимда эскигина дўппи, маҳаллада юраман. Бизнинг маҳалла — Говкуш. Гавжум кўча, катта-кичик ҳар хил ёшдаги болалар жуда кўп. Ҳаммамиз ўйинда. Уйи-нинг ҳам хиллари кўп: катталар ошиқ, чиллак ўйнайди, биз, кичиклар, тол кесиб, от қилиб минамиз-да, тор кўчанинг чангини бурқиратиб чопамиз; чарчашни билмаймиз. Тол отни безашда ўртоқларимдан қолишмасликка тиришаман, ўзимча турли попуқлар, шокилалар ёпиштираман. Болалардан бирортаси тегсами, ҳайқмай ёқалашиб кетавераман.

Тўсатдан, лоп этиб, Хумсондан отам келиб қолади. Отам отдан тушган ҳамон мен унга қучоқлаб ёпишаман.

— Уғлим, омонмисан? — дейди отам мени қучоқлаб, кейин отни етаклаганича ҳовлига кирди-да, эгардан хуржунни олади. Севинишиб югурган бувим ва бобом билан кўришиб, айвонга ўтиради.

Ойим, узоқда турганича, «Ассалому алайкум», дейди ва самоварга ёнига кетади. Онам билан Иса акам ҳам, отам келганини эшитиб, дарров аллақайдан етиб келадилар.

Отамнинг қовоғи солиқ, индамасдан нос чекиб ўтиради, гапирмайди. Мен ҳам, мум тишлагандай, сукутда, бобом ёнига тиқилиб ўтираман.

— Нима бўлди, гапир, қалай юмушларнинг? — сўрайди оғир сукутдан кейин бобом.

Дадам, Тошмуҳаммад, баланд бўйли, сариқдан келган, соқол-мўйловни қора, усти боши қўполгина киши. У бобомга жавоб бермайди. Яна анчагина жим ўтиргандан кейин носвойини тупуриб ташлайди-да, қисқагина қилиб тўнг жавоб беради:

— Уч кун бўлди — дўконга ўғри тушди, қолган молларни нари-бери сотдим-да, дўконни ташлаб, Хумсондан кетдим. Иш шундан, расво...

Ҳамма жим, қотиб қолади. Узоқ сукутдан сўнг бирдан бобомнинг фигони фалакка чиқиб кетади, у жаҳл устида тўлқинланиб гаширади:

— Хумсон ҳам расво бўлди, дегин, ҳа, ахир одамлари инсофли эди-ку?!

— Хумсоннинг халқи яхши, лекин ўғрилар бор-да, — дейди отам калта қилиб.

Бобом гоят хафа, бошини қуйи солиб ўтиради.

— Толемиз қурсин! — ҳўнграб йиғлайди бувим.

Онам аста, товушсиз йиғлайди, фақат юзларидан оқиб тушган кўз ёшлари гўё бизнинг юраклардан сирқигандай, акам, опам ва мен гоҳ отамга, гоҳ онамга тикилиб, қайғу оғушида жим қотиб ўтирамыз.

Бобом бир сўз қотмасдан уридан кўзгалади. Елкасига ғам юки чўккандай, гавдасини базўр кўтаради ва ҳар кундагидан букчайганроқ ҳолда аста юриб, мачиғга — хуфтон намозига жўнайди.

Энди онамнинг фиғони тўғони бузилган дарёдай кўпира бошлаганда, отам дарров кесиб ташлайди:

— Бас-бас, бўлди энди, худодан кўр, — дейди жаҳл билан, кейин сал юмшоқроқ оҳангда: — Тирикчиликни бир амаллаб ўтказармиз, хафа бўлма, даладан овқат тошилади, — дейди кафтига нос тўкиб.

Онам йиғлаб юриб, самовар олиб келади, дастурхонда нон бурдаланади. Ҳаммамиз жим, сўзсиз, иштаҳасиз чой ичамиз.

* * *

Эртасига ҳар кунгидан ҳам вақтлик чойга ўтирамыз. Дадам тўрда, хафалигиданми дастурхонга қўл урмайдди, оғзида нос, боши кўйи эгилган, жим. Мен дадамга зеҳн солиб, термилиб ўтираман. Соқолни сийрак, юзига ажин туша бошлаган, кўзлари йирик. У ҳар вақт шундан, нос чекиб, маёнга берилиб, узоқ ўтиришини яхши кўради.

Бобом чойни катта-катта ҳўплайди, гапиради, ўзи хафа бўлса-да, дадамга насиҳат қилишга тиришади.

Дадам ҳе демай, бе демай, бир нуқтага қараб ўтиради.

— Бас, ўтган ишга салавот, унут, — дейди бобом йўталиб. — Ҳаракат қил. Тожни ака кунни кеча Янгибозордан келди. Олдига чиқиб, маслаҳат сўра. Кейин Янгибозорга бор, қозоқлар одобли, шафқатли, тоза халқ.

— Тирикчилик дардидаман, менинг ишим, албатта, чўлда тептираш, — тўнгиллайдди дадам ва носни чекиб бўлади-да, аччиқ чойдан ичади; кейин индамай кўчага чиқиб кетади.

Бобом узоқ ўтиргандан сўнг «Ўҳ!» деб оғир хўрсинади. ҳассасини дўқиллатиб, аста қадам билан кўчага жўнайди. Қаромат онам ҳам похуш ҳолда жилдини қозикдан олиб, бўйинига осадди, китобининг ёнига яримта нонни тикиштиради-да, мактабга кетади. Демак, бугун тушда «нонхўрак»ка уйга келмас экан, деб ўйлайман

ичимда. У жуда доно қиз, Навоий, Машраб, Ҳофизларни майин, ёқимли овози билан, чиройли оҳанг бериб, жуда равои ўқийди. Мен унинг пинжида жим қулоқ солиб узоқ тинглашни яхши кўраман. Иса акам ҳам Оқ Мачитдаги мактабга қатнайди. У жуда ювош, бўшгина бола, бугун ҳам жимгина мактабига жўнади.

Онам боёқини бугун ниҳоят хафа. У ўрта бўйли, ориққина, ранги боши дурустгина, меҳнаткаш хотин. Уй ишидан жиндак бўш вақти бўлса дарров жиякми, дўппими тикишга ўтиради.

Бугун ҳам онам дастурхонни чаққонгина йиғиштиради-да, иш тикишга ўтиради.

— Дадамнинг дўконини ўғри бўшатиб кетган бўлса. энди дадам Хумсонга бормайдими? Жуда ичим ачишяпти, ойи, гапиринг, дадам ўғрини нимага дарров қидириб топмайди? — сўрайман онамнинг ёнига ўтириб.

— Ўғрилар айёр бўлади, ўғлим. Улар тун қоронғисиде келади-да, бирпасда шипиради-кетади, — дейди онам хафа ҳолда.

Чаққон қатим тортиб, секин гапира бошлайди ойим Тоғлар-тошлар, қоялар, учиримлар, улар орасиде шарқираб оққан сувлардан гапиради.

— Ёнғоқ, олча, асал — ҳаммаси тоғдан келади, уқдингми? Эшитганман, Хумсон тоғлари жуда баланд, чиройли эмиш, бағрида катта дарё кўшириб оқармиш.

Мен хаёлимда ўзимни тоғлар орасиде тасаввур этаман. Эсиз-эсиз Хумсон. Мен дадамнинг ўрида бўлсам, ўғрини дарров ушлардим-да, ўхшатиб дўппослаб, молларни чўз, дердим ўғрига.

Ҳовлиқиб гапирганча ўрнимдан туриб кетаман. Ойим жилмайиб кулиб қўяди.

— Боққолчилик яхши ҳунар, ойи. Дўконда ҳамма нарса бўлади: буғдой, арпа, ун, сабзи, пийёз, чой, қанд, ёнғоқ, майиз. Мана, Оқ Мачитда боққол бор-ку, нимани қидирсангиз, топасиз ундан. Ўтганимда ҳавасим келади, қанд-қурслари, жийдалари бирам кўпки... Ҳавасим келиб, қараб ўтаман, биттаям бермайди-я. Дадамнинг дўкониям шундайди а, ойи? Дадам ёзда мени олиб бораман, деган эди. Эсиз... Хаёлим Хумсонда эди-я!

Ойим ишпечни тоқчага қўйиб, самоварнинг қулни қоқади-да, гивирлаб, ошхонага кириб кетади. Орқасидан қараб, ойим хафаликдан куйиб кетди, дейман ичимда.

Бир неча кун ўтгандан сўнг дадам Янгибозорга жўнашга тайёрлик кўра бошлайди. Қарз-ҳавола билан

амал-тақал қилиб, чнт, тик, тринка олади ва бир саҳар, қоронғида, отда жўнаб кетади.

Бобом ва бувим дуо қилиб, йиғлаб қоладилар.

Онам анча тинчиган. У пешинга яқин кичик бобом-никига — отасникига чиқмоқчи бўлиб, мени олдига солади. Онам паранжида, боққоллар ёнидан ўтиб бораёт-сак, соқоллари оқ, таниш Сарви боққол секингина эшитилар-эшитилмас «Қурвақа», дейди. Жаҳлим чиққан-дан қалтираб кетаман.

— Юр, тез-тез... — дейди онам.

— «Қурвақа», деярти-ку, ҳар кун мени кўрганда «Қурвақа», дейди, — дейман ойимга ранжиган оҳангда.

— Ҳа, қўявер, эрмак қилади-да, ҳамманинг ҳам шундай бир лақаби бўлади, парво қилма, ҳаммаси ҳазил, — дейди онам.

Бу — бобомнинг лақаби.

Бурчакка етганда жиндак тўхтаймам. Бу ерда хашак устида қишу ёз бир девона ётади. Соқоллари ўсган, кийимлари жулдур бир кекса девона. Ҳар кунги шам ёқиб, гўштсиз қора шўрва қайнатади. Ҳозир эса бир инмалар ҳақида хонш билан ваъхонлик қилмоқда. Бирпас тўхтаб тинглаймам. Онам анчагина илгарги кетиб қолади. Мачит олдида ўтиб кетаётганда, яна тўхтаймам.

Мачит минораси баланд, савлатли. Ҳар ўтганимда лаҳзагина тўхтаб, миноранинг тагидан бошига қадар бир кўз югуртираман.

Бувимларникига етамиз, онам орқасига бир қарайди-да, менинг қорамни кўргандан сўнг ичкарига кириб кетади.

Мен ташқарининг тўридаги дўконга кираман. Қаталак дўкончада бобом, икки тоғам, тўртта халфа маҳсин тикмоқдалар.

— Э, кел-кел, камнамосан?! — дейди киноя билан шартта-шартта қатим тортиб, бигиз билан маҳсин тикаётган Эргаш халфа.

— Ассалому алайкум! — дейман ва тўппа-тўғри тўридаги бобомнинг олдига ўтаман.

Бобом мени қаттиқ қучиб, қўли билан орқамни бир-икки қоқайди-да, тағини ишга тутинади. Дам тоғаларимга, дам халфаларга бир оз тегажаклик қилгандан кейин ичкарига кириб кетаман.

Торгина ҳовли. Бобом ота-боболаридан қолган чурук уйни бузиб, минг машаққат билан янги иморат солган. Кичкина, ниҳоят тор ҳовлида бир нав тузуккина икки

уй ва бир айвон. Ҳовлининг бурчида каттакон, йўгон, тарвақайлаб ўсган бир туп олма. Бувим ҳар баҳор дарахт олдига болта кўтариб боради-да: «Кесаман, кесаман сен ўлгурни!» деб пўлиса қилади.

Айвонда ойим билан бувим сўзлашиб ўтиришибди.

— Кела қол, болам, кел, айланай, — дейди бувим қучоқлаб, икки юзимдан чўлп-чўлп ўпиб.

У савлатли, тўлагина, оппоқ, кўзлари йирик, зийрак ва ширинсўз хотин.

Мен дарров ўйинга тушаман, эрмак ахтара бошлайман. Айвонда гир айланиб, бемалол кезиб юрган мусичаларни қувлайман.

— Бай-бай-бай, шўхсан-ей... — дейди онам қўлини силтаб.

Шифтга кўзларим тушади:

— Вой, бола очипти, биттасини тушираман, калтак йўқми? — ўчоқбошига, келин ойим олдига югураман.

— Увол-ку, ахир, берманг! — дейди айвонда туриб онам.

Яна дам аммамнинг ғийбати, дам бувимдан шикоят — узоқ, битмас-туганмас суҳбатларини давом эттирадилар.

— Юр, укам, машинада тикишни ўргатаман. Бирам машинаки, шатиллатиб тикиб беради. Юр, ўзинг кўр, уч кун бурун городдан тоғанг олиб келди.

Келин ойим мени уйга бошлайди. Олдига тушиб уйга чопаман. Ярақлаган янги машина экан. Келин ойимни нари суриб, машинанинг қулоғини эгаллайман, ўнгу тескари айлантираман, у ёқ-бу ёғини очиб кўраман. Келин ойимнинг жаҳли чиқиб, «Тегма, бу нозик нарса», дейди ва ўтириб маҳсиларнинг қўнжига машинада гул сола бошлайди. Бу янгиликдан ҳам тез зерикаман-да, ташқарига, дўконга югураман.

Бобом пешин намозига кетган, у кўпдан бери мачитнинг ихлосли сўфиси. Унинг баланд, гуриллаган овози минорадан янграб, узоқларга, аллақайларга кетади. Ҳар гал у азон айтarkan, қулоқ солиб тураман-да, «Менинг бобом», деб қўяман ўртоқларимга. Бобом бирор кунни канда қилмайди, ҳар кун беш маҳал минорага чиқиб, азон айтади.

Мен дўконда бобомнинг йўқлигидан севинаман-да, дарров кундага мукка тушиб оламан. Қўлимга тушган энг яхши чармларни кўва билан уриб-уриб, бизбизак кесишга киришаман. Лекин бизбизак ўлгурни яхши ўхшата олмайман. Шу чоғ тўсатдан катта тоғам — Эгам-

берди қилмишмни кўриб қолади-да, ранжиб, мени койини бошлайди:

— Э-э, жинни бўлиб қолдингми? Вой-бўй, қиймалаб ташлабсан-ку бутун чармларни, тентак. Жўнаб қол ҳозир, буванг калтаклайди. — Қўлимдан газанни йириб олади-да, қиймаланган чармларни йиғиштиради.

Лекин парвойим йўқ, писанд қилмасдан халфа-шогирдлар билан ҳазиллашиб ўтираман. Бобом пешини намоздан қайтиб, ишга ўтирган ҳамон менинг қилмишларимни сезиб қолади:

— Ия, бу нимаси? Увол-ку, тентак! Озмунча чармми! Жўна кўчага, — бақиради жаҳлдан қизариб.

Мен қовоғимни солиб, хафа ўтираман.

— Бор, сув олиб кел, ширач қорамиз, — дейди бобом юмшаган товуш билан кулимсираб.

Заранг товоқни кўтариб, дарров ичкарига югураман ва ғизиллаганимча бирпасда зарангин лиммо-лим тўлатиб сув олиб чиқаман.

— Баракалла, хумпар-ей, чаққонсан-да ўзинг, — мақтайди мени бобом тукли қулоғини жимжилоғи билан қашиб. Халфаларга халақит бермасин дейди шекилли, буюради: — Тур, бир ўйнаб кел!

Кўчага чиққим келмаганидан ғивирлаб уни-бунни ўйнаб ўтираман. Катта ва кичик тоғаларим бошларини кўтармай иш тикадилар. Катта тоғам маҳси тикмоқда. У баланд бўйли, қотмадан келган, силнамо, ориққина киши. Кўзлари йирик, қошлари пайваста, мўйлови ўзига ярашган... У беданабоз, беданани жуда яхши кўради ва унинг тилини яхши билади. Ҳар кун пешинда ёки кечқурун Баланд Мачитга чиқиб, ўртоқлари билан самоварда жиндак гаплашиб ўтиради. Усти боши озода, бошида ҳамиша янги дўппи, белида қўш шоҳи белбоғ — олифтанамо йиғит.

Кичик тоғам бўлса паст бўйликкина, мўйловлари сийрак, занф ва кўримсизгина. У эртадан кечга қадар силжймай, бирон сўз қотмай, маҳси тикади.

Шогирд ва халфалар беш киши, кўзлари ва қўллари ишда, астагина хиргойи қилишади ёки эрмак учун ундан-бундан, олди-қочди воқеалардан гаплашиб, турмушдан нолиб, турли машаққатлардан зорланиб ўтиришади. Уларнинг қўллари жуда чаққон, бирпасда бизини шартта-шартта тикиб, ипни у ёқ-бу ёққа қулочлаб, чок тикадилар.

Мана, ориқ, қотмагина, силнамо, соқоли жуда сийрак бир халфа секин қўшниқ айтади:

Жон-жон Латифа!..
Гул майдон Латифа,
Шоҳида ўйнанг, баргида сайраиғ,
Жон Латифа!..

Унинг овози ёқимли, оҳанги майин, дардли.

— Жуфт бўлсин! — қичқиради биров.

— Баракалла, офарини, устахон! Қани, тағини айтнинг, қўшиқнинг консисиз-ку, — дейди лўппиғина ёш бир халфа.

Аммо бобомнинг жаҳли чиқиб кетади:

— Э, бас, ишингни қил! Ҳазилнинг ҳам, қўшиқнинг ҳам бир шингили яхши, ортиқчаси ярашмайди, таомил шу! — дейди кескин тарзда.

— Жон ака! — дейди кўримсизгина бир кекса халфа. — Ишни қилиб ўтирибмиз, ишимиз ёмон эмас, аммо зерикамиз. Қўшиқ бўлса, жонга роҳат; вақт ўтганини, чарчаганимизни билдирмайди, эрмак-да, эрмак... — дейди ранжиган товуш билан бошини ишдан кўтармасдан.

Бобом унга бир ўқраяди-да, қизариб бўкиради:

— Ояло, де, оялога сиғин! — Кейин юмшоқроқ товуш билан: — Дард кўп, даво йўқ.. Эшонга қўл бер, кексайиб қолдинг. Қўшиқ сенга чикора! — дейди.

Уй ичи сув қуйгандай жимжит булади. Халфа-шогирдлар, тоғаларим жим иш тикадилар, ёлғиз пашшалар гувиллаб айланади. Уларнинг хиралигидан диққат бўлган шогирдлар гоҳо «аҳ» деб билакларини ёки бўйинларини бир уриб қўядилар.

Жума кунлари халфа ва шогирдлар озод. Қаттакичик тоғаларим самоварга чиқиб кетадилар. Аммо бояқиш бобом ишни узмайди. Узи ёлғиз иш тикади. Тўп отарда ишини тугатади-да, таҳорат қилиб, мачитга жўнайди. Оқ Мачитда жума намозини ўқигандан кейин бизнинг маҳаллага яқин — Мўғул кўчадаги мачитга, эшоннинг олдига боради. Мачитда одам қалин. Ҳофизлар йиғи-сиғи билан ишқий ва сўфиёна газаллар ўқишади. Бобом «Ху!» деб дарров ўртадаги зикрчиларга қўшилиб, зикр тушиб кетади. Жонни дили билан, астойдил зикр қилади.

Бобом камбағал, зўр-базўр рўзгорини сургаб, тамадди қиларди, кеча-кундуз тинмасдан ишларди, аммо озгина вақт топса, дарров намоз-ибодатга бериларди.

Бир кунн бобомнинг устахонасида ўтирсам, кир паранжигга ўралган, қадди букик, ориқ бир хотин салом бериб киради ва секингина дераза тагига чўкади.

— О, айланай, пирим, меҳрибоним! — дейди кампир бобомга мурожаат этиб. — Ҳузурингизга келдим.

Бобом бошини кўтармасдан алиқ олади-да, кампирдан сўрайди:

— Ҳа, ишнинг қалай, кампир?

Кампир узоқ гапирди, боласининг ишсиз сарсонлигидан ҳасрат қилади, турмушдан зорланади:

— Сизга сизғиниб келдим, айланай уста, ўғлимни ишга олинг, ақлли, мўмин-қобил бола...

Бобом индамайди, дўқ-дўқ қилиб шонни уриб қўяди-да, бирпасдан кейин нохуш товуш билан дейди:

— Шум бола. Биладан уни, бир вақт ишлаган. Такаббур, қўрс, пичингни яхши кўрадиган, шилқим бола, тушундингми?

Бир лаҳза кампирнинг нафаси ичига тушиб кетади, кейин ялинчоқ товуш билан гапирди:

— Гапингиз тўғри, уста. Ҳаммаси рост, қандай қилай, ёмон, қўрс бола, ўлгудай ўжар, дилозор. Узим ҳам биладан, тақсир. Йўлга солинг. Лекин ақли расо. Одам бўлади, деган умидим бор, тақсир. Ердам беринг, яхши-лигингизни сира унутмаймиз, очмиз... — деб пиқ-пиқ йиғлайди кампир ва сўзида яна давом этади: — Дардимиз кўп, ҳасратимиз кўп; ташқарига бирпасга чиқсангиз, жиндак гапим бор эди, — дейди яна ялиниб.

Бобом тўнғиллаб дейди:

— Кампир, халфаларнинг қулоғи бек, айтавер, нима гап?

— Фалакнинг дастидан ўлдик, додимизни эшитадиган киши йўқ.

— Бас, бас, ўзи нима гап? Пўскалласини гапир! — дейди бобом.

Кампир бир он сукут қилади, кейин йиғи аралаш, шивирлаб гапирди:

— Бойвачча ўлгурнинг болаларига, эркатойларига кинна солиш, қоқиш-суқиш учун гоҳо бориб турардим. Келин пича димоғдор бўлса ҳам «Келинг, келинг», деб турарди бояқпш. Бир кун у: «Неварангизни менга беринг, чақалоғимни кўтариб юради, кийим-бош қилиб бераман, овқати шу ердан ўтади», деб ялиниди. Ун учга кирган ёшгина, пошукдай қиз эди. «Хўп, болам!» дедим,

суюниб кетдим, жилла бўлмаса, қорни тўяди-ку, деб ўйладим. Уйга бориб, мақтадим — бой жуда бадавлат, ер-сувлари кўп, дедим. Неварам ҳам суюниб кетди. Дарров олдимга солиб, бойнинг ҳовлисига олиб бордим. Болалари кўп, уйи «бағ-буғ». Келин гердайнб: «Яхши қилдингиз, буви, неварангиз ёлчиб қолади», деб мақтади. Мен подов, гафлат босган бўлиб, суюниб, ўзо қилиб, уйга қайтдим. Олти-етти ой ўтди. Неварам бояқиш гоҳ-гоҳ уйга бир зумгина келиб кетарди. «Буви-жон, иш кўп, жуда зерикдим», деб зорланарди. «Ҳечқиси йўқ, ишга пишасан, қорнинг тўқ бўлса, бас, чирогим», деб алдаб-сулдаб жўнатардим мен гумроҳ. Лекин бойвачча ўлгур қизга кўз қирини ташлаб юрар экан. «Оп-поқ қизим, яхши қизим», деб алдаб юрар экан жувонмарг бўлгур.

Халфалар, шивирлашиб, бир-бирини туртиб қўйишади. Улар гапга зимдан қулоқ солар эдилар.

— Бир кун келин ясаниб, болаларини ясантириб онасиникига кетган экан, бойвачча қизни алдапти, аврапти, хуллас, ёпиштипти. Э, уста, аҳволимиз шу, неварам шумшайиб уйга келиб ўтирипти... Дардимиз беҳисоб. Илоҳим, бойваччаларга ўлим берсин, хонавайрон бўлсин! — ҳўнграб йиғлаб юборадн кампир.

Халфалар, тоғаларим ғазабдан титрайдилар, бобом оқариб кетади.

— Бойваччанг ким? Оти нима аблаҳнинг? — сўрайди бақириб.

— Бунн сир сақлайман, уста, мабодо бой билса, тинч қўймайди бизни, — дейди кампир секин товуш билан.

— Бойваччаларни пул қутуртиради. Итваччалар... — бўғилади кекса халфа.

— Турган-битгани ифлослик у аблаҳларнинг, — дейди иккинчи бир халфа.

Бобом узоқ ва оғир сукутдан сўнг кампирни овутади:

— Бас, йиғлама, зolimлар кўп, хонлар кўп. Уларнинг шундай номаъқулчиликлари, итликлари бўлиб туради. Кўп кўрганмиз, кўп эшитганмиз бундай воқеаларни. Сабр қил, тангрим ўзи беради уларга жазони! — Бир оз ўйланиб ўтиргандан сўнг, бошини кўтариб сўрайди: — Хўш, ўғлиниг уста Мирҳамиддан кетиб қолдимми?

— Уришиб қолипти... Йўқ, деманг, олинг, тасаддуқ!.. — тутилиб ялинади кампир.

— Кампир, юбор ўғлингни! Узим яхшилаб бир гап-лашаман. Хўп эзиб, иннайкейни ишга оламан аблаҳни. Кампир узундан-узун дуо қилиб, чурук паранжисининг этақларини ерга сургаган ҳолда чиқиб кетади. Мен анграйиб ўтираман.

* * *

Ҳаво ҳаддан ташқари исиб кетади. Офтоб омонсиз. Халфалар ва тоғаларим тер қуйиб ишлайдилар: дам жиққа ҳўл рўмоллари билан елпиниб, дам энгашиб манглайларидан терни сидирадилар, аммо бобом тушкур мунчоқ-мунчоқ тер босса ҳам писанд қилмайди, бемалол ишлайди, шартта-шартта чарм қирқади, ишдан тинмайди.

— Шу тобда жардаги муздай сувга бир шўнғиб роҳатланиб чиқсанг! — дейди лўппи халфа.

Бобом бир хўмрайиб қўяди.

Гоҳо маҳалланинг бекорчилари киради. Ундан-бундан гаплашиб, баъзилари эрмак учун маҳсиларни бўяб, пардозлаб ўтирадилар. Бекорчи камбағаллар кўп. Халфалар, тоғаларим иссиқдан эсанкираган ҳолда сустигна ишлаб ўтирганда, тўсатдан кекса халфа сукутни бувади:

— Ҳа, ростдан, бугун сешанба. Эрта чоршанба, бозорга борамиз, хўпми, уста? Маҳсиларни дўндириб сотамиз-да, сазкин самоварда қулниг ўргилсин қаймоқ-дек нонин жиндай мураббо билан уриб оламиз. Кейин ачиқ кўк чойни бостириб ичамиз. — Кўсанинг юзига табассум ёйилади.

— Суф сизга, дўстим! — дейди дарров унга жавобан иккинчи бир халфа. — Вағилламанг беҳуда, бу гал навбат бизники. Янги олача якак ҳам интизор бўлиб турипти. Ясаниб, биз ҳам бир гал бозорга бориб, гашт қилайлик... Бизнинг кўнгил ҳам қушдек талпинади. Уста, хўп, денг!

Ялинган оҳанг билан бобомга қарайди:

— Бозор яхши-да. Ғалва-ғулва кўп. Одам қалин, мисоли дарёйи кабир, — дейди халфа.

— Бўлди, бўлди, бас! Ишга қаранглар, бир гап бўлар! — дейди бобом чармдан бошини кўтармай.

Яна уйга оғир, зериктирувчи сукунат чўкади. Қулочланиб тортилган ипларнинг, кесилган чармларнинг ширтиллагани эшитилади, холос. Ҳамма иссиқдан бўшашиб, жим, ялқовгина ишлайди.

Мен кўчага чиқаман. Аллақандай бир аравакаш бир арава қумин кўчага туширади-да, кетиб қолади. Болалар севиниб, олтин каби қумга ёпишамиз.

* * *

Бувим ҳовлига бир парча кигизни ташлаб, қайта-қайта супуради. Ўзи кигиз қоқиш, ҳовли супуриш, сув сепишга ўхшаш ишларни жуда ҳам яхши кўради. Сира тинмайди.

Ундан-бундан, замонанинг турли воқеаларидан, тирикчиликдан гапириб ўтирган бобом аста айвондан туради ва ҳовлига, бувим тайёрлаган салқин жойга ўтириб, тиззаларини уқалайди.

— О! — дейди бобом бошини қимирлатиб. — Умр деган бир лаҳзада сувдай оқди-кетди! Давр ҳам кетди, туям кетди, пулим кетди. Э, бир замонлар бор эди, туяда кайф қилиб, ҳали Чимкентга, ҳали Сайрамга, ҳали қарабсизки, Қарқарага қатнардик. Ўтиб кетди давр. Кўрдим, юрдим, ҳа, Тош омон бўлсин энди, болаларига ўзи бош бўлсин!

Бувим кичкина бир кўрпачани кигизнинг бир четига солади-да, бошидаги эски енгил рўмолини қайтадан боғлаб, қўлидаги бир калава ип билан бобомнинг ёнига ўтиради.

— Ҳа, умр ҳам, давр ҳам кўз очиб юмгунча ўтар экан, кетар экан. Илоҳим, Тошмат омон бўлсин, ўғил-қизлари кўпайсин! Дуойим шу, — бир он ўйланиб, кейин сўзида давом этади: — Лекин жиндай боғ ёки пича кенгинга ҳовли йўқ. Шу кафтдай ҳовлида ўтирибмиз...

— Э-э, — дейди бобом ердан кўзларини узмасдан, — қайдаги гапларни бошлайсан. Бутун умр туяда, отда ўтди. Қор, жалаларга қарамасдан тоғу тошларни кездик. Тирикчилик ўнғай эмас, эҳ-эй!.. Лекин от жонивор асл нарса. От тоғда, тошда, даштда одамнинг дўсти, мисоли от билан одамнинг дарди бирдек. Юриб кўрганмиз кўп. От бояқишнинг гўнги ҳам хазина. Таппи қилиб ёқасанми, айниқса деҳқонга гавҳардек бебаҳо. Эшитганман, от гўнги ҳақимларга тилладек зарур эмиш. Лекин биянинг қимизи — дориларнинг асили. Қани бўлса, бир шимирсанг! Айниқса от жонивор жангда, улоқда қутуриб кетади. Хаёлнимда одамларга қараганда отларда завқ кўп дейман-ов! Айниқса, йўрға отларга мишганда, завққа тўласан, киши. Бургут отларни, йўрға отларни кўрдик кўп. Ҳавасинг келади. Ҳазрат Али-

нинг ҳам бургутдай учқур Дулдул деган отлари бўлган экан. — Бир оз сукутдан кейин бобом давом этади: — Аммо, туя даштда, саҳрода мисоли азим дарё. Чўлда егани чўп, холос. Уч кун, тўрт кун саҳрода юрасиз: бир қатра сув йўқ. Жонивор чидайди. Қуёш жаҳаннамдай ёнади, шунга туя чидайди-да! Лекин сутидан қумрон ясайдилар. Тоти яхши бўлади. Хўп кўрдик, хўп ичдик. Кампир, эсингда борми, бирдан туямиз туғиб қўйган эди. Бола-чақа, аёллар чандон хурсанд бўлган эди. Попукдай бўта эди, эсингдами?

— Ҳа, эсимда, бўталоқ бирам кўҳлик, кўзлари катта-катта, мулоийм, ёқимли, зийрак эдики, ҳамманинг ҳаваси келарди, — дейди кампир кулиб. — Сутиниям ичганмиз.

Тагин бобом бошлайди гапни. Кўзлари озгина намдай.

— Ҳа, лекин туя минган киши туянинг қадрини, ишининг завқини билади. Э-э, ўтди умр, сувдек оқдикетди. Чақмоқдек ярқ этиб ёнди-ю, ўчди.

Бувимнинг энциси қотади.

— Э, нолиманг сира, шукур қилинг, саксонга кирдингиз. Ошингизни ошадингиз, ёшингизни яшадингиз, — дейди бувим лабини буриб.

Бобом мийиғида кулиб, бармоқлари билан оппоқ соқолини тарайди.

— Сирасини гапираман-да, кампир, невараларнинг тўйини кўрсам, дейман.

— Ҳа, кейин невара келин кўрсам, дерсиз. Ҳо, жон шундай ширин бўлади қариларга, — дейди кампир пичинг билан.

Бобом эскидан туя минган. Бойларга хизмат қилган. Ҳар хил матоларни, чой ва майизларни ортиб, турли шаҳарларга, ҳатто Орқалиқ, Қарқара каби узоқ жойларга борган. Бобомнинг етти туяси бўлган экан. Қаҳратон қиш кунлари туяларига бир оз дам бераркан. Маҳалла ва қариндошлар: «Э-э! Сотинг бу туяларни, қиши билан боқасизми?! Ем-хашак деб даҳмаза қилиб юрасизми?! Сотиб юборинг, кўклам келди, дегунча бозордан дарров бошқаларини оласиз!» деб маслаҳат берар эканлар. Аммо бобом ўжар экан: «Йўқ-йўқ! Бўлмаган, бемаъни гапни қилманглар, туяни бузрук дейдилар, азиз нарса, ахир! Хашак, кунжара сероб. Итиням боқадик-ку одамлар, булар туя-ку, бузрук махлуқ», дер экан.

Бобом кучук, товуқларни ёмон кўрарди. Спра боқ-масди уларни.

Молхонамиз кенг-ковул. Бобом чўп-хашак, кунжараларни вақтида қўп қилиб ғамлар экан. Айтишларича, туялари семиз, ялтираб турар экан. Узоқ қиш кунлари бобом кунни бўйи уларнинг тағни тозалаб, супуриб, овқат бериб, тўйдириб юраркан. Гоҳ-гоҳ туяларини эслаб, мақтар эди чол. Жуда ҳам яхши кўрар экан туяларини. «Жон ичида сақлардим уларни. Тоғда, тошда юрардим тентираб, аттанг, ўтиб кетди давр...», дерди бобом уларни эслаганда.

Менинг отам ҳам ёшлигидан бобом билан бирга туяда юрган экан. Узоқ далалардан гуруч, похол, хашак келтириб, қишда шаҳарда сотишаркан. Бобом жуда қаттиқ қиш совуғида, ёз иссиғида бирон самоварда тўхтаб чой ичишганда, бир чойнак чойни тугатиб: «Тош! Югур, самовардан сув оқизиб кел, шамаси яхши, увол-ку, ахир!» дер экан. Отам: «Жинни бўлдим чол, уят-ку...», дер экан ичида ва қовоғини солиб ўрнидан тураркан-да, бобом билмас, чой солиб дамлаб олиб келаркан. Кейин самоварчига аста пул ташлаб, туяга миниб кетаркан.

— Бува, ҳаммасини эшитдим. Бизга кичкина бир боғ бўлса, — дейман мен туриб-туриб, — майли қуруқ жой бўлсаям, ўзим шафтолиларни саралаб, гилослар, ўриклар экаман. Кейин яхши, қулинг ўргулсин тоқлар ўтқазаманки, кўрасиз. Сиз нуқул туяларни гапирасиз, ўтган замонингизни мақтайсиз. Менга туя эмас, боғ керак! Шаҳарнинг иссиғини кўринг, жаҳаннам. Дала яхши-да! Ғир-ғир шамол. Сувлар кўп. Қовун-тарвуз сероб, узумлар кўп.

Бобом кулгидан қотиб қолади.

— Эй, тавба, ўғлим, нима деяпсан ўзинг! Далани мақтайсан-а, ўзим биламан даланинг гаштини, дардисар пул йўқ. Боққа пул керак, болам, пул бўлса, чапгалда шўрва. Катта бўлиб, топармон бўлсанг, ўзинг оласан арши аълодай бир боғни.

Мен индамайман, қовоғимни солиб, яна бирпасгина бобом ва бувимнинг гапларига қулоқ соламан ва пайт пойлаб, бобомга ялинаман:

— Гузарга қовун тушди, бирам ширинки, юринг, бува, қовун чиқибди! — Бобомнинг қўлларига ёпишиб сургай бошлайман.

— Э-э, қўй, ўғлим, ҳали пишмаган, сабр қил, пулим ҳам йўқ, — дейди бобом.

— Бас-ей, ёмон бўлиб кетибсан, чақа — анқонинг тухуми! — дейди бувим жаҳл билан.

Қовоғимни солиб, хафа ҳолда кўчага чиқиб кетаман.

* * *

— Тошга нима бўлди? Тинчликмикан? Соғмикан? Мусофирлик қурсин, илоҳим, — дейди бувим бобомга тикилиб. — Нима қилиб ялпайиб ўтирибсиз?! Туринг ҳозир! Ҳасан ака келибди, учрашинг! — дейди ялинган товуш билан.

Чол гасбеҳни кўрпачага қўйиб, дейди:

— Бордим Ҳасанга... — бир оздан кейин овозини баландроқ қўйиб дейди: — Юрипти-да, саҳрода газбозлик қилиб, тентираб...

— Уч ой бўлади кетганига, дори дарак йўқ, биттаю битта ўғлим. Бемеҳрсиз!.. — Бувимнинг юзидаги ажинларни кўпайиб кетгандай туюлади менга.

— Билмадим... Хумсондалигида ҳар ўн беш кун фирллаб хабар келиб турарди, чоғи. Янгибозорга борди-ю, жимжит бўлди-қўйди, — бир оз сукутдан кейин давом этади бобом: — Юргандин-да жазирама саҳроларда бола-чақа, чол-кампир, деб. Тирикчилик шундай оғир юк, азобу уқубат бўлади... Чумоли доим ишда, кеча-кундуз меҳнат қилади. Одамлар ҳам бамисоли чумоли... Беш вақт намозингда дуо қилиб ўтиравер. Бизларнинг қўлимиздан шу келади, холос.

Чархни ғиз-ғиз айлантириб, кампир гапиради:

— Оғир замон бўлди: ҳали сув пули, ҳали ер пули, Солиқларнинг сон-саноғи йўқ, тирикчилик бир дардисар бўлиб қолди. Бу Некалай жувонмаргнинг халқ билан сира иши йўқ... — Узоқ хўрсинади-да: — Ишқилиб, Тош омон бўлсин... — дейди бувим йиғламсираб.

Бобомнинг ҳам кўзларига жиққа ёш тўлган. Ҳассаси қўлида, букчайиб, Мираҳмад отаникига чиқиб кетади.

Уйин — яхши нарса. Мен юраман тентираб; эрта ҳам, кеч ҳам ўйнаганим-ўйнаган. Уртоқларим жуда-жуда кўп: Қодир, Аъзам, Турғун, Аҳмад, Ҳожси, Собир... Қодир мўмингина кўринади, аммо жаҳли чиқса борми, қўймайди, ёқалашиб кетади. Аҳмад тентакроқ, ошиқбоз, жуда камбағалки... Ҳожининг отаси мардикор, базўр кун кечиради. Лекин қувгина киши. Уғли ҳам шундайроқ. Собир кичкина-ю, пишиққина. Маҳаллада болалар кўп, лекин бир-бирига ўхшамайди.

Бизга ҳар нарса ўйин: ҳали ошиқ, ҳали арава ўйини, ҳали чиллак, ҳали от бўлиб чопиш, ким ўзиш. Булардан зериккиш йўқ. Ҳар кун неча дафъа қайта-қайта ўйнаймиз.

Мен ҳали мактабга қатнамасам ҳам Қуръоннинг айрим кичик оятларини, Машрабининг баъзи ғазалларини сувдай билман. Қаромат олам ўргатган эди менга буларни. «Бирпасда сувдай билиб олдинг-а!» деб яна ўзи ҳайрон бўларди.

Бобом зимдан синчиклаб, разм солиб ўтиради ва узоқ сукутдан кейин, онамга қараб, дейди:

— Ўғлинг зийрак, Шаҳодат, мулла қиламиз ўғлонни.

— Ҳа, ўқитайлик. Аммо Қаром ҳам ўқийверсин, ақли етук қиз. Мана, Навоийни, Ҳофизни бирам ўқийдики, сел қилиб юборадн. Отин буви ҳам доим ҳаммага Қаромни таъриф қилиб юради.

— Ўқиган яхши. Қиз бола — бировнинг ҳасми. Майли, ўқисин. Мен ўзим оминман. Ҳе. деса, бе, дейман. Тошни жиндайгина ўқитдим, чаласавод у. Неваралар мулла бўлсин, майли, ўқисин.

Бобомнинг юзларига табассум ёйилади, кейин хурсандликдан кулиб юборадн.

* * *

Отамнинг кетганига олти ой деганда, бир кун оқшомда тўсатдан эшикдан кириб келади. Онам, бувим йиғлаб кўришадилар. Мен секин қучоқлайман. Қамгап дадам индамайди.

Бобом кўришиб, қайта-қайта сўрашади:

-- Омонмисан, эсонмисан, ўғлим?

— Ҳа, юрибмиз саҳрода, — жавоб беради отам қисқаргина.

Бобом қозоқларнинг тирикчилигидан, саҳро ҳаётидан, қўйлар-эчкилардан қанча эзмалаб сўраса-да, отам фақат «ҳа» ёки «йўқ» деб калта жавоб беради, холос.

Бобом бир оз сукут этади, кейин бошини кўтариб сўрайди:

— Қанча турасан?

— Уч кун, — жавоб беради отам кескин равишда.

Бувим йиғи аралаш гапиреди:

— Ой юр, болам, омон юр, қайда бўлсанг ҳам омон бўл, бошинг тошдан бўлсин! Ҳар кун беш вақт намозимда дуо қиламан. Ўғлим, ҳазир бўл. Ёмонлар кўп. Улардан узоқ бўл, ҳамроҳларингга ҳамиша яқин тут

ўзингни. Эсон бўл, оллога топширдим сени!.. — Йиғлаган ҳолида ўрнидан туриб, ошхонага, ойимнинг олдига кетади.

Бошини эгиб хомуш ўтирган бобом ҳар турли ибратли сўзлар билан отамга насиҳат қила бошлайди:

— Ғаним кўп, улар ҳар ерда бор. Яхшига улфат бўл. Қозоқлар билан улфатчилик қил. Қозоқлар — одамга меҳрибон, яхшилик қиладиган халқ. Қозоқлар билан кўп юрганман. Улар тинчликни яхши кўради. — дейди таъкидлаб бобом. — Қўрсанг қилма, мулоим бўл! Биламан сени, кўп қўрссан. Гап-гаштакларинг ҳам бор, биламан.

Бетоқатланиб ўтирган отам асабийлашиб дейди:

— Бас, бас, етар!

Заҳардай аччиқ чойни қанд тишлаб тез-тез ҳўплайди-да, ўрнидан туриб, самоварга чиқиб кетади.

Дарров мен ҳам кўчага отиламан.

Октябрь ойи. Ҳавода салқин шабада. Уриқлар, олтмалар, тераклар барги олтинланган... Япроқлар ерда гилам-гилам... Осмон кўм-кўк... Қуёш ёқимли... Ҳавода тўда-тўда булутлар кезади... Боғбонлар шаҳарга кўчиб келганлар.

Кўчада, ҳар вақтдагидай, катталар уришиб-муштлашиб ошиқ ўйнамоқдалар. Кичкиналар ёнғоқ ўйнайди. Дарров чўнтагимдан бир ҳовуч ёнғоқ олиб, ўйинга кириша кетаман.

Эртаси кун отам бозордан қайтганда, ярақлаган бир жуфт калишни менга кулимсираб узатади:

— Мана, кий!

Калишни маҳкам қучоқлаб, тиззага қадар тупроққа қорилган оёқларимга ялт этиб қарайман ва дарров бирин-кетин икки оёғимни ариқдаги муздай сувда шاپиллатиб чайман-да, калишларни кийиб оламан.

— Сағал катта-ку? — дейман сезинганимдан энтикиб.

— Княвер, ўғлим, маҳси билан жуда лойиқ келади, — жавоб беради отам юмшоқ товуш билан.

Отилиб ҳовлига кираман-да, ошхонага, ош дамлаётган онам олдига югураман:

— Ойи, ойи, буни қаранг, яхшими? Эртага сўфи бувамга чиқиб, — дейман оёғимдаги калишларни кўрсатиб, — маҳси оламан.

— Буюрсин!.. Ажабми!.. — дейди ойим калишларга қараб.

Айвонда дадам кулиб, нималарнидир бобомга гапирди. Дадамнинг бугун кайфи чоғ.

— Қариб қолдим, мазам йўқ, мадорим йўқ... Умр тугаяпти... — дейди бобом хўрсиниб.

— Бақувватсиз, ота, раинггаз яхши,— дейди дадам мулойим товуш билан.

— Э-э, куч кетди, қувват кетди, болам!— дейди бобом сўзларни бир-бир чертиб. — Ҳа, шундай, путур кетди энди. Зўрға-зўрға намозга бориб келаман, холос! Саксонга кирдим-у, ўтириб қолдим, ўғлим. Тез-тез келиб тур... Уқдингми?

— Тирикчилик-да, қандай қилай, ота? — дейди дадам паришон ҳолда. — На остимдаги отим тинади, на ўзим... Ҳали даштга, чоршанба бозорга, ҳали Шаробхонага, ҳали Турбатга... Ўзим ҳам жон деб тез-тез келиб турардим-у, пложим йўқ. Қарзларим кўп, мана бугун ҳам насияга мол олдим, — дейди отам ерга қараб.

Бобом хаёлга ботиб, узоқ жим ўтиргандан кейин намозга отланади.

Эртаси қоронғида, бақувват йўрға отига миниб, дадам жўнаб кетади.

* * *

Азонда уйғонаман. Ҳаммаёқ оппоқ қор. Паға-паға майин қор осмондан қуйилиб туради, шамолнинг секин. бўғиқ гувилашни эшигилади. Қарғалар «қағ, қағ, қағ» деб, қор ўйинини бошлаб юборган. Улар ҳали қанотларини кенг ёйиб учадди, ҳали шод ва мағрур чайқалиб, юмшоқ қор устида юради. Баъзилари сўнғак гажиб, талашади.

Ойим ва бувим яланг оёқларига кавуш кийган, ғарч-ғурч қор босиб, совуқдан қалтираган ҳолда наматларини, кўрначаларни уйга, ҳовли юзидаги темир-терсақларни ошхонага ташиб, ҳаммаёқни саранжом-сарништа қилишмоқда.

Бошимни ёстиқдан бир узиб, ҳовлини томоша қилман. Томни, ҳовлини, дарахтларни оппоқ қор буркаган. Севниб кетаман. Айвон лабида момикдай қор. Қўлларимни узатиб, ҳовучлайман. Қор нафаси юзларимга яна яқинроқ урилади. Қор совуғи қўлларимни ва ёноқларимни, пешонамни ва бурун учини ялаб турса-да, менга жуда ёқимли туюлади...

Бувим шарт-шарт қилиб, айвоннинг фақат ярмисига пана бўлиб турган чодирни қоқади:

— Тур энди! Ётасанми чўзилиб! Қорни кўряпсанми, бирам чиройли ёгяпти, — дейди ёнимга келиб.

Унинг кўзлари совуқдан ёшланган, буришиқ юзларида табассум...

Осмондан қорнинг қуйилишини, дарахтларнинг момикдай қор кўмган позик новдаларини узоқ томоша қилиб ётаман. Бувим жойнамоз устида тасбеҳ ўгириб ўтирибди, аммо буришиқ юзидаги кўтаринки руҳ унинг ҳам хаёлхонасида узоқ умрининг ҳаяжонли хотиралари мавж урганни кўрсатар эди.

Ниҳоят, эринибгина ўрнимдан тураман. Нарн-бери пахталик тўнни кияман-да, чой ичмасдан кўчага югураман. Ҳаммаёқ жимжит. Аста амакимнинг эшигидан қарайман. Қодир кенг ҳовлида қор ўйнаб, қандайдир бир ашулани ёнғиллаб юрибди. Шу тобда мачитдан бобом қайтиб қолади. У совуқдан қалтираб, ҳассасини аранг ушлаб келарди. Бобомга эргашаман. Бобом ҳовлига киради-да, айвондаги иссиқ, жазиллаб турган танчага сиқилди.

— Ўтир, кун совуқ, танчага кир! — дейди бобом.

Оёқларимни танчага тикиб, бобомнинг пинжира кираман-да, ашула бошлайман:

Қорда қарга чўмилди,
Икки кўзи юмилди,
Бувимнинг қўлидаги
Косов билан қувилди.
Минишга улов бўлса,
Қиш келди, олов бўлса!
Қор қалин, совуқ қаттиқ,
Сергўшт бир палов бўлса!..

Ойим шақиллаб қайнаб турган самоварни олиб келади. Гангур-гунгур билан чой ича бошлаймиз. Дастурхонда ҳар кунги нон, фақат нон. Ёғ ҳам йўқ, сут ҳам йўқ. Сигирни аллақачон сотиб юборганмиз. Қанд ҳам йўқ, туршак ҳам йўқ. «Ҳеч бўлмаганда жийда бўлса-чи», деб ўйлайман ичимда, аммо пидамайман. Иса билан Қаром опам нарн-бери нон чайнаб, бир пиёладан чой ичишади-да, жилдларини бўйинга осиб, мактабга югуришади. Мен ҳам уларга эргашиб, кўчага чопаман. Бир гала бола қор тўзитиб ўйнамоқда. Мен ҳам қўшилиб кетаман. Муздай қорни ҳовучларимизда юмалоқлаб, бир-биримизга отамиз. Дам уришиб, дам ярашиб, тўйгунча, чарчагунча ўйнаймиз.

Қориниң эрталабки шиддатли ёғиши тўхтаган, фақат енгилгина учқунламоқда. Қуёш булутлар остидан гоҳо бир лаҳза чиқиб қолса, дарахт новдаларига чиройли ястанган қор учқунланиб кетади.

Ўйиндан зериккандан кейин, болалар ҳаммамиз катта кўчага, гузарга тушамиз. Гузарда қатор ўтириб, қўнғироқларини жаранглатиб ўтган конкаларни, унинг ҳансираб чопган отларини томоша қиламиз. Гузарда одам қалин; яланг оёқ, юпун кийинган, қалтираган одамлар кўп. Боққоллар совуқдан қалтираб, оёқларини зиғирдай танчага тикчиб, сабзи тўғраб ўтиришади...

Томларда қор кураганлар кўп. Ҳазиллашиб, тўсатдан болаларнинг бошига томдан кимдир қор ташлаб юборади. Бизнинг елкамизда, бошларимизда қор, томдаги йиғитларни ҳазиллашиб сўкамиз. Баъзан шовқин кўтариб, гаплашиб қўямиз:

— Ҳа, мен яқинда дадам билан конкага тушганман. Маза қилиб узоққа, городга борганмиз... Яна дадам билан тушамиз. Отлари жудаям чопқир, — дейди бир бола.

— Мен конкага сира тушган эмасман, пулимиз йўқ... — дейди яна бир бола.

Тўсатдан қоровул келиб қолади.

— Хўш, нима қилиб турнақатор терилиб ўтирибсанлар? — бақиради кўзларини хунук олайтириб.

Мен ювош товуш билан жавоб бераман:

— Амаки, қор яхши, томоша қилиб ўтирибмиз.

У гоёт баджаҳл, кўримсизгина, хунук, узун мўйловли, кўзлари ола-кула, тишлари сўйлоқ, бангинамо киши. Биз жуда қўрқамиз ундан. Маҳаллада, кичик бир ҳужрада ёлғиз яшайди.

Қўлидаги таёқни кўтариб, пўписа қилади:

— Ҳаромилар! Ҳайда, жўналарнинг! Ҳозир ҳуштакни чалиб юбораманки...

Болалар, ҳаммамиз дув этиб қочамиз, бўшгина бир бола, одатдагидек, қоровулнинг қўлига тушади-ю, ҳўнграб йиғлаб юборади.

Қуёш булутлардан аллақачон чиқиб олган. Том бўғотларидан, тарновлардан чак-чак сув томади. Томлар туташиб кетган, ҳаммаси бўғот...

Бизнинг уйда Исадан бошқа қор курайдиган одам йўқ. Бобом ҳассада, кекса; мен бўлсам кичкина. Мактабдан қайтгандан сўнг Иса томга чиқади, эриган қорни зўрға-зўрға ҳовлига ташлайди. Ҳар ташлаганда бир «ух!» деб қўяди. Мен бир белни сургаб, нарвонга чиқаман. Оппоқ қор боғган тоғлар яқин кўринади.

— Э-э! Қўй! Белни ташла!— қичқиради томдан Иса.

— Қўшниларида еўрасам, биттасиям курагини бермайди, ҳаммаси, ўзимизга керак, дейди, — дейман нохуш товуш билан, белни ерга отаман-да, бурнимдан келган сувни енгларим билан артаман.

— Туш пастга, фалокат ёмон бўлади-я, туш! Том жуда сирғанчиқ!— дейди Иса томдан туриб.

Нарвондан аста, истамасдангина тушаман-да, кўчада бир оз айлангандан кейин Тожи бувимникига чиқаман. Ўспирин ўғли Мўмин қорни кураб, нарвондан тушиб келмоқда.

— Ҳа, оғайни, келинг-келинг, бир чўпчак топиб қўйдим, — дейди Мўмин кулиб.

— Э-э, чўпчак кечаси ярашади, — дейман Мўминга.

— Бўлмаса, сен айт, биз эшитамиз. Эрмак-да, танчада ўтириб маза қилиб эшитамиз, — дейди Мўмин ва куракни қордан тозалаб, айвоннинг деворига суяб қўяди, кафтларини ишқалаб, танчага тиқилади. — Хўбам қор тушди-я, бугдойга барака! — дейди менга жой кўрсатиб ёнидан ва кўрпанинг бир четини кўтаради, имлаб.

Иссиқ танчага суқиламан. Тожи бувим семиз, бақувват камир, танчага бошини тиқиб, кичкина куракча билан оловни очади. Танча бозиллаб кетади.

— Чўпчакни кечаси айтаман, — дейман Мўминга қараб.

Шу пайт уйдан Мўминнинг акаси Туроб акам чиқиб қолади. У қоп-қора, боши катта, кийим-боши тузуккина, ўн тўққиз-йигирмаларда, эсликкина йигит.

— Э-э, билмайсиз сиз, бу хумпарнинг дарди туршак, — дейди илжайиб. — Лекин шарт шуки, хуфтон бўлмаса ҳам чўпчакни айтасиз, кейин туршак сизники.

Мен севиниб кетаман ва дарров кўнаман. Булар боғдор. Кузда боғдан туршак, майиз, шинни ортиб-ортиб келишади. Туршаклари мўл-у, аммо эти данагига ёпишган, бемаза туршак. Шундай бўлса-да, туршак ейман деб Тожи бувимникига тез-тез чиқиб тураман.

— Бир бор экан, бир йўқ экан, бир камбағал йигит бор экан...

Ўзундан-узоқ, қизиқ, ҳамма эшитиб куладиган бир яхши чўпчакни айтаман. Ҳаммалари қотиб-қотиб кулишади, мен бурнимдан бугун кўпроқ оқиб турган сувни тез-тез енгим билан артиб қўяман.

— Қани, энди чўзинг туршакни, — дейман чўпчакни тамомлагач Туроб акага қараб.

— Шошма, яна бир галати қизик чўпчагинг бор-ку, ўшани айтсанг, икки ҳовуч туршак бераман, — дейди Мўмин.

— Йўғ-ей, унис эсимдан чиқиб кетган, беринг туршакни, — дейман.

Тожи бувим кулиб дейди:

— Қолганини кечқурун айтади, ваъда шу. — ва семиз гавдасини базўр кўтариб, ўрнидан туради, ҳужрадан буришган, тошдай қаттиқ бир ҳовуч туршакни олиб чиқади-да, телпагимга тўқади.

Нари-бери калишларимни оёғимга илиб, ура қочаман.

Шу пайтда маҳаллада қандайдир ур-сур, жанжал, тўполон бошланиб кетади. Бундай жанжаллар бизнинг маҳаллада тез-тез бўлиб турар эди. Бизнинг тор, тиқиллич хонадонлар бир-бирига сиқилган маҳаллада ҳар бир оиланинг аҳволи, ғам-ғуссаси ҳаммамизга маълум. Турмуш қурғур ниҳоятда оғир. Ҳар кун деярли ҳамманинг қозонида ёвгон хўрда, қора шўрва, аҳён-аҳёнда ярим қадоқ гўшт билан палов дамланса — уйда тўй ҳис қиласиз... Ҳамманинг аҳволи танг, ожизлик, ғариблик, қашшоқлик ҳар бир хонадон, ҳар бир оиллага оғир чўккан...

Мана, бизнинг ён қўшнимизникида шовқин кўтарилди. Гаффор ака — жанжалнинг боши. Унинг юзи хўроздай қил-қизил, кўзлари айёргина. Тўрва соқоли мошкичири, кенг яғрилди, ўрта бўйли киши. Ёзда саҳарлаб, қоронғида бозорга жўнайди, мардикорчилик қилади. Кишда у супургичи. Тог-тоғ супургини тайёрлаб, узоқ кечалари мижага қоқмай зўр ҳафсала билан боғлаб, пешиндан сўнг супургини кенг елкасига ортиб, бозорга кетади. Шу ёшени катта оиласини бир амаллаб боқади. Маҳалламизда биров бўзчи, биров маҳсидўз, биров боқ-қол... Ҳар бир оиланинг ўзига яраша тирикчилиги, битмас-туганмас қийинчилиги, ғам-ҳасрати бор...

Гаффор аканинг хотини Роҳат келиноий оппоқкина, кўзлари ушшоқи, исимликкина жувон. У хозир ҳўнг-ҳўнг йиғлаб, нималариндир куюниб гапирмоқда.

— Э, ҳароми, бас дейман сенга, шаллаки! Хўрдани минг шукур деб ичиб ўтиравер! — вагиллайди Гаффор ака. — Паловжонни мен ҳам хўп биламан, лекин қани даромад?! Ўзим бўлса, ёзда мардикор, қишда супургичи! Биласан-ку буни, чулчит?!

Хотини эрдан баланд келиб, бақиради:

— Ҳа, биламан, тошдан қаттиқлигингни биламан! Пул деганда жонингни берасан. Ҳа деса — қаноат, ҳа деса — қаноат! Ҳлиб кетсин, қаноат бундан ортиқ бўладими?! Қачондан бери қора қозон ўлгур палов кўрмади! Шу бугун кун билан кўз тутдим, гўшт-ёғ кўтариб келармикан деб, болаларга бир сиқим палов қилиб бераманми деб, ер ютгур, имонсиз!..

Болалар чуввос, Гаффор ака сўкиб вағиллайди.

Қўшниларнинг, айниқса эркакларнинг бу жанжалга иши йўқ, бепарво. Ҳар кунги машмаша, ҳамма ўрғаниб қолган.

— Ўзлари тиниб қолар, — дейди бувим қўлини силтаб.

Аммо эру хотин жанжали тинмайди, борган сари авж олади. Роҳат келиноий бизнинг ҳовлига ёндош омонат деворга миниб олади-да, қўлини паҳса қилиб қичқира бошлайди.

— Роҳат, ҳой, Роҳат, бўлди, бас! Бу нима деган нарса, уят-ку, ахир, номус қил! — ялинади онам.

— Вой-во-ей, айланай сиздан, ўлдим-ку, ахир! Кўрдингизми у тўрва соқол ўлгурнинг оғзидан чиқаётган гапларни?! — дейди Роҳат келиноий.

Айвондан бувим чолга гапирди:

— Уят бўлади, Гаффоржон! Тинчгина ўтириш керак. Ҳаммамиз фақирмиз, ҳаммамиз камбағалмиз, оллога сиғинайлик! Сен ҳам, Роҳат, бас қил, вайсама! Болаларнинг катта бўлсин, ёруғликка чиқиб қоларсан, сабр қил!

— Слов ҳам ўлсин, влохим! — дейди Роҳат келиноий ва йиғлаб, ахир, девордан тушиб кетади.

Гаффор ака яна бир оз уришиб, сўкиб, хуллас, келини нафаси ўчади.

* * *

Қа ватон киши... Изгирин, шамол... Фарч-ғурч қалин қор... Қуёш гоҳ-гоҳ бир кўриниб қўяди. Биз айвондан уйга кўчиб олганмиз. Кабутарлар, чумчуқлар ва мусичалар патларини ҳурпайтириб, совуқдан титраб, оч, паршон тентирайди. Уларга ачинаман-да, майдалаб, ҳовуч-ғоруч юсин тукамай. Баъзан тунда совуқдан қотиб ўлган бир чумчуқни ёки мусичани бувим авайлаб деворнинг тагига кўмиб қўяди.

Бизда тиним йўқ, жиндай қор ўйнаб, данак ўйнаб, ёкалашиб, ярашиб кун ўтказамиз. Қоп-қора қалин булутлар орасидан мўралаган қуёш сира иситмайди.

Шундай совуқ кунларнинг бирида ҳаммамиз йиғилиб, ҳовуз устида, музла тўполон билан сирғанар эдик. Қўққисдан муз устидаги тешикка — ҳуққига бир бола тушиб кетади. Болалар қичқириб, чуввос кўтарамиз. Етти-саккиз ёшлардаги, пишиққина бола эди. Атрофда катталардан ҳеч ким йўқ. Шовқин-суронимизни, ҳайтовур, эшитган шекилли — Лаванг Махсум келиб қолади. (У жуда лаванг бўлганидан, биз уни шундай деб атаймиз).

— Нима гап ўзи? — дейди кўзларини ола-кула қилиб.

— Бола чўкиб кетди! — деймиз ҳаммамиз бир оғиздан.

Лаванг Махсум индамайди, чаққонлик билан чопонини ечиб иргитади-да, ҳуққидан ҳовузга ўзини ташлайди. Ҳовузнинг тор тешигидан пастга шўнғиб кетади. Ҳаммамиз жим, нафасимиз тўхтагандай. кўзларимизни тешикдан узмай турибмиз. Бирдан Лаванг Махсум болани сувдан ташқарига, муз устига иргитиб юборади-да, ўзи дир-дир қалтираб ҳовуздан чиқади ва дарров чопонига ўралиб олади. Каттароқ болалар болани кўтариб, ҳовуз четига ётқизадилар.

— Тирик! Тирик!.. — қичқирашади болалар.

Бирпасда одам йиғилиб қолади. Бир йигит дарров болани кўтариб, бир-икки силкитади. Оғзидан лақ-лақ сув келади. Бола кўзини секин очиб, атрофга қарайди.

— Ишқала, оёқ-қўлини ишқала! — дейди бир чол ҳалиги йигитга. — Тирик, одам бўлади. Онасига олиб боришлар, тезроқ, танчага тиклиб иситсин, — дейди боланинг кўкрагинини силаб.

Йигитлардан бири болани қўлига кўндаланг кўтариб олади. Қўлларини орқасига қўйиб мукчайиб келаётган бир чол бизларга дўқ қилиб, дейди:

— Ҳей, болалар, чироқларим, бу ҳовуз жаҳаннамдай чуқур... Эҳтиёт бўлинглар. Ўйнайман, десаишлар, ана, қор кўп. — қўлини кўтариб, ҳовуз ёнидаги майдонга ишорат қилади. — Болаларим, ана, кенг майдон, ях-малак отинлар, қор ўйинлар, қорбобо ясанлар, лекин зинҳор ҳовузга яқин юрманлар.

— Отам тўғри айтяпти. Ҳовуз чуқур. Тушиб кетсак, ўламиз худди. Ёзда мумкин, маза қилиб чўмиламиз, — дейди бир бола.

Ҳаммамиз дув этиб, боланинг кетидан эргашамиз.

Бобом кичкина, зах, қоронги ҳужрасида ўтирибди. Омонатгина, эшиги кичкина совуқ ҳужра. Бобом елкасига қалин пахталик чопонини ташлаган, бошига эски кир телпагини бостириб кийган. Қошлари ўсиқ, соқоли узун, тишлари йўқ. Аллақандай чуқур хаёл оғушида, бошини қўйи солиб, жўм ўтирибди.

Оёғим билан аста эшикни итараман-да, бобомга мош-хўрда олиб кираман.

— Мошхўрда... Қайноққина, олинг, бува, — дейман косани узатиб ва танчага тиқиламан.

Бобом гивирлаб, кўрпача тагидан бир нарса олади-да, менга узатади:

— Ма, ол! Лекин бувинг билмасин, уқдингми? — дейди юзларига табассум ёйилиб.

Бобомнинг қўлидан бир ҳовуч попук ва қанд оламан. Севинганимдан энтикиб кетаман. Бобом ҳам мамнун ҳолда бошини аста қимирлатиб, дейди:

— Қалитни топиб, сандиқни секни очдим-да, шу попукларни сенга деб олдим. Лекин зинҳор бувинг била кўрмасин. Қампир зикна... — дейди ёғоч қошиқ билан мошхўрдани шопириб.

Бувим уйда йўқ, Лабзакка, аммамникига кетган. Пюччам доим бош оғриқ. Эчки сўйиб кўчирриқ ва худойи қиламиз, деб кеча бувимни олиб кетишган.

Бобом секни-секни пои кавшаб, мошхўрдани ичади. Мен бўлсам, попукларни, қандни курс-курс чайнайман.

Бобом ошни ичиб тугатади, бир-икки кекиради, бирдан ҳиқичоқ тутатади. Ҳиқичоғи босилишини кутаман.

— Бува, гапиринг ўтган замонлардан, — ялинамав қандни чайнаб.

— Уғлим, тек ўтир, чўпчаклар эсимдан чиқиб кетди, кўп билардим, — дейди бувам соқолларини силаб.

— Айтинг, жон бува, биласиз, сизда жуда чўпчак кўп, — дейман хиралик қилиб.

— Ҳувари ўлмагур, қариб қолдим, билганларим ҳаммаси ёддан кўтарилди-кетди. Ёшлигимда узун-узун чўпчакларни кўп билардим, ҳаммасини унутдим. Ақл-фаросатдан ажраяпман. Чўт қоқиб, ҳисоб-китобни бирпасда боплардим, — дейди бобом йўталиб.

Узоқ сукут этади бобом, балки ўйлаб-ўйлаб, ёдига

туширар. «Ўхў, ўхў», деб яна қаттиқроқ йўталиб олади-да, секин, сўзларни битта-битта салмоқлаб гапиради:

— Қани, яхшилаб қулоқ сол! Сенга бир ашула айтай. Эсимдан чиқиб кетган-у, лекин эсда қолганини айтаман, — дейди бобом ва оҳангга солиб айта бошлайди:

Тизза бўйи қор кўча,
Бу кеча ойдин кеча.
Қўшни қизга тўй келди,
Думбаси катта қўй келди.

Учоқлар ҳам ўйилди,
Келган қўйлар сўйилди.

Ошни ёғсиз, деманглар,
Бўрдоқи қўй сўйилган,
Уйни совуқ, деманглар,
Ут қалатиб қўйилган

Кампирлар қолди айвонда,
Бетин совуқ олмасин.
Чой қайнатинг қумгонда,
Тагин шовқин солмасин.

Қизлар маржон тақшди,
Эртага ўт ёқишди,
Қизлар бошлади ўйинни,
Қизитдилар тўйини.

Ер-ёр, ўйин бошланди.
Қанча кўзлар ёшланди...

Мен қизиқиб, мароқ билан тинглайман.

— Соб бўлди, ўғил! — дейди бобом кулиб.

Мен маҳлиё бўлиб қотиб қоламан.

— Ашулангиз яхши экан, яна айтинг! — ялинаман бобомга.

— Эсда қолмаган, бутунлай ҳаммасини унутганман, — дейди-да, бобом яна ўйланиб қолади ва бир ондан сўнг давом этади: — Эртагиё эртаги, эчкиларнинг бўртаги, қирғовул қизил экан, қўйруғи узун экан, кўк музга минган экан, ўрдак сурнайчи экан, ола қарға азончи, қора қарға қозончи, чумчуқ чақимчи экан, тургай тўқимчи экан, бўри баковул экан, тулки ясовул экан; эртагимнинг эри бор, етти кунлик ери бор, етти кунлик

ерида думи калта бўри бор. Кунларнинг бирида Тулки кетаётган эди, бир Товус думини сетора-сетора қилиб келаверди. Шунда Тулки айтдики: «Эй, Товус, ажаб-ажаб ўйинларнинг бор экан, бир яхшилаб ўйнаб бергин». Товус думини сетора-сетора қилиб, ўйинга тушаверди. Тулкининг қорни оч эди, ўйнаб турган пайтида уни ушлаб олди. Бир вақт Товус қараса, Тулкининг анзойи бузуқ, уни смоқчи бўлиб турипти. Товус: «Эй, Тулки, нима қиляпсан?» деди. Тулки айтди: «Менинг қорним оч эди, сени сгим келиб қолди». Товус: «Хўп, майли, мени сгин, лекин кўз олдимда бир фотиҳа ўқиб есанг, ҳеч армоним қолмас эди», деди. Шунда Тулки пичир-пичир қилиб, қўлини кўтарди: «Омин, оллоҳу акбар», деган эди, Товус Тулкининг олдидан «вар» этиб учди-кетди... Бўлди, тамом! Қариллик ўлгур ёмон экан. Дармоним йўқ, уйқу босгани босган...— Бир оз сукут этади-да, кейин бошини чайқаб дейди: — Лекин жаҳонни хўп кездик. Туя миниб саҳроларда хўп юрдик... — Бува, айтнинг, яна айтнинг! Қўшиқни жуда яхши кўраман, — дейман бобомнинг соқолларини силаб.

— Бас, ўғлим! Эсимга тушса, эрта-перта айтиб бераман, — дейди бобом қуришиқ қўллари билан пешонами силаб.

— Хўп, бува, эртага, — дейман бобомнинг фикр тўла кўзларига тикилиб, тиззасини кучоқлайман.

Бобом аста кўзларини юмади-да, аллақандай узоқ бир хаёлга кетади.

* * *

Баҳор келади. Бирин-кетин ўриқлар, шафтолилар, олча-олхўрилар, баҳор ишқи билан бовар, хилма-хил нафис гулларга тантана ила бурканади. Дарахтларнинг бундай фусункор гуллари, кўм-кўк майин яроқларни руҳларни кўтаради, завқларни чайқайди.

Баҳор шамоли бизларга ҳамқур. Бизлар ҳаммамиз томда. Ҳаммамиз варракка ёпишганмиз. Бир-бир шамол. Томда майсалар кўркам. Айниқса, ҳаммамизнинг дардимиз, ҳавасимиз қуроқда. Қуроқ—бақувват, рангдор қоғозлардан қуралиб ясалган зўр, катта варрак. Шундай қуроқлар бўладик, болалар фанор ёқиб учирадилар. Маҳкам билан Мўмин—қуроқнинг устаси. Тун қоронғилигида фанорлари юлдуздай чақнаган қуроқлар ванғиллаб туради. Мен ҳам болаларга эргашиб, ҳавас билан, урина-урини кичик бир ўргамчик варрак ясай-

ман. Томнинг у бошидан-бу бошига югуриб учира бошлайман.

Ҳаво ёқимли. Ғир-ғир майин баҳор шамоли... Қуёш осмонда улугвор кезади...

Томларда, айниқса, ўтган куз сувоқдан қолган эски томларда турли майин ўтлар, ҳар хил гуллар кўп. Энди бизнинг ўйин саҳнимиз — том. Томдан томга ошиб, варрак учирамиз.

Варракдан зеркиб, томдан кўчага ўзимни таппа ташлайман. Бобом бошини эгиб, ўйчан ҳолда, офтобда маза қилиб ўтирибди. Маҳалламизда бир вақтлар бўзчиллар кўн булган. Ҳозир улар унча-мунча шойи тўқишга бошлаганлар. Тор кўчада тандани ҳар ёқлама тортиб, ёйиб ташлашибди. Танда — мураккаб нарса. Чоллар танда ёйганда мен нари силжимаيمان.

Тўқувчилар танда қурганда бобом четда, деворга суяниб, офтобда улар билан суҳбат қилишни севади.

Бобом чўчиб кетади.

— Ҳувари, томдан ташладинг-а! — дейди ранжиган ҳолда.

Мен кулиб, пинжигга тикиламан. Бобом бир қўли билан мени қучиб, суҳбатини давом эттиради.

— Эрмат, чирогим, шогирдинг кетиб қолдими? Камгап, индамас, мўмингина йигит эди. Гапир!

— Ҳа, кетди. Фарғонага кетди. Газлама кўпайди-ю, ишимиз касод бўлди. Шойи тўқувчилар жуда оз қолди, онда-сонда... Яқинда мен ҳам ишни йиғиштираман шеклилли. Харажатни кўтармайди, ахир, — новча, элликларга кирган кўса киши тандани тортиб, секин гапирди.

— Одамларнинг бариси аввал бўз киярди. Аёллар, қизлар — ҳаммасининг кийиши бўз эди. Чит чиқди-ю, бўзчининг иши расво бўлди, гапинг тўғри. Фабрикантлар хўп пулга ботди. Янги-янги товарлар, духобалар, мовутлар, шойилар, ишқилиб, алвон-алвон нарсалар чиқди. Замон хўп ўзгарди. Лекин, ўғлим, замон ёмон. Зулм-вахшат ошиб кетяпти. Адолат, тўғрилиқ бутунлай битди. Елғиз оллонинг ўзига сиғинайлик, иним! — дейди бобом тўқувчпга.

— Тўғри, отахон, тўғри айтганларингиз. Бечоралар, қашшоқлар зору, тўқлар бўлса айшу ишратда.

Бобом хомуш ҳолда астагина соқолини тутамлаб бўзчига гапирди:

— Сабр қил, муродингга етасан, ўғлим. Лекин сен-

га маслаҳатим шуки, ташла бўзчиликни. Ҳунар кўп, замонга монанд бошқа бирорта ҳунарни тут. Иншоолло, омад келиб қолар, — дейди кулиб.

Бўзчи жилмайиб қўяди-да, тандасини тортаверади.

Бобом ҳам бўзчиликни яхши билади. Йигитга етмиш турли ҳунар ҳам оз, деб отаси Ҳасанбой ўргатган экан ёшлигида.

Мен бобомнинг қўлларидан сургаб ялинаман:

— Юринг, бобо, гузарга тушамиз!

— Тентак-ей, юр-юр...— дейди-да, қийналибгина ўрвидан туради.

Етаклашиб гузарга жўнаймиз.

* * *

Бобом тоби қочиб, касалманд бўлиб сургалиб юради-да, бирваракай ётиб қолади. Энди у айвондан силжмайди. Баъзан қаддини базўр кўтариб, ёстиққа суюниб, офтобда ўтиради.

— Тош келса бўларди. Мазам йўқ, уйқу босади мени. Бу — ўлимнинг дарағи, куним битганга ўхшайди...—

Қўққисдан отам келиб қолади. Бобом хасталигидан шикоят қилар экан, отам уни овутиб:

— Қўрқманг, яхшисиз, ота, рангингиз яхши, ҳали узоқ яшайсиз... — дейди кулиб.

Аммо ичдан отам хафа. Аммам бўлса, ҳамма болачақаларини бошлаб келган. Кўзининг ёши тинмайди.

— Йиғлама, қўй, қизим. Ўлим — отадан мерос.. — дейди бобом.

Эсимда, гоҳо бобом аммамнинг қизини ва синглим Шафоатни (булар чақалоқ) титроқ қўлларига олиб:

— Омон бўлишсин! Илоҳим, омон бўлишсин, мингга кирсинлар! — дерди қайта-қайта ўпиб, кейин оналарига узатар эди.

Мен бобомнинг соқолларини ушлаб, юзларини силаб ёнида ўтираман.

— Ўйна, ўйна, болам, ўтираверма, бор, ўртоқларингникига чиқ, — дейди бобом секки орқамни қоқиб.

Бобом уч кунми, тўрт кунми шундай ётади-да, тўсатдан ўлиб қолади. Мен кўчада эдим. Уйимиздан йиғи чиқади. Чопиб кирсам, отам, бувим, онам, аммам бобомнинг бошида йиғлаб ўтиришибди. Отам кўзларини рўмолчаси билан артиб, менга қарайди.

— Югур тезроқ, Қаромат опангни мактабдан чақириб кел! — дейди-да, ўзи ҳам шошиб маҳаллага чиқиб кетади.

Дарров бобомнинг бошига амаким, Тожи бувим ва яқин қариндошлар йиғилиб қолишади. Мен мачит томон югураман. Мачитнинг олдида отинбибимизнинг ҳовлиси. У, бақувват кампир, маҳалламизнинг қизларига сабоқ беради. Дарвозадан кенг ҳовлига чопиб кирман. Қаромат опамнинг олдига бориб, шивирлайман:

— Бувам ўлиб қолди... Тез юринг!

Қаромат опам оқариб кетади, бир он қотиб туради-да, кейин ҳўнграб йиғлаб юборади. Отинбиби пичирлаб, икки қўлини юзига суради, кейин Қаромат опамга нимадир дейди. Қаромат опам титроқ қўллари билан китобларини шошиб жилдига солади ва жим уйга югурамиз.

Маҳалла, қўни-қўшни, қариндошлар — ҳаммаси бизнинг уйга йиғилган. Пешин вақтида бобомни қабристонга олиб кетадилар. Бешёғочга, Бўржар томонга қараб узоқ юрамиз. Камзул устидан белимга белбоғ боғлашган, бошимда эскигина дўппи, оёқ ялангман. Қоқилиб-суқилиб, йиғлаб бораман... Қуёшнинг иссиғи авжида, ҳаво дим. Ташналигимдан томоғим қақраган. Бешёғочда, катта анҳор олдида тўхтаб, сув ичаман. Қабристонга етамиз. Бобомни кўмаётганларида, энгашиб, қабр ичига қарайман. Даҳшат! Амаким уришиб, четга ҳайдайди мени. Шундай қилиб, бобомни қабрга қўядилар. Кейин қаригина бир қорни Қуръон ўқиб юборади. Ҳамма сукутда. Сув қуйгандек жимжит. «Бояқинш бобом шу чуқур, қоронғи гўрда қоладими? Ҳозир Мункарнакир кирса-я!» деб ўйлайман ичимда. Мени титроқ босиб кетади. Катта қабристон оғир сукутда. Бу ер бутунлай бошқа бир дунёдай кўринади менга. Даҳшат, даҳшат! Одамлар ҳаммаси бирдан қўлларини юзларига силаб, фотиҳа ўқийдилар.

Тез юриб, ҳаммамиз қабристондан чиқиб кетамиз.

Бизларни қаршилаганда, оғим, аммам, Қаромат опам жуда қаттиқ йиғлайдилар. Бувим жим, хомуш ўтиради. Гоҳо кўзларидан бир-икки томчи ёш думалайди.

Оқшом қоронғиси тушмасдан илгари бувим уйнинг бурчагига шам ёқиб қўяди, бобомга бағишлаб Қуръон ўқийди. Қаромат опам, Иса — ҳаммаси бирин-бирин уйга кириб, Қуръон ўқиб чиқишади. Мен уйда ёлғиз ўтириб қоламан. Бобом ўргатган қандайдир бир оятни шивир-

лаб ўқийман. Ҳис билан, кўнгил билан йиғлаб ўқийман Юрагим қонга тўлгандай бўлади, ҳўнграб йиғлаб юбораман. Ҳисларим тошиб кетади. Бобомнинг ҳар бир сўзини, гапларини ёдлайман. Қалбим ҳам шу уйдаи бўш ва қоронғи. Узоқ вақт жим ўтираман. Оҳиста юриб онам киради.

— Қоронғида нима қилиб ўтирибсан?! Ёмон бўлади-я! Юр!— дейди титроқ товуш билан.

Қўлимдан етаклаб, айвонга олиб чиқади.

* * *

Эрталаб вақтлик тураман-да, шошилб тезгина кийинаман.

Куз фасли. Дарахтлар машғалдай. Ариқлардаги сувлар шишадай тиниқ. Ҳавода енгил туман. Атиргуллар, кўркам карнайгуллар, хил-хил гулибсор кузнинг биринчи изғиринларини писанд қилмайди.

Ариқ бўйида шошилиб юз-қўлимни ювар эканман, қўлида чойнак билан онам қаршимда тўхтади.

— Вақтлик турибсан-ку, ётар эдинг ухлаб,— дейди кулиб.— Самовар қайнади. Ўтириб чой ич. Тоза кўйлагингни бераман, трипка камзулигингни кийгини, басавлат бўласан. Домланг покизаликни яхши кўради.

Онам мени кийинатириб, ўзи тиккан янги дўппини меҳр билан бошимга қўндиради. Шошилиб, сабрсизлик билан, нари-бери чой ичаман. Онам бояқинш ўзи чиройли қилиб йўнган янги тахтани қўлимга тутқазади.

— Кўр, яхшимни? Домланг алифбени ёзади тахтага,— дейди онам ва бошимдан оёғимга қадар меҳр билан сичқиклаб қарайди.

— Дарров ўқийман, бирпасда ёдлаб оламан сабоғимни,— дейман шодликдан энтиккан ҳолда тахтани маҳкам қучиб.

Онам бир сўлкавой пул ва каттакон дастурхонга юмшоқ ёғли кулчаларни тугиб олади. Қўлтиғимда тахта, онамнинг олдига тушиб югураман. Бобомнингга кетамиз.

Бобом ҳар кун саҳарлаб ишга тушади. Халфалар, шоғирдлар, ҳар иккала тоғам ини билан банд.

— Ассалому алайкум!— дейди паранжида, бўсаға олдига тухтаб онам. Дастурхонда тугилган кулчаларни, пулни бобомга узатади.— Буваси, Мусавойни мактабга олиб бординг!

Бобомнинг буришиқ юзи руҳланиб кетади, кўзларида табассум билан:

— Баракалла! Ўқисин, ўқисин, мулла бўлсин! Ҳаммамиз саводсиз, оминимиз... Балли, ўқисин! Ўқиган одам билгич бўлади, олим бўлади, ўқимаганларнинг кўкраги кўр... — дейди-да, шошилиб ишини йиғиштиради.

Тоғаларим, халфа, шогирдлар киноя билан кулишади.

— Ўқи, ўқи! Лекин, мактабдан сира қоча кўрма, уқдингми, жиян? — дейди Раҳимберди тоғам бошини қимирлатиб. — Шу вақтгача юрардинг лақиллаб, фақат шайтоннинг мардикори эдинг. Бас энди, эс-ҳушнинг ўқишда бўлсин! — дейди таъкидлаб.

— Ўқирмиди?! Қараб турларнинг, икки кунда «ғир» этиб қочиб келади. Ўқиш осонми, ҳазил гап эмас! — дейди ишиллаб чўтир халфа.

— Ундай деманг, амакиси, ўқийди, ақли ҳуши жойида, зийрак бола, — эътироз билдиради онам нохуш оҳанг билан ва аста юриб, ичкарига кириб кетади.

«Нафаснинг қурсин, чўтир», — дейман ичимда, товушсиз ва халфага терс бураман юзимни.

— Қани, болам, кетдик! Ўқишга жазм этдингми, бас, қулоқ солма, — дейди бобом қатъияг билан.

Бир лаҳзада мактабга етиб оламиз. Мактаб шу Оқ Мачит маҳалласида, мачитнинг ёнида. Мактаб бир катта хонадан иборат. Бўсагадан кирганим ҳамон юрагим ҳаприқиб, «шинг» этиб кетади.

— Ассалому алайкум! — ўринларидан дув туриб, бир оғиздан қичқириб салом берадилар бобомга шогирдлар ва чуввос билан қайта ўтирадилар.

Домла бобом билан кўришади.

— Ваалайкум ассалом, келинг-келинг, заифангизни камми бу ўтми? — сўрайди бошимдан-оёғимга қадар разм солиб.

— Шундай, қизимники, — жавоб беради бобом ва секин домла олдига кулчаларни қўяди, пулни узатади.

Домла ориққина, соқоллари узун, кўзлари йирик ва маъноли, юзи қорамағиз, салласи катта, савлатли, шижоатли киши. Пулни дарров соат чўнтагига қистиради-да, қўлларини кенг ёйиб, фотиҳа ўқийди. Бобом ҳам ихлос билан:

— Омин, ўқисин, мулла бўлсин! — дейди қўлларини юзига суртиб.

— Қани, Мусавой ўғлим, ўтир! — Қаршидан жой кўрсатиб, ишора қилади домлам.

Қизариб чўккалайман. Домлам тахтани бир қўли билан тиззасида тутиб, сиёҳ билан ёза бошлайди.

— Хайр, тақсир, уринг-сўқинг, мулла қилинг, эти сизники, суяги бизники! — Хайрлашиб, қайта-қайта эгилиб, қуллуқ қилганча чиқиб кетади бобом.

Домлам бирпасда чиройли хушхат билан тахтага алифбени ёзиб чиқади:

— Алиф, бе, те... — салмоқ билан, чўзиб, тантанали оҳанг билан ўқийди домлам.

— Алиф, бе, те... — завқ, мароқ билан қайтариб-қайтариб такрорлайман мен.

— Боракалло! Яхши йигит, бўлади, бас! Анов жойга ўт, ўтир! Сабоқни яхшилаб ёд ол! — дейди домлам тахтани қўлимга тутқазиб.

Уялганимдан довриаб ва туртиниб кичкиналар олдига базўр ўтиб ўтираман.

Мактабда шовқин зўр. Шогирдларнинг ҳаммаси бир-баракай қичқириб ўқиганларидан кучли чуввос мактаб хонасидан тошиб, ташқарига янграйди. Катталар баланд, оҳангли овоз билан Қуръондан, Ҳофиздан, Фузулийдан, Навойдан ўқийдилар. Мен бўлсам, кичкиналарга эргашиб, шавқ билан алифбени такрор-такрор ўқийман. Узоқ ўқийман. Ҳориб ҳолдан кетаман. Томоғим қуриб, мени тер босади.

Гоҳо домлам қатор-қатор ўтирган болалар орасидан аста юриб, қамчи билан қарс-қарс болаларни уриб ўтади. Болалар шунда яна баландроқ овоз билан бақириб ўқийдилар. Мен кўрққанимдан қалтираб, тахтани юзимга янада яқинроқ тутиб, берилиб ўқийман. Ниҳоят, чарчайман.

Пешин вақти бўлади. Домлам ва болалар озгина Қуръон ўқиб, фотиҳа қиладилар. Шогирдлар дув этиб ўринларидан туриб, кўчага югурадилар. Мен ҳам сурон билан кўчага отиламан.

* * *

Ҳар куни мактабга бораман.

Болаларнинг ҳаммаси сабоқларини баробарига қичқириб ўқиганлари учун мактабда ҳамиша чуввос, шовқин бўлади. Ўн етти, ўн саккиз ёшдаги йигитчалар кўп. Булар шовқиндан фойдаланиб, бемаза аскиялар айтишга, секин туртишишларга, бир-бирига зимдан мушт кўрсатиб, дўқ қилишларга одатланишган.

Иса ўртоғи билан секин ниманидир гаплашмоқда. Қулоқ соламан, аммо тушуниб бўлмайди. Кейин пайқаб

қоламан: улар атайин, бошқалар тушуниб қолмасин, деб ўзларича қўл ишоралари билан сўзлашар эканлар.

Етти-саккизта катта-кичик қори болалар бор. Улар ҳамиша домлам олдида қироат билан тинмай Қуръонни ёд ўқийдилар. Бояқишлар ҳолдан кетиб, томоқлари қирилиб, кўзлари юмуқ, ўқийдилар.

Домлам бир қори болани ёнига яқин ўтқзади.

— Қани, ўқи! — дейди қовоғини солиб.

Бола қироат билан ёддан Қуръонни ўқий бошлайди.

— Қола, ямла ют... — дер экан титроқ товуш билан қори бола, домлам шақ этиб шапалоқ билан тушириб қолади. Боланинг қулоқлари ёниб кетади.

— Зери забар қани, нодон? Тағин қайтар! — қичқиради домлам жаҳлдан қизариб.

Бола қўрқибгина аста туради-да, бир қўли билан юзини ушлаб, қори болалар ёнига ўтади.

Домлам ўзи қироатни яхши билади ва болалардан ҳам тўғри, яхши қироатни талаб этади.

Мен алифбени ўқишдан бир зум тинмайман. Ҳорганимдан ва томоғим қурганидан, овозим паст ва бўғиқ.

— Ҳей, Мусавой, бери кел! Қўчқор ўйнаймиз, — дейди секингина бир бола. — Мана, қара, қўчқорим жуда яхши... — зимдан кўрсатади у бўйра чўпни.

Домладан қўрққанимдан тахтадан кўзларимни узмасдан, секингина жавоб бераман:

— Йўқ, бўлмайти, домлам кўриб қолса уради-я! Менда ҳам қўчқор бор, сенкидан зўр. Кейин кўрсатаман... — дейман ишоралар билан имлаб.

* * *

Мен кичкина шогирдлар билан жуда тез танишиб оламан.

Бизга нуқул катталар сабоқ беради, домланинг биз кичкиналар билан унча иши йўқ. У гоҳо бирортамизни рўпарасига чўккалатиб, ўқитиб тинглайди, холос. Мабо-до, болалардан биттаси ошми, кулчами, патирми олиб келиб қолса борми, домлам жуда мамнун бўлиб, ўзида йўқ севиниб кетади.

— Қани, чироғим Мусавой, бери кел! Алифбени ўргандингми? — сўрайди домлам икки ҳафта ўтгандан кейин.

Тахтани қўлимда тутиб, уялибгина домлам қаршига ўтираман-да, овозимни баланд қўйганимча, алифбени бошдан-оёқ бирпасда шариллатиб ўқийман.

— Боракалло, лекин озгина бор. Катталарнинг олдига ўтир, ўқитиб қўяди, — дейди домлам, бурнини тортиб, қаттиқ аксириб юборади.

Мен мўйлови чиққан, новча бир шогирд олдига бораман.

— Э-э, сенларнинг сабоқларингдан ўлдик-ку!.. — дейди у энсаси қотиб. — Йўқол, домлам ўлгур ўзи ўқитсин, — дейди юзини терс буриб.

Мен ялинаман:

— Озгина ўқита қолинг.

Зерикдим жуда, «Ҳали ўқи, ҳали ўқит...» Утир, қани, жиндай ўқитаман, — дейди шогирд ҳорғин товуш билан.

Жаҳлим чиқиб кетади.

— Майли, қўявер, ўзим ҳам сувдай биламан... — Бурилиб жойимга ўтираман.

Дарслар ва кунлар шундай давом этади. Болаларга эргашиб, секин-секин мен ҳам шўхлик бошлайман. Қўчқор, ёнғоқ, ҳатто пинҳона ошиқ ҳам ўйнаймиз. Мабодо домлам хабар топиб қолдими — оллоҳу акбар — қамчин билан ҳаммамизга, ялписига шақ-шақ солиб ўтади.

Болалар ҳадеб ташқарига югуришади. Ҳожатхона — эрмак, баҳона... Бирпасгина ҳовлида ёйилиб, ҳазиллашиб, кулишиб, ором оламиз. Ҳовлида ҳовуз бор. Эрмак учун аста-аста юз-қўлларимизни ювиб, сувдан ичиб ўтирамиз. Ёки дарров соққами, ачиптими ўйнаб оламиз.

Домлам муғамбир, бунга ҳам қарини чора тона қолади. Новчадан келгач, ҳушёр, ўқишда зўр бир шогирднинг олдига чақиради:

— Сен теракдан бир новча кесиб, яхшилаб йўн!

— Хўп бўлади, устозим, жоним билан! — букилади шогирд қўлини кўксига қўйиб. — Бир марта ҳам буюрган эдингиз. Хўп, иккита хатчўпни яхшилаб йўниб келаман, — дейди ва шошилиб чиқиб кетади.

Ҳаммамиз ҳайрон бўлиб, бирпас жим қотамиз. Кейин шивир-шивир гаплашамиз.

Новча шогирд бирпасда иккита чўпни бошлаб тайёрлаб келади-да, домлам олдига қўяди. Чўплар созлаб шилинган, йўнилган, бир учига ип боғланган.

— Боракалло! — дейди домлам чўпларни қўлига олиб. — Мана, хатчўпни кўринглар! — Бизларга кўрсатади. — Агар кимки қистанса, «Домлам, ижозат», дейсиз. Кейин хатчўпни гутқазиб, ижозат бераман.

Хонага оғир сукут чўқади.

— Қани, ўқинглар! — буюради домлам хатчўпларни ерга қўйиб.

Шогирдлар шундан кейин ҳовлига чиқишга бирмунча барҳам берадилар. Қистаб қолса, домладан ижозат сўраб, битта чўлни олиб, якка-якка физиллаб чиқиб келамиз. Шу тахлит қаттиқ тартиб олти-етти кун давом этади. Кейин бир кун болалар бош қўшиб, хатчўлни йўқотамиз. Катталардан бири томга иргитади.

— Ҳе, биламан. Шум болалар кўп. Тур, чиқ ҳовлига, бир жуфт хатчўп ясаб кел! — буюради яна бир шогирдга домлам.

Буниси ҳам икки кунда йўқ бўлади. Домлам асабийлашади, кайфсиз товуш билан қичқиради:

— Хатчўпни яна йўқотдиларингми? Майли, бас... Емонлар бор-да. Биламан ўзим. — Қошларини чимириб бир оз сукут қилади, кейин овозини пасайтириб гапирди: — Болалар, қиличини сургаб қиш келди. Ҳаво бузуқ, эҳтимол қор ёғар. Ҳамманглар бир сўлкавойдан кўмир пули келтиринглар!

Шув этиб, болалар шивирлаша бошлайди. Домлам товушини юмшатиб, давом этади:

— Хўш... Болалар, чироқларим, яна бўйра пули олиб келинглар... Тупроқ бўлди-ку, бўйралар, уят-ку, ахир! Бўйра пули — уч танга! Ота-оналарингга айтиб, жадаллаб йиғиб келинглар! Муҳлат — бир ҳафта... Қани, ўқишга! — дейди домлам чопонининг этаклари билан тиззасини ўраб.

Етим, камбағал болалар «Нима қиламиз энди?» деб шивирлашади. Дилларимиз гаш.

Бир оздан кейин домлам қўзғалади. Ун саккиз-йигирма ёшлардаги муллаёқа кўйлак кийган, ориққина, чўлдай кўр қори йиғитчага мурожаат қилиб, дейди:

— Сен қараб тур болаларга, нича ншим бор, даров келамай.

Домламнинг қораси ўчиши билан хонада ур-йиқит, тўполон бошланиб кетади. Бояқиш кўр қори ийгичка овози билан мингиллаб қичқиради:

— Қўясанларми, йўқми?! Мана, қамчинни кўринглар! Уқиларинг! — Қори дўқ қилиб кўради, кейин ялнанади: — Болалар, нисоф борми?! — қичқиради йиғламсираган овоз билан.

Болалар парво қилишмайди, ўзаро турли ишоралар билан имлашиб, қорини масхара қилиб кулишади. Шовқин-тўполон авжга чиқади. Жанг бўлади. Кичкиналар гоҳ қўл ушлашиб, арғимчоқ бўламиз, гоҳ дўнгалак ўй-

наймиз. Катталар сўкишиб, ёқалашиб кетади. Қорилар ҳам ўринларидан туриб кетган. Биттасини ўласи қилиб уришади. Курашга, муштлашга уста зўр йигитлар бор. Бир тўда болалар ҳовлига чиқиб, ачипти ўйнашга киришади. Шу вақт кўққисдан ҳовлига домла кириб келади. Дув этиб, ҳаммамиз хонага югурамиз. Жойларимизга ўтириб, дарров сабоқларимизга ёпишамиз. Хона ичи қуюқ чанг, бўйралар бурда-бурда.

Домла жим, ғазаби ичида, кўрпачага ўтиради.

— Тақсир! — қалтираб, нақ миёвлагандай шикоят бошлайди кўр қори. — Уришдим, бақирдим... Ҳеч илож топмадим... Кўрман, нима қилай, болаларни эплай олмадим, биронтаси қулоқ солмайди гапимга...

Домла жуда хафа бўлади.

— Оч деразани! — буюради биттасига. — Бай-бай-бай! Еспирай, чангни... — Аҳа-аҳалаб, узоқ йўталиб олади, қизариб қичқиради: — Дарсларингни ўқинглар, бадбахтлар!

Қўлига қатъият билан қамчинни тутади, аммо негадир ҳеч кимни урмайди.

* * *

Домлам кўкрак чўнтагидан соатини чиқариб, қарайди:

— Дарс битди, болалар! — дейди. — Сен, сен, сен... — кўрсаткич бармоғи билан ишора қилади ўнта болани танлаб, — кийиниб, озода бўлиб келинглар. Бир беморга чиллаёсин ўқиймиз. Зиёфат қуюқ, — жилмаяди домлам.

Қисқагина Қуръон ўқиб, ҳаммамизни озод қилади.

Уйга келишим билан онамга ялиномам:

— Домлам, кўмир пули, бўйра пули, деди, ҳозир топасиз.

— Вой, ўла қолай, жинни бўлдингми? Ҳе йўқ, бе йўқ — пул нимаси?! — Айвонда дўппи тикиб ўтирган онам ранжиган товуш билан уриша бошлайди. — Жиннимисан?! Ҳали бўйра пули, ҳали кўмир пули, қамчи пули... Домланг ўлгур нима қилади пулни?!

— Топасиз! Бўлмаса, домлам эртага мактабга киргмайди, — дейман қатъий равишда.

— Нима деяпсан?! — вағиллайди уй ичидан туриб бувим. — Домланг ўлгур зиқна, очкўз, ҳа деса — пул, ҳа деса — пул. Пул ясапманми мен? Ўзи ўлгур бой, отли, уловли, ҳеч пулга тўймайди. Домланг тўқлардан,

пулдорлардан олсин кўмир пулини! Отанг бояқинш, бечора ёлғиз ўғлим аҳён-аҳёнда уч-тўрт сўмни зўрға-зўрға жамғариб юборади... — зорлана бошлайди кўрпачани ямаб ўтирган бувим.

На бувимнинг, на онамнинг эътирозини писанд қиламан, аввалгидан баландроқ дўқ билан, жаҳл билан онамга қичқираман:

— Эрталаб вақтлик чўзасиз пулни, бўлмаса мактабга бормайман!

Шу пайт эшикдан кириб келган Иса меннинг хархашамни пайқайди шекилли:

— Нега шовқин соласан? Домла бир ҳафта муҳлат берди-ку, бир гап бўлар ахир! — дейди жилдини қозиққа илиб.

— Бу бизнинг икки оёғимизни бир эликка тикиб хуноб қиляпти. Ҳолимиз оғир, қўлимиз қисқа... — дейди онам хўрсиниб, кайфсиз товуш билан. — Кўрармиз, беш-ён кун сабр қил! Балки пул келар дадангдан.

Шу вақт қўққисдан маҳаллада тўполон кўтарилиб қолади. Кўчага югураман. Узун Сара билан Қалта Сара деган кампирлар хўрозга ўхшаб авжи жангда эди. Буларнинг уйлари яқин, кўчанинг икки юзиде, эшиклари қаршима-қарши. Ҳозир ҳар бири ўз эшигида, бир-бирини сўз билан юлмоқда.

Кампирлар — овсин. Лекин бир-бирига меҳрибон эмас, ниҳоят ғаш. Эрларининг муносабатлари ҳам шундай, оғанинга сира ўхшамайди.

Мен томоша қиламан. Жанг авжида.

— Бу икки лўли кампир зерикинган шекилли, яна жанг бошлашипти, — дейди ўтиб кетаётган бир йигит кўзини қисиб.

Секин-секин ҳовлилардан аёллар, болалар чиқишади.

Узун Сара — баланд бўйли, дўриллаган овозли кампир. Лекин Қалта Сара паст бўйли, заифгина, пакангина ва калитдай буришиқ юзи бор, тишлари йўқ, бедаво бир заҳар кампир.

— Ҳо! — дейди Қалта Сара икки қўлини белига тираб. — Биламан, сиз ўлгурнинг бутун кирдикорингизни. Эшитдим бир жойдан, тўйга борибсиз. Казо-казоларникида яна маддоҳлик қилгандирсиз... Уч кун дом-дараксиз йўқолиб кетдингиз! Яна кериласиз-а?! Уятсиз, тоат-ибодат билан уйда ўтирсангиз ўлармидингиз?! Чарх йигир, пахта сава, иш озми! Ҳали эшонникига, ҳали тўйга, ҳали азага! Шаллақи, ўлим берсин худойим сенга!..

— Бемаъни, тирриқ кампир! — юлинади Узун Сара. — Ёпирай, бу ер ютгурнинг вағиллаганини қаранглар-а! Ҳа, ўлгур, қулоқ сол, эшон оймларнинг ҳузурнда хизматда эдим. Тўрт даҳадан катта-катта обрўйли хотинлар келди, бечора-фақир хотинлар ҳам йиғилди, зикр бўлди, буни эшит, номусулмон ўлгур! Қайтишда бирпасгина, муборак бўлсин, деб ўртоғимникига бошимни суқиб чиқдим. — Йиғилган маҳалла хотинларига қараб давом этади гапни: — Тўям ўлсин, совуққина бўлди. Челақдан қуйгандай бирам жала қуйдики, қочдим... — Овсинига қарайди. — Кимдан эшита қолдинг, сен пакана-фитна?! Илоҳим чақимчилар ўлсин-а! Сенинг нима ишинг бор? Юрдим ялло қилиб, қўлингдан келса кишанлаб қўй! Чидасанг шу, чидамасанг бурнингни тишла!..

— Ҳим... — дейди Қалта Сара аламига чидамаганидан депсиниб. — Эшонларнинг тувоғини ялаб юрдим, денг! Уйда ўтириб иш қил! Дўппи тик! Худонинг берган кунни тентирайсан, лақиллаб юрганнинг-юрган! Сенга зикрин ким қўйибди, садқайи зикр кет! Исқирт! Исқирт, чўрп ўлгур!..

Маҳаллани бошига кўтариб Узун Сара бўқиради:

— Сенга ўлимни берсин, сассиқ кампир!!!

Томоша қилиб турган маҳалла хотинлари ялина бошлайдилар:

— Уят ахир, бўлди энди, бас! Бир гапдан сиз қола қолинг, овозингиз Оқ Мачитда-я, бас қилинг! — дейди бир хотин Узун Сарага.

Навбат Қалта Сарага ўтади, у яна вағиллай бошлайди.

— Бўлди энди, ойн, уялтириб ўлдирдингиз-ку, шунчаям шармандалик бўладими?! — Сургайди ичкарига Қалта Сарани келини.

Аммо келин бас келолмайди. Икки Сара бир соат ортиғи билан кўп олишадилар. Бу ҳар кунги аҳвол бўлгани учун эрларнинг иши йўқ эди. «Икки кампирнинг тилини яна бурга чақиптим!» деб қиҳиллаб кулиб, ўтиб кетади чоллардан бири.

Бувим секин оймга шивирлайди:

— У дунёда ҳам жаннатнинг бир эшигидан икки кундош кирармиш-у, лекин икки овсин кирмасмиш, билдингми, Шаҳодат!..

Қалта Сара, Узун Сара хўп уришиб чарчагандан кейин жим бўлишадди.

Домлам бир кун тўсатдан мени чақириб, қаршисига ўтқазади:

— Қани ўқи! Сабонингни ўрганиб бўлдингми?

— Сувдай биладан, тақсир! — жавоб бераман шошилиб.

Ҳарфларнинг бирига қараб, бирига қарамасдан, тўхтовсиз шариллатиб ўқиб бераман. Мен энди алифбени шундай ўрганиб олганманки, агар уйқудан уйғотиб сўрасалар ҳам ҳаммасини ёддан айтиб бера оламан.

— Боракалло, ўғлим, офарин! Дуруст, дуруст. Алифбе тамом бўлди. Эртага ҳафтняк билан бирга яхши ёғли патирлар, бир сўлкавой пул олиб келасиз, йигитча, уқдингизми? — дейди домлам кулимсираб.

— Хўп, тақсир, — дейман бошимни қимирлатиб.

Мактабдан чиққандан сўнг чопаман. Бирор жойда тўхтамасдан физиллаганимча уйга келаман. Домламнинг гапларини, ҳаммасини ойимга айтиб бераман.

— Ҳа, тузук... — дейди онам ҳам севиниб, ҳам ичдан «ух» тортиб. — Чиқим, чиқим... Дадангдан дом-дарак йўқ. Жиякнинг пули овқатга етсинми, домлагамми?

Ҳақиқатан, ҳали Иса, ҳали Каромат опам, домлага патир ёки палов, деб ҳиқиллаб турар эдилар, энди қаторга мен ҳам қўшилдим.

— Албатта бугун патир ёпасиз, жон ойин! Кейин... кейин бир сўм пул берасиз, — ялинаман онамга.

Эртаси эмас, индинга бир дастурхон кумирлайдиган ёғли патир ва уч танга пул кўтариб домлага олиб бераман.

— Боракалло! Утир, чироғим, ўтир! Патир олиб келдингми? Э, боракалло. Тузук, — деди тангаларни чўнтакка солиб.

Шу чоқ яна бир шогирд бир дастурхон ёғли кулча, бир тоғора қайноқ палов, дўнини ва «Сўфи Оллоёр» кўтариб келади. У бир бойнинг арзандаси, эркаси.

Домлам ўзида йўқ севиниб кетади. Дарров паловни, кулчаларини, мен келтирган патирларини шогирдлардан бирортасига буюриб, уйига жўнатиб турганида, тўсатдан қалин бир ошнас келиб қолади.

— Келинг, келинг, марҳамат! Қайнанагиз суяр экан, қани ховлига, ош еймиз! — дейди домлам дўстига.

Ошнасн жилмайиб, қуллуқ қилади. Биргалашиб болохонага йўл оладилар.

Одатдаги гап, домланинг қораси ўчдими, дарров тўполон-да!

— Туш ўртага, сен, сен! Кўрамиз ким зўр! — буюради зўрлардан биттаси.

Эндигина мўйловлари кўринган, келишган икки йигитча нақ хўрозлардай патир-путур ёқалашиб кетади. Кураш зўр бўлади. О, даҳшат! Эшак-курсилар синган, оғиз-бурунлар қон!..

Яна янги-янги ботирлар ўртага тушади. Хўп қизиқ кураш бўлади.

— Бўлди-бўлди, бас! Домлам! — қичқиради овози дўриллаб, бир йўғон шогирд.

Бировининг пешонаси ёрилган, бировининг бурни қонаган, ҳарс-ҳурс билан, бурунларини тортиб, курашчилар жойларига ўтиришади.

Уй чанг, тўзон... Ҳаммамиз ҳаяжонда.

— Бетинг қон-ку, бадбахт? — сўрайди домлам бир шогирддан. Кейин тўсатдан синган курсиларни кўриб қолади-да, кўзлари олайиб кетади. — Эшак синипти-ку?! Кимнинг иши бу? Қани, ўртага тушсин! — Домлам ғазаб билан қизариб, қўлига қамчи олади.

Домлам болаларнинг бошими, елкасими, юзими, кўзими, писани қилмай, қамчи билан бир-икки дафъа қарсқиллатиб саваб ўтади. Қамчининг зарбидан бировлар пиқ-пиқ йиғлайди, бировлар пинагини бузмай, бўзрайиб қотиб туради, бировлар эса қўрққанпдан икки қўли билан юз-кўзини яширади.

Қамчи шартта узилади.

— Мана, қамчи ҳам эскирипти, — дейди домлам қамчини четга улоқтириб. — Эртага ҳамманг бир тангандан олиб келасанлар. Янги қамчи оламиз! — жаҳл аралаш бақиради домлам.

— Хўп, тақсир! — дейишди қамчидан оловдай ёнган елкаларини, юзларини ишқалаб болалар.

— Қани, ўқиларинг! — буюради домлам ўтириб нафасини ростлагандан кейин.

Ўқиш шовқини бошланиб кетади...

* * *

Мактаб жаҳаннам каби туюлади. Ҳар соат, ҳар дақиқа «озод» сўзига интизормиз. Ҳаммаси пуч гап, фақат «вазава-вазава»... Мактабдан чиққанимизда, енгил тортиб, уйга югурамиз. Нарн-бери овқатланиб, кўчага—ўйинга йиғиламиз.

Қишда баъзан кучук уриштириб ўйнашни ҳам одат қилганмиз. Кучукларнинг бири оғзи-бурни қон бўлиб қочади, шунда биз тинамиз. Шўхмиз.

Оёқларимизда эски калиш, йиртиқ кавуш, баъзиларимиз ҳатто яланг оёқ. Ҳали йиқитиб, ҳали юмалаб курашамиз. Бошлар ғурра бўлгунча, бурундан қон келгунча муштлашамиз...

Иўқолган кучугимизни излаб, мачит ҳовлисидаги кичкина хароб бир уйга бошимизни суқамиз. Бу — тобут турадиган уй. Бунда Усмон пари совуқдан қочиб, тобугда ётади. Шарпадай ориқ, чўпчакдаги жинлар каби индамас бир киши. Биз чўчиб кетамиз, дув этиб ура қочамиз.

— Ёнирай, жинми? — сўрайди қўрқувдан қалтираб бир бола.

— Ҳей, бу Усмон пари. Дадам айтдики, у бояқиш бир замон битта қизнинг ишқида девона бўлиб қолган экан, — дейди Аъзам.

— Ишқ шундай ёмон-да, — дейди маҳмадона Турғун.

— Тўғри, Усмон пари — девона. У ҳамиша, ёзу қиш тобутда ётади. Расул ака бор-ку? Шунинг бир туғишган укаси бўлади. Билдиларингми?! Ҳа, пари қизларнинг ошиғи эмис...

— дейди Аҳмад.

Болалар Усмон пари ҳақида турли воқеаларни гапирётганда, бирдан ёнимизда унинг ўзи пайдо бўлиб қолади. Қип-яланғоч танига эски, кир, жулдур, юпун бир чопон кийган. На иштони бор, на кўйлагини! Оёқ яланг. Бошида ифлос, исқирт бир дўппи, ранги ҳам, гули ҳам билинмайди.

Ҳаммамиз дув этиб, ҳар томонга қочамиз.

Усмон пари очликданми, совуқданми юролмайди. Қаловлаб аста чайқалган ҳолда амакимнинг эшигига етиб, деворга суянади. Қалтираган қўли билан эшик ҳалқасини ушлаб, «тақ-тақ» қоқади:

— Очман, нон беринг... — дейди аллақандай титроқ бўғиқ товуш билан.

Аччиқ изғиринли шамол эсар эди...

Баҳор келади. Гул мавсуми бошланиб кетади. Дарахтларда гул, болаларнинг дўппиларига лолалар қис-тирилган. Саватларда уюм-уюм гунафшалар. Ҳаммаёқ гул! Гул!.. Баҳор фаслининг завқи бошқача...

Қўққисдан осмонни булут қоплайди-да, челақ-челақ сув қуяди. Хўп ёғади... Лаҳза ўтмасдан, эрка қуёш жилмайиб чиқиб келади. Ҳаммаёқ ярқираб кетади... Олча-лар, гилослар, олмалар, шафтолилар — ҳаммаси авжи гулда...

Саҳарлаб мардикорлар, яланг оёқ, елкаларида ярақлатиб пешланган катта кетмонлар, бозорга, ишга чопадилар...

Бизлар пахталик чопонларни, тўнларни, йиртиқ-ямоқ калиш-кавушларни отганмиз. Енгил кийинганмиз, ҳамиша оёқлар яланг...

Ҳаммаёқда баҳор! Баҳор нашъаси кўнгилларга ҳам кириб олган... Оёқлар, тош боғлангандек, мактаб томон базўр юради, лекин мактабдан «Озод!» деганда, қушдай енгил учамиз.

Азондан ўқиш. Пешни бўлганда, домлам кичкиналарга — бизларга жавоб беради. Катталар пешиндан кейин яна мактабга қайтиб, хат машқ қиладилар...

* * *

Мана, момақалдироқ ҳавони янградиб юборади. Ҳалигина тиниқ ярқираб турган ҳавони бир онда қоп-қора булутлар буркаб олади. Ойим пахтадай оппоқ ювган кирларини арқондан йиғиб ҳам улгурмайди. Ёмғир шаррослаб қуяди.

Бувим айвонда ихлос билан тасбеҳ ўғириб ўтирибди: — Алҳамдулилло! Оби раҳмат бу! — дейди, кўзларини осмондан узмайди, буришиқ юзларида кўтаринки руҳ... — Оби раҳмат бу, оллога шукур, қурғоқчиллик эди, жала қуйди. Буғдой, арпа битди, де! Оллонинг иши бу! — тушутиради менга.

Айвон четида, оёқларимни тарновдан шарқираб келган сувга тутиб, ўйнаб ўтираман.

Қарсиллаган чақмоқларга қараб: «Худо булут ичида юрганмикан? Қандай экан?» деб ўйлайман ичимда.

Қоп-қора, гўё ерга ясланадигандай оғир, даҳшатли булутлар. Тахминан тўрт соат жала қуяди. Ариқлардан сув тошиб кетади. Тарновлардан сув шарақлаб қуйиб туради. Унда-мунда чақмоқлар, олов қилнчдай ярқираб кетади...

Жала тинади. Қоп-қора булутлар аста сурғалиб, тоғ томон юради...

Уқтин-уқтин узоқда момақалдироқнинг қарсиллагани эшитилади, чақмоқ кўринади.

Ажойиб фасл! Дарахтлар нафис кўм-кўк япроқлар билан ясашиб олган! Табиатнинг гўзаллиги кўнгилларга қуюлади...

* * *

— Ойи, уч кундан кейин домлам билан далага чиқамиз. Наврўз! — дейман севинганимдан юрагим ҳаприқиб. — Домлам, яхши кийиниб келинглар, деди.

— А, ростданми? — дейди онам кулиб. — Яхшилаб ювиниб, борингни киясан-да.

Бир оз сукутдан кейин ерга қараб дейман:

— Ойи, домлам, икки сўм пул олиб келинглар, деб буюрди...

Секин бошимни кўтараман, онамнинг юзидаги севинч, табассум бирдан йўқолган, лекин у зўраки илжаяди:

— Домланг тушкур аломат-да... Хўп, пул берай, лекин бир сўм сенга, бир сўм Исага. Қандоқ қилай, берардим... йўқчилик...

— Нима гап тагин? — сўрайди бувим.

Онам тушунтиргандан кейин кампирнинг фигони ошади:

— Домланг ҳам ўлсин, илоҳим! Еб тўймас, айёр ўлгур, ҳар хил наъма чиқаради-я! — мизғиллаб қаргай бошлайди бувим.

— Ойим беради пулни, сиздан сўраяпманми? — дўқ қиламан кампирга. — Баҳор чоғи, наврўз яқинлашяпти, ўйнаб келамиз. Сиздақа кампирлар ўтирсин уйда!..

— Бас, бас! Ҳаддингдан ошма! Узингдан каттанинг дилини оғритма, ёмон бўлади-я! — дейди онам менга ранжиган оҳангда, кейин бувимга мурожаат қилиб: — Ҳаммага келган байрам, ҳамма болалар ҳам боради-да, битта буларми? — дейди ялинган, юмшоқ товуш билан.

Жума. Бировлар яхши, бировлар ўрта, бировлар ҳар кунги эски, ямоқ бўлса ҳам ювилган, озода кийимда... Ҳар ким ўз ҳолича ясанган. Домла бошлиқ йўлга тушамиз. Пиёла, чойнак ва бозордан гўшт, мой, гуруч, нон, майиз — ҳаммаси олинган. Буларни домланинг ўртоғи — бир қари чол аравага ортиб олиб кетади.

Йўл-йўлакай бир неча гузар учрайди. Жума кунни булганидан самоварларда одам қалини. Гузарларда қатор боққоллар. Отнон, печенье, парварда... Кўзлар ўйнайди...

Далага, Камолонга пиёда юриб, чарчаб, ахир етамиз. Ҳаммаёқ кўм-кўк, азим дарахтлар кўп. Чиройли қадимги мачит атрофида авлиёларнинг катта-катта қабрлари. Домлам тағин Қуръондан бошлайди. Қори болалар кўзларини юмиб, чайқалиб, қироат билан ўқийдилар. Шу тарзда мачитда узоқ Қуръон ўқилади. Қоринлар очликдан ачишиб кетади.

— Болалар! Боринглар, самовар қайнагунча ўйнаб келинглар, дала кенг, сувлар кўп. Яйранглар, ўғилларим, — дейди домлам майин оҳангда.

Ҳаммамиз дув этиб, шовқин-тўполон билан мачитдан чиқамиз. Бировлар дарров чиллак, копток ўйнагани тushади, бировлар сайр қилиб кетади. Мен эса, бир тўда болалар билан қоронғи, даҳшатли ғорларни кеза бошлайман.

Бир ғорда оғир сукутда бир киши ўтирибди. Соқоли ўсиқ, кўзлари ёнган, дарвишнамо. Иккинчи ғорда яланғоч бир чол, устида ёлғиз кир иштон, холос. Унинг ҳам соқоли ўсган, кўзлари юмуқ, ёнида кир сопол товоқ! Чурқ этмай, бутун дунёни унутгандай жим, маҳлиё ўтирибди. Биз нафасимизни ютиб, аста турамыз. Лекин чол шарпамизни сезади шекилли, бир хўмраяди, авзойи хунук бузилиб кетади. Ура қочамиз.

Далани айланамиз. Ҳаво мусаффо. Урикларда довуччалар ғиж-ғиж, гилослар ҳали ғўра. Кўп юрамыз, лекин қорин очлигидан домлам олдинга шошиламыз. Самовар шарқираб қайнамоқда. Домлам ва чол ҳаммамизни ўтқазиб, биттадан нон, бир сиқимдан қурт еган кир майиз улашади.

Чойдан кейин домлам бир тўда катта шогирдларга имлаб ишора қилади. Болалар бирдан тиниқ, янграган баланд товуш билан Навонидан, Хўжа Ҳофиздан ёд ўқий бошлайдилар. Кетма-кет бир неча ғазалларни ўқиб, кейин Фузулийга ўтадилар:

Гунчасин гул булбулин қатлина пайкон айламиш,
Булбул очилган гули юзина қалқон айламиш.

Гул арусин сулҳ учун булбул никоҳ этмиш магар,
Ўзини ёшил будоғ ичинда линҳон айламиш.

Гунча пайконини гез этмаклик учун шоҳи гул
Жисминини бошдан аёға мисли суҳон айламиш.

Даҳр аро гар бир синиқ девор кўрсанг, ўйла бил:
Ул Сулаймон мулкидирким, чарх вайрон айламиш.

Эл Фузулий, меҳрина орданма чархин гардиши,
Қўкка етурмиш вале хок ҷла яксон айламиш.

Яна бошқа бир ғазални бошлайдилар:

Най кими ҳардамки, базми васлини ёд айларам,
То нафас вордир гуру жисмида, фарёд айларам,

Рӯзи ҳижрондир, севин, эй мурғи руҳимким, бугун
То нафас вордир гуру жисмида, фарёд аиларам.

Ваҳм эдиб то солмая сан моҳа меҳрни ҳеч ким,
Қима этсам зулму жаврундан онга дод айларам...

Ғазал ниҳоят таъсирли. Айнчқса, уч-тўрт боланинг овози жуда ёқимли, оҳангдор. Ҳаммамиз жим тинглаймиз. Мен сел бўлиб, эриб кетаман. Фузулийнинг шеърларини севаман. Шеърлари нафис. Узим гул ва маҳбуб ҳақида ғўзал шеърларини биламан. Опам ўргатган. Кичкиналар билан мен ҳам секин-секин катталарга эргашаман. Музика йўқ, чилдирма, дутор, танбур йўқ, аммо шеър бор, қўшиқ бор! Фақат ёш, тиниқ товуш билан, оҳанг билан шеърларга кўнгилга етиб борадиган музика берамиз, жон берамиз!..

Домлам чолғуни сира ёқтирмайди: «Ғуноҳ, турганбитгани ғуноҳи азим. Зинҳор-зинҳор қўлингизга чолғу ушлamanг!» деб уқтирарди, танбеҳларди.

— Бас, етар! Боракалло, етар! — дейди домлам болаларга ва чолга мурожаат этиб: — Вақт бўлди, пир, мунча эридингиз?! Ошга олов ёқинг! — дейди кинояли кулиб чолга.

Чол кўзлари юмуқ, бошини қуйи солиб ўтирарди.

— Бай-бай-бай! Фузулий ажойиб шоир-да! — дейди ва оёқларини ишқалаб ўрнидан туради.

Биз яна далани айлангани чиқиб кетамиз. Тўда-тўда тарқалиб, тоза кезамиз. Баҳор. Ҳар хил гуллар кўп. Қучоғимни тўлатиб гул тераман. Ҳориб мачитга қайтганимизда, палов тайёр экан. Ғўшти, ёғи оз бўлса ҳам палов! Сопол лаганларга сузилган ошни маза қилиб, иштаҳа билан ошай бошлаймиз. Лекин тўймаймиз... Қорин жуда очиққан.

Намозгар яқинлашган, домлам Қуръон бошлайди.

— Тағин-а! — шовирлашади болалар.

Фотиҳадан сўнг ҳаммамиз дуа қўзғалиб, йўлга тушамиз.

Июнь ойи. Иссиқ. Ҳаво ловуллайдн...

Бодринг, ҳандалак сероб. Кўксултон, гилос, олчанинг авжи пишган вақти. Лекин пул қани?... Ҳовлимизда яхшики якка туп ўрик бор. Гуж-гуж қилган. Бутун ҳовлимизга кўланка солган катта дарахт. Ўрикка сув югуриб йилтираганидан бошлаб, Каромат опам, Иса ва мен ея бошлаймиз. Тағин бир туп олма бор, лекин заҳардай нордон.

Бугун бувим эрталабдан отланади. Аммамникига бормоқчи. Мен ҳам бувимга эргашмоқчиман, шунинг учун ҳар кунгидай мактабга шошиш йўқ. Болаларнинг кўпи боққа кўчган, мактабда шогирдлар оз. Нега бизнинг бир парча боғимиз йўқ, деб куйиннаман ичдан.

— Мактабга бор! — дейди онам.

— Бора қолсин, Шаҳодат бону, бола бояқиш ўйнаб келар. Ҳамма боғда, тоғда, бу бечора қон бўлиб кетдику... — паранжисини ёпиниб дейди бувим.

«Бугун бувим жудаям меҳрибон?» деб ўйлайман ичимда, севинганимдан унинг олдига тушиб югураман.

Бувим кўчада ҳар бир учраган хотин билан тўхтаб кўришади, гаплашади. «Қатдан келяпсиз? Бозорданми? Дундиларнинг нархи қандай? Яхши фойда килдингизми?» деб, зерикмасдан иги-жигини суриштиради. Тузукроқ бир иморат учраса, албатта, тўхтайди. Менга қараб: «Кўркамгина, пишиққина экан», деб томоша қилади.

Биз оз юргандан кейин каттакон анҳор бўйига чиқамиз. Серманзара сув бўйидан ўтамиз. Сув бўйлаб обжувозлар, тегирмонлар. Унда бунда тўдаланиб ўрдаклар сузади. Дарров тўхтайман-да, сув лабига ўтириб, ўрдакларга тега бошлайман. Улар дув этиб, сувнинг ўртасига қочишади. Ўрдаклар гўзал, айниқса гажак думлари, бошларини сувга тикиб, чиройли ўйнайдилар. Гажакларини келинлар қулоқларига қистирганини кўрганман...

— Вой, шум-ей, ҳазир бўл, тойиб кетасан-а! — қичқиради ваҳима билан бувим.

Кампир икковимиз унда-мунда тўхтаб, жар бўйлаб борамиз. Бувим ҳам менга ўхшаш, тегирмон ва обжувозларни томоша қилишни яхши кўради. Сувнинг устига ташланган яккачўпга етганда, югурганимча ёғочнинг ярмисига бориб, сувнинг қоқ ўртасида тўхтайман. Сузиб келаётган ўрдакларнинг йўлини тўсаман. Ёғочга

миниб оламан-да, оёқ-қўлларимни ишга солиб, «киш-киш-киш!» дейман. Сув гувиллаб, пишқириб оқмоқда. Бувимнинг ранги ўчиб, қалтираб кетади.

— Омонат, қил кўприк-а! Кўрқмайсан, шумтака, дарров ўт бу ёққа! Иккинчи сени меҳмонга олиб юрмайман.. — ранжиб қичқиради бувим.

Ҳақиқатан, кўприк омонат. Бигта чурук ёғоч, холос! Одамлар аҳён-аҳёнда ноилж ўтади. Болалар бўлса, шўхликдан ўйни қилиб, эрмак қилиб ўтадилар. Сувнинг пишқиришига назар соламан, юрагимга ваҳима тушади. Секин қиргоққа ўтаман.

— Эсинг қурсин, ҳеч ақл кирмади-кирмади сенга. Даданг келсин, чақаман! — дейди койиниб бувим. — Урдакларнинг эгаси кўриб қолса, ўхшатиб калтаклайди сени, — дейди бошини қимирлатиб.

— Гажақларидан бир дона Қаромат опамга олай, деган эдим-да, дейман жиддий тусда бувимга.

— Ҳм, — дейди, холос бувим, энсаси қотиб кетади. — Тез-тез юр, алла-палла бўлиб қолди-я! — қошини чимириб дейди бувим.

Тегирмонларнинг олдида тўда-тўда эшаклар. Одамлар эшакларга бугдой, сўк ортиб келади ва ун, талқон қилиб кетади. Бир-икки тегирмонга секин бошимни тикиб чиқаман. Тегирмон шовқин. Ичида бошдан-оёқ оппоқ унга беланган одамлар. Улар сувнинг гувиллашидан бир-бирларининг сўзларини базўр эшитадилар.

Поччам обжувознинг бошида эди. Соқоллари ўсган, уст-боши чанг-тўзон. Бизни кўриши билан:

— Э, жиян, кел-кел! — дейди ва бувим билан кўришган ҳамон, одатлагидек, шикоятни бошлайди. — Мазаси йўқ бошимнинг. Кеча-кундуз мия оғриқман.

— Доим аҳволингиз шу! — дейди бувим энсаси қотиб. — Уқитинг, ирим-сиримини қилинг, тайибга кўрининг! — дейди ва поччамнинг жавобини кутмасдан ичкарига кириб кетади.

Дув этиб, майда-чуйда чурвақа болалар бувимни ўраб олади. Ҳаммаси кир, ифлос, увада. Аммам тутундан йўтала-йўтала катта қозон остига ҳадеб қамиш тиқмоқда. Аммам хафа, ҳорғин ҳолда бувим билан кўришади ва пишйллаб қоврилиб турган сўк тўла катта қозон бошига боради.

— Ҳамиша ишинг шу! Сўк, сўк! Уладиган бўлдинг! — дейди куйиниб бувим.

Мен ҳам чўғдай бозиллаб турган сўкнинг тепасига

бораман. Уни ҳовучлаб бўлмайди, иссиқ. Қамшини тутам-тутамлаб ўчоққа тиқа бошлайман.

Аммам ва бувим қозон бошида чўққайишади. Эзмаланишиб ҳасратин бошлайдилар.

Эшикдан кириб келган поччамнинг жаҳли чиқиб, кўзлари олайиб кетади.

— Куйиб кетди-ку!— қичқиради бўғилиб ва чоғиб келиб сўкни катта капкир билан шошиб-иншиб ола бошлайди.

Энди мен сўкдан зерикаман. Секни ташқарига, обжувозга югураман.

Поччам кўш обжувозни ижарага олган. Бирин боғлиқ турибди: анов бирин бўлса, гурс-гурс қилиб, ерни ларзага солиб, тариқ оқламоқда. Бир оз жим қотиб, обжувознинг ишини томоша қиламан. Сув даҳшатли пишқириб гувиллайди. Кейин секни атрофга разм соламан. Бурчакда сипиқ, куя босган чироқ, тумшуги сипиқ чойнак, чега-ланган ифлос бир пиёла... Яرمىси тақир эски пўстак, яғирин чиққан кир чопон.

Секни обжувознинг бошида айланиб юраман. Бўш обжувознинг ёнига ўтиб, ёғочини бўшатсам, бирдан шақиллаб юриб кетади. Қўрққангидан қалтираб шошиб қоламан. Қандай тўхтатишни билмайман, бўш обжувоз гурс-гурс уради. Физиллаганимча уйга югураман:

— Почча!— қичқираман энтикиб.— Тез юрнинг ҳозир, обжувоз юриб кетди!

Бувим билан аммам ванг бўлиб қоладилар.

— Э, тентак!— дейди поччам ташқарига югуриб.— Тақилгансан-да, ўзига жон битиптими?!

Мен нидамайман, поччамнинг орқасидан чопаман. Поччам ҳеч қийналмай, бирпасда жувозни тўхтатади.

— Пўқол!— дейди қўпол, қўрс товуши билан тўнғиллаб.— У азиз нарса-я, бунга яқин юриш учун ҳунар керак, тилни билниш керак,— дейди бир оз юмшаб.

Обжувоз атрофида, тегирмонлардаги каби, чумчуқлар, мусичалар сероб. Мен энди уларни қувлашга тутинман. Қўққисдан бир тўда болалар пайдо бўлишади-да, нари-бери ечиниб, кийимларини четга отганча кетмакет сувга шўнғийдилар. Қулоч ташлаб, роса мазза қилиб сузишади. Кейин атрофдаги катта тол, қайрағочларнинг шохига чиқиб, гуппа-гуппа сувга каяла ташлайдилар. Сувнинг тағида анча вақт йўқ бўлиб кетадилар-да, узоқдан қалкиб чиқадилар. Жуда ҳавасим келади. «Чўмилсаммикан?» деб ўйлайман. Лекни сузишни билма-

ганим учун кўрқаман, рост, болалардан уяламан. Эрмак қилиб, оёқларимни сувда шашиллатиб ўтираман. Сув бўйида кезаман. Толларнинг новдалари эгилиб, сувга тегай-тегай дейди. Ҳаммаёқ кўм-кўк майса. Кўкка қараб ётаман. Маза!..

Тўсатдан поччамнинг товушини эшитаман.

— Эй, фалокат босиб новга тушиб кетма! Бас, уйга бор!— дейди-да, тагин жувоз ичига кириб кетади.

Аммам куя босган пачоқ самоварни олиб кириб, дастурхон ёзади. Бурда-бурда қаттиқ новларни эски бир патнисда кўтариб келади.

Ҳовлида шохлари тарвақайлаб ўсган қари, йўғон якка бир тут бор.

— Бу йил тутимиз ҳаддан ташқари кўп қилди. Кутдик, кутдик, келмадинглар... Озгина шинни қайнатдик. Қарай-чи, қолдимкән?

Аммам бояқиш югуриб ҳужрага киради-да, бир пиёлада озгина шинни кўтариб чиқади.

— Жуда ширин шинни-я?— дейман пон ботириб.

Пастаккина қоронги уй, тўкилиб турган айвон, ёнида кўмир тўкадиган кичкина тор ҳужра. Шинни билан чой ичиб, дастурхон йигилгандан кейин томга чиқаман. Атрофда қўшинлар кўп. Томлар бир бирига туташиб кетган. Ўйнаб юраман. Бир вақт кўчада бир тўда халқ юзга кириб ўлган бир кампирни кўтариб кетаётганини кўраман. Буни томда ўйнаб юрган болалар айтишади. Қарилар, болалар, ёшлар жуда кўп. Қирқ-элликка яқин ёш болалар тўн кийган, беллари боғлиқ, «бувим»лаб йиглаб бормоқдалар.

Томма-том сакраб, аммамнинг ҳовлисига энганиман.

— Бувим, бувим! Юзга кирган кампир ўлипти!.. Олиб кетишяпти. Одам қалми!..— дейман қичқириб.

— А, нима деяпти ўзи, ким ўлипти?— сўрайди бувим.

— Чонинг эшикка! Кўрасиз, табаррук кампир эмиш.— дейман бувимга.

Аммам ўчоқбошида ғивирлаб нимадир қилмоқда, бошини кўтариб, бувимга дейди:

— Бояқиш жуда табаррук кампир, бир юз учга кирган. Гоҳо ёшимга чиқиб, гаплашиб ўтирарди. Кампир пишиқ эди. Гоздай, тикка юрарди. Невара-эваралари кўп, ачиб ётипти.

— Вой, бечора, худо раҳмат қилсин! Ҳаммамизга унинг ёшини берсин!— дейди бувим қўлларини юзига суртиб.

Аммам ҳам нималарнидир пичирлаб, фотиҳа қилади.
— Сиз мнигга кирасиз, ҳали отдайсиз, буви!— дейман.

Куни билан томма-том кезиб, хўп ўйнайман. Кечқурун ҳалимдай юмшоқ мошқпчири еб, бувим иккаламиз уйга жўнаймиз.

* * *

Қўлида гардиш ва жиягини кўтариб Роҳат келиноини эшикдан киради-да, тўғри айвонга, ойимнинг ёнига ўтириб, ишини бошлайди.

— Ўртоқжон, якка ўзим хуноб бўлиб кетдим. Ҳасратлашиб, бирга тикайлик, деб чиқдим.

Онам хурсанд бўлиб:

— Вой, яхши қилибсиз, ўзим ҳам зеркиб ўтирган эдим. Ҳеч ким нўқ, ойим ҳам зеркиб, қаёққадир, билмадим, Ўрин бувиникигами чиқиб кетдилар,— дейди ипакни қатимлаб.

Роҳат келиноини бигиз билан чаққон ва пишиқ жияк тўқийди. У жияк тўқишга жуда уста. Одатдагидек, дарров эридан ҳасрат бошлайди. Эрмаги шу — эри. Дам йинглаб, дам кулиб ишлайди.

— Сабр қилинг,— жиякка гул тикиб дейди онам.— Ўғил, қизларингиз ўссин, эҳтимолки, ажаб эмас, бахтингиз очилиб, ёруғликка чиқиб қоларсиз. Худойим ярлақаса, бирпасда толе келади. Кейин фақирликдан, ғурбатдан халос бўласиз... Фақат толеда бутун гап!

— Э-э, қўйинг! Толе ўлсин! Бутун умр фақирмиз. Отам, онамдан, боболаримдан тортиб фақир...— дейди хўрсиниб Роҳат келиноини.

Шу тарзда икки қўшни, икки ўртоқ бири жияк тўқиб, бири жиякка гул тикади. Гоҳ ўтган-кетгандан, қўни-қўшни, маҳалла-кўй орасидаги воқеалардан сўзлашишади. Суҳбат узилмайдди.

Эшикдан Каромат олам паранжида келиб киради. Унинг энди бўйи чўзилган, катта қизлар қаторида.

Шу пайт яна бир қўшни кампир киради. Сергап, билмидон, гапга чечан кампир.

— Шаҳодатой, зеркиб бирпасга чиқдим олдингизга. Қунам исиб кетяпти. Нима гап ўзи, хўнам чиройли ўтирибсизлар? Каромой, жиндай Машрабдан ўқинг. Барака топгур, худойим яхши куёвлар буюрсин!— дейди кампир кулиб.

Каромат опам қизариб, юзини терс буради:

— Қўйинг-е, иш тикаман,— дейди токчадан иш печини олиб.

Кампир хиралик қилиб, қайта-қайта қистайди. Унга Роҳат келинройи қўшлады:

— Бо, мунча ноз қилмасанг, отинча?! Ўқишни билмайман-да, бўлмаса, сенга ялинармидим?..

— Ҳа, ўқий қол, Каром,— дейди онам, кейин секин кулиб, қўшиб қўяди:— Жуда уят гаплари кўп-да, ташлаб ўқи. Ҳикматли, маъноли гапларидан топиб-топиб ўқин!

Каромат опам — ўн икки, ўн уч ёшларда, қадди келишган, истараси несиқ, жуда кўркли қиз. Ҳазалларни ёқимли овозига чиройли оҳанг бериб, равон ўқийди. Эринибгина ўришдан туради-да, токчадан Машрабни, Фузулийни олади, жойлашиб ўтиради ва кўзларини сузиб, завқ-мароқ билан берилиб ўқий бошлайди:

Машраб сени деб кечди жаҳондан,
Бошини қўйди остоналарга.
Эй, майфурушим, бир коса май бер!
Ваҳдат маиндан ичкили келдим.

— Ҳай-ҳай-ҳай! Барака топ, отин қиз! Машрабнинг Ҳазаллари сел қилиб юборди одамни... Эриб кетдим-ей... Машраб — ажойиб қаландарнамо киши,— дейди йиғламсираган товуш билан кампир.

Каромат опам наsrини ўқиганда, баъзан тўхтаб кулимсирайди ва уятли гапларини ташлаб ўқийди.

— Сидирғасига ўқийвер, бу нимаси, бизлар ҳам эшитайлик, шайтон қиз!— дейди Роҳат келинройи.

— Пўқ, ўқимайман Машрабни, Фузулий яхши,— дейди опам қизариб.

— Машрабнинг Ҳазаллари кўп ҳикматли.— дейди кампир бошини қимирлатиб.— У катта дарвини, оллонинг ошиғи! Олло деб дунёнинг айши ишратидан кечган. Овозингдан ўргилай, ўқи, ўзим қоқиндиқ!— дейди кампир Каромат опамнинг орқасини қоқиб.

Опам ўқий бошлайди:

Паришон ҳолинг ўлдим, сўрмадинг ҳоли паришоним,
Ғамингдан дарда душдим, қилмадинг тадбири дармоним
На дерсан, рўзгорим бўйлами кечени, гўзал хоним?
Гўзим, жоним, афандим, севдигим, давлатлу султоним...

— Оҳ-оҳ-оҳ, шундай шоирларнинг садағаси бўлсанг арзийди,— дейди Роҳат келинойи кўзларининг ёшини артиб.

— Фузулийнинг ўзи ошиқликда жигари кабоб бўлган дейдилар. Унинг кўп ошиқона ғазаллари одамнинг юрагини эритиб, маст қилиб юборади,— дейди кампир юмилган кўзларини очиб.

— Фузулий отин ойиснинг қизига қаттиқ ошиқ экан, лекин васлига етолмай, бутун умр ҳижронда ўтган эмиш. Унинг ғазалларидаги ўт, ҳасрат шундан... Эшитганман...— дейди онам.

Мен айвоннинг четида чивик йўнганимча опамнинг ўқишига жим қулоқ солиб ўтираман. Севаман Фузулийни.

— Югур, Мусавой, Шайхантовурга бориб кел. Ипагим соб бўлиб қолди,— буюради онам менга.

— Ҳа, хўп, пулни чўзинг,— дейман ўрнимдан туриб.

Онам ҳар хил керак ипақлардан намуна беради ва бир сўм пулни рўмолчага тугиб таъкидлайди:

— Маҳкам ушла, пулга ҳазир бўл, йўқотиб қўйма, уқдингми?

Кўчага югураман.

Кўчада Аъзам хипчиндан от миниб ўйнаб юрган экан.

— Шайхантовурга борамиз, шуям ўйинми? Қўй-е!— дейман жиддий тусда.

— Зерикканимдан эрмак қилиб юрибман-да, юр.— дейди Аъзам хипчинни бир четга отиб.

Аъзам менга тенгдош. Икковимиз қалин ўртоқ, дўстмиз.

Оқ Мачит кўчасидан жадал юриб, Шайхантовурга жўнаймиз. Йўлда унда-бунда тўда-тўда учраган болалар олдида тўхтаб, уларнинг ўйинларини томоша қиламиз-да, тагин чопамиз.

Шайхантовурга етганда, бир ариқ олдида тўхтайти Аъзам.

— Бирпас ўтир!— дейди сув бўйига ўтириб.

Юзимизнинг терини этакларимизга артамыз, икки қўлимиз билан сувни ҳовучлаб тўйиб-тўйиб ичамиз. Мадраса атрофида асрлар умр кўрган қадим чинорлар, қуюқ кўланкали қайрағочлар кўп. Дарахтлар салқини-да тўда-гўда шогирдлар аллақандай масалалар устида талашиб қизгин бэхс юргизмоқдалар. Атрофда кайфлари тарақ нашавон, кўкнори, бангилар ҳам оз эмас.

— Ҳозир бир иш қиламиз, жим!..— дейди бир дарахт орқасига пусиб Аъзам.

— Қандай иш?— сўрайман тоқатсизлик билан Аъзамдан.

— Секингина кесак ташлаймиз кўкнориларга. Чўчиб бир ирғиб тушишади. Қараб тур, жуда қизиқ бўлади.

Секин пусиб туриб, мен ва Аъзам биттадан кесак отамиз. Қайфи зўр кўкнорилар бирдан чўчиб, аланглашади. Икковимиз жимгина куламиз. Ингичка, қил бўйинларини чўзиб кўкнорилар у ёқ-бу ёққа қарашади. Сап-сариқ силнамо киши чайқалиб ўрвидан туради.

— Эй, кимди? Қайфим учиб кетди-я...— дейди ва гандираклаб бир-икки қадам ташлайди.

— Келяпти, тур, қочамиз!..— шивирлайман-да Аъзамга, қочаман.

Шу пайтда кўкнори Аъзамни тутиб олади. Аъзам оқариб кетади.

— Йўқ, биз эмас,— дейди қалтираб.

— Ҳароми валад!— дейди кўкнори Аъзамнинг елкасидан ушлаган ҳолда бир силтаб.— Кесакни ғир-ғир отдинг, энди туя кўрдингми — йўқ, бия кўрдингми — йўқ!.. Аблаҳ, жиғингни эзиб қўяман!

Мен тикка кўкнорининг олдига бораман.

— Амакижон! Қўйворинг!— деб ялинман.— Рост, биз отдик, лекин сизга эмас, қушларга отган эдик... Ана қаранг, дарахтларда қуш кўп экан.

— Эй кўкнори, қўйвор! Дилларини оғритма гўдакларнинг!— қичқиради самоварда ўтирганлардан биров.

Самоварда одам қалин.

Кўкнорининг ғазабдан кўзлари бежо. Кўзининг оқига қадар сарғайиб кетган, туманли хира кўзлари хунук олаяди. Аъзамни бир силтаб ташлайди-да, пастак қоронғи ҳужрага кириб йўқолади.

Тура қочамиз. Қатор атторлар ва баззозлар. Уларнинг дўконлари кичик-кичик ва бир-бирига ёндашган. Икковимиз ҳар бир дўкон олдида молларини томоша қила-қила, най ва коптоқларнинг нархи навосини суриштириб, харидору дўкондорларнинг узоқ тортишма савдосига қулоқ солиб, юра-юра кичик бир дўконча олдида тўхтаيمиз.

Аттор — мулойим, камтар, сариққина келган, узун соқолли киши.

— Амаки, ассалому алайкум!— дейман бир сўм пулни ва намуна ипакларни узатиб.

— Ваалайкум ассалом! Боракалло!— дейди кулиб чол.— Раиғдор ипаклардан керакми, а? Хўп-хўп, ипак кўп, ўғлим.— Пулга, ипак намуналарига бир-бир қараб чиқади.— Баргикарам, қовоқ сариқ, гўлос, пистоқи, нимпушти...

Аъзам ва мен қафасдаги қушларга ҳушимиз оғиб, жим қотиб томоша қиламиз.

— Амаки!— дейман ҳаприқиб.— Бу қандай қуш?

— Уғлим, бу булбулжон. Эшитганмисан булбул деган қушни? Қушларнинг асли шу.

— Кўрган эмасман,— дейман кўзларимни қушлардан узолмасдан — Ойим айтган эди, аҳён-аҳёнда, тонг пайти, гуллар очилганда келади, деб. Сайраганини эшитганман, амаки, бир сайратинг.

— Узинг айтдинг-ку, ўғлим, булбул гул очилганда келармиш, деб. Ҳа, гулнинг ошиғи бу...— аста кулади чол.

Булбул сира сайрамайди.

— Амаки, булбул нима ейди?— сўрайман чолдан.

— Қурт ейди, ўғлим, тушундингми?— жавоб беради чол ҳамон кулимсираб ва давом этади:— Булбулни боқиб жуда қийин, негаки у нозик-да, нозик. Аммо сайраб берсами, кўнгилни яйратиб, маст қилиб юборади.

Аъзам иккинчи қафасга қўли билан тегиб, дейди:

— Мен кўрганман бу қушни.

Бу — майна. Тумшуғи сариқ, қора патли каттагина қуш.

— Мен ҳам кўрганман. Сайраганини ҳам эшитганман,— дейман жиддий тусда.— Амаки, қушларнингиз қачон сайрайди?

— Сайрайди, ўғилчам, ўзи сайрагиси келганда сайраб юборади!

Хил-хил ипакларни бир қоғозга ўраб, менга узатади чол.

Ипакларни эҳтиётлаб, қўйнимга тикаман-да, Аъзамга қарайман.

— Шошма, бирпас ўтираминиз. Зора қушлар сайраб қолса.

— Йўғ-е, булбул ҳам, майна ҳам сайрамайди. Бозорда, шундай шовқинда сайрармиди? Кетдик!— шивирлайди Аъзам.

Тез юриб кетамиз. Қўққисдан орқадан майнанинг сайраганини эшитамиз. Таққа тўхтайман.

— Ана, айтмовдимми, овозини қара, жуда ёқимли-я?— дейман Аъзамга.

— Қўй шу қушларни, юр, конкаларни томоша қилиб, катта кўчадан кетамиз,— дейди Аъзам менинг қўлимдан тортиб.

Шайхантовурда қассоблар, боққоллар, сартарошлар, сомсапазлар, заргарлар жуда сероб. Айниқса заргарларни томоша қилиб, пастга, катта кўчага тушамиз. Отли көнка кетмоқда.

— Эсиизгина, ўтиб кетипти-да, конкага осилиб кетардик,— ачишади Аъзам.

— Аттанг, чакки бўлди!— дейман мен ҳам.

Лўкиллаб уйга чопамиз.

* * *

Тонг пайти. Боғларда ишкомлар узумга тўла. Чиллаки энди қизара бошлаган. Ҳавода қушлар овози янграйди... Тонг шабадасининг салқини кўнгилларга ором беради...

Мен ва Аъзам аравада кетмоқдамиз. Биз энди ёришиб келаётган осмоннинг майин шоҳисини, сеҳрли мусика ва оҳангга, миселсиз ҳусн-латофатга тўла боғларни тантанали сайр этиб борамиз. Қалбимизда ҳис-туйғулар, шодлик, завқ тошади.

Кеча мактабдан қайтганимда, онам оппоқ қилиб ювган қўйлак-иштонларимни арқонга ёяр экан, мени кулиб қарши олган эди.

— Эртага жўнайсан,— деган эди кўзларида меҳр, севинч чақнаб.

— Қаерга?— деб сўрадим ҳаприқиб.

— Янгибозорга борасан. Ҳали тўсатдан дарвозани қоқиб бир киши келди. Дарров чиқдим, дадангини олдидан келипти. Тайёр бўлиб турсин Мусавой, эртага, тонгда олиб жўнайман, деди. Аъзам ҳам боради, бува си чақиртирипти, ойнисига айтиб келдим.

Мен ўзимда йўқ хурсанд эдим. Бирпасда чўллар, буюк тоғлар кўз олдимга келади. Қозоқ овуллари, норуялар, чопқир отларни кўргандай бўламан.

Мана, сеҳр ва гўзаллик тўла тонг оғушида Аъзам икковимиз ниҳоят шод, мамнун кетмоқдамиз.

Аравада юк кўп. Қанд, чой, лампа шиша, пи-игна

каби икир-чикир. Аравакаш мўмингина, мулойим, камгап киши Гоҳ-гоҳ «чуҳ!» деб отга бир қамчи уриб қўяди ва ўзича мишгиллаб, қандайдир бир қўшиқни, эҳтимол эрмак учун, секин айтади.

Катта сувнинг бўйидаги бир самоварга етамиз. Аравакаш отдан тушади.

— Тушинглар, йигитчалар, тушинглар!— дейди аравакаш.

Аъзам икковимиз ирғиб аравадан ўзимизни отамиз.

— Фишткўприк деймиз бу манзилни. Бирпасгина чиқрайлик отни, беда есин, яйрасин жонивор,— деб отнинг юзини, ёлини силайди ва уни аравадан чиқара бошлайди.

Пастда кенг Зах анҳори оқмоқда. Самовар атрофида аравалар, отлар, эшаклар кўп. Шовқин-сурон. Самоварда одамлар кўп. Самоварчи, ориққина киши, алмисоқдан қолган, занг босган кичкина патнисда иккита суви қочган нон билан тумшуги тунука чойнак ва чсгаланган иккита пиёлани тақ этиб олдимизга қўйиб кетади.

Аъзам икковимиз ойиларимиз ёпиб берган юмшоқ нонни халтамиздан олиб бурдалаймиз.

Самоварчи эликлардан ошган. У сира тинмайди. Иккита катта кир, ифлос самовар қайнаб турибди. Эгаси ўлгур бу сабил қолгур самоварларни кўпдан бери юлмаган, деса бўлади. «Самоварчи, беда!», «Дарро» битта чой!» деб тинмай чақирадилар, у бояқиш: «Ҳозир! Ҳозир!» деб, самоварнинг у бошидан бу бошига югуради.

Гашт қилиб чой ичамиз.

— Исиб кетдим-а, уҳ!— дейди Аъзам елпиниб.

— Исиди кун,— дейман осмонга қараб.

Индамай ҳоргин ўтирган ҳолда озгина нон еб, икки пиёла чой ичгандан кейин носвой чекади аравакаш.

Вақт чошгоҳ бўлган. Отни аравага қўшиб, яна йўлга тушамиз. Чўл бошланиб кетади. Унда-мунда мужикларнинг уйлари кўриниб қолади. Улар бу ерларда деҳқончилик қиладилар.

Қуёш осмоннинг қоқ ўртасида. Ҳаво дим.

— Қалай, иссиқми? Чиданглар, йигитчалар!— дейди аравакаш бизнинг бетоқатланганимизни сезиб.— Буни, чўли биёбон, дейдилар. Қаранглар, ўтларнинг қовжираганини кўрдингларми?

— Менга иссиқ ёқади, иссиқ сира билинмайди,— дейман ўзимча.— Тоғларни қара. Аъзам, қандай улғувор, савлатли... Севаман тоғларни... Чиройли манзара!— дейман кўнгилда чайқалган ҳислардан, шодликдан энтикиб.

Куюш нурида жимирлаган тиниқ осмонда гоҳо бир калхат пайдо бўлади ва айланиб бир-икки доира чизади-да, қайгадир шўнғиб кетади.

Чўлда тўда-тўда тўрғайларнинг овози ёқимли янграйди.

Мен севинчимни, ҳисларимни сиздиролмайман. Гапираман, гапираман. Дам Аъзамга, дам аравакашга гапираман.

— Қачон етамиз Янгибозорга?— сўрайман аравакашдан, кўзларимни узоқларга тикиб.

— Узоқ йўл, икки кун юрамиз, ўғлим!— жавоб беради аравакаш. Қалпоғини кўтариб, пешонасидан қўйилган терларини аргади. У энди чарчаганиданми букчайиб ўтиради. — Йўл шундай оғир бўлади. Лекин Янгибозор бир бемаъни жой-да. Ҳайронман, нима қилиб оғаларинг сенларни чақиртириб юрипти? Таажжуб! Ҳаммаёқ дашту биёбон!

Аъзам дарров сўзга тушади:

— Амаки, ундай деманг, бўлмаган гап. Биламан-ку мен, Янгибозор — жуда обод жой. Кўп борганман, кўрганман.

— Э, тавба! Бир дала-да. Бозор ўтдими — ҳаммаёқ жимжит, ҳеч ким қолмайди. Ҳафтада бир марта бозор. Майли, чирогим, Мусавой ҳам кўрсин-чи, қани...

Лекин мен Янгибозорнинг таърифини, айниқса қо-зоқларни ўзимча мақтаб, аравакашга гапираман:

— Йўқ, йўқ-йўқ! Янгибозор ажойиб, яхши жой эмиш, эшитганман. Тоғлари, увалари кўп, қимиз сероб...

— Тўғри айтасан, мисоли жаннат,— таъкидлайди Аъзам.— Мен уч марта борганман Янгибозорга, отам олиб кетган ойим икковимизни.

— Эсимда бор, Янгибозорда узоқ қолиб кетгансан,— дейман жиддий тус билан.

Шу тарзда гаплаша-гаплаша Дарвишакка етамиз. Арава тўхтамасданоқ бизлар ирғиб тушамиз. Кун ниҳоят иссиқ. От бояқиш сув терда. Аравакаш шошиб отни аравадан чиқаради. Отга жуда ачинаман. Атрофида айланиб отнинг бўйинларини силайман. Ҳаво иссиқдан ёнади: Ҳаммаёқ кенг чўл. Кичкина бир самовар,

ёнида биттаю битта қуриган дарахт қаққайиб турибди, холос!..

Кўримсиз, қотма, лаванггина бир самоварчи бизни қарши олади. Самовар Фишткўприкдагидан ҳам бадтар. Эски, кир намат, синган, чети учган пиёла-чойпақлар.

— Қани, чой олиб келинг, жуда ташнамиз,— дейди аравакаш ҳорғин ўтириб.

Ҳақиқатан, қаттиқ чанқаганмиз. Аъзам икковимиз дарров қудуқ бошига югурамиз. Қудуқдан сув тортиб, пачоқ челақни навбатлашиб бошимизга кўтарамиз, қулт-қулт ичамиз. Жуда кўп ичамиз. Сув шўр. Аравакаш ҳорғин бўғилиб, самоварчига дўқ қилади:

— Ташнамиз ахир, чой бер, дейман!— қичқиради у.

— Ҳозир, ҳозир, ичча қайнасин,— дейди самоварчи ялқовгина ғимирлаб.

Қичкина, майишган, сирсиз бир патнисда иккита қаттиқ нои келтириб кўяди.

Елғиз зерикиб ўтирган соқоллари оппоқ, келишган бир қозоқ чол тўсатдан дўмбирасини чертиб юборади. Шунда мен биринчи марта дўмбирани эшитаман. Берилиб тинглайман. Чол дўмбирасига жўр бўлиб, бойлар зулмидан шикоят қилади, ёқимли, янграган овоз билан мунгли қўшиқ айтади. Дўмбирани, чолнинг қўшиғини тинглаб, учовимиз ҳам жим ўтираммиз. Яхши, мунгли айтади чол. Қозоқлар ҳаётининг ўзи гўё:

Жабини¹ жавга минбе жали жўқ деб,
Жаманнинг қизин алма мали кўп деб,
Жетпейди жаман адам қадринга,
Жақсидан қури қалма мали жўқ деб.

Дунне деген улкен бир ўткел² эди,
Ўткел қурип ата-бабанг ўткен эди.
Дуниеге не бир эрлер кулип келиб,
Ақври бир қайғини шеккен эди.

Кеч кириб, салқин тушиши билан йўлга тушамиз. Қир оқшомнинг ўзига хос гўзаллиги бор. Ёқимли, оромбахш шамол эсади. Секин-секин, бирин-сирин юлдузлар чиқиб келади. Осмон — гўзал, кенг бир гумбаз..

¹ Еш той.

² Кўприк.

Аравакашнинг ҳам вақти чоғ бўлиб кетади. У тинмай хиргойи қилиб, ашула айтади. Узоқ-узоқларда қозоқ овулларининг олови кўриниб кетади.

Аравакаш бошини тебратиб, ашула айтади:

Гул бўлибди қайрағоч, булбул бўлибди қалдирғоч,
Мен узоқ йўлдан келурман, эй кигорим, эшик оч!

Эшик очиб, тўрга боқсам, тўрда бир ой ўлтурур.
Қошлари қийган қаламдек, бир паризод ўлтурур.

Сочлари белга тушадур, беллари хипчянча йўқ,
Ишқимиз сизга тушибдур, бошқалар бир пулча йўқ!..

Аравакаш «чуҳ!» деб отига бир қамчи уради-да, жим бўлади.

— Айтинг, амакижон, айтинг яна яхшисидан,— яли-наман мен,— қўшиқни жуда яхши кўраман, қаттиқроқ айтинг!

Аравакаш белини бир тиклаб, ўтиришини ўзгартиб олади-да, жиндай сукут қилади, кейин кулиб юборади:

— Эрмак-да, эрмак, ўғилларим. Узоқ йўлда қўшиқ — яхши дўст. Мана, эшитинглар,— дейди ва ашулани давом эттиради:

Юқоридан келаман, белимда ўқ-ёй, дилбарим,
Қайси жойнинг қизисан? Кўзларинг шўхо, дилбарим.

Кўзгинангнинг шўхлиги, кўнгилгинамнинг тўқлиги,
Мол бериб олар эдим, аттанг молимнинг йўқлиги.

— Қалай, қорин очдими, оғайнилар?— сўрайди аравакаш, бирдан ашуласини тўхтатиб.

— Очди, амаки, лекин чидаймиз,— деймиз Аъзам икковимиз бир оғиздан.

— Ҳа,— дейди аравакаш,— пайқаб турибман, бекат яқин қолди. Бир аччиқ палов ейиш керак эди, пул йўқ-да, жиянлар,— давом этади кулиб аравакаш.— Майли, насяга қиламиз. Бир қулинг ўргилсин аччиққина аравакаш палов ясаймиз. Устаман паловга. Лекин уйда, болалар, хўрда оши, угра оши, мошхўрда, кейин чаккамга тегди айниқса падар лаънат аталаси... Ҳар кун палов қилсак ярашади-ю, камбағалмиз-да, пул осмонда...

Узоқ юрамиз. Осмон юлдузларга тўла. «Мана, мана, етдик!», «Мана, етиб қолдик», деб аравакаш бизни алдайди. Кеча салқин. Жунжиб ўтирамыз. Уйқу келади, лекин аравадаги қоплар, яшиқлар уйқуни қочиради.

Ярим кечада бекатга етамиз. Қорин ўлгудай оч. Самоварда милт-милт чироқ ёнади. Ҳаммаёқ уйқуда. Ўзам икковимиз ярим қоронги самоварда похолгами ўтириб оламиз. Аравакаш отни бедага қўйиб, самоварга киради. Самоварчи қалқиб ўтирибди. Узоқ-яқин атрофда итларнинг овози тинмайди. Ҳаво салқин.

— Қани, дўстим, уйқуни йиғиштиринг! Қорин оч. Гўшт, ёғ, сабзи, пиёз топинг, паловжонни бирпасда ўзим тайёр қиламан. Манов жўжаларга жавр бўлмасин, жадалланг, қани!— шоширади аравакаш самоварчини.

— Палов? Палов нимаси?— дейди уйқусирагандай, ҳануз кўзлари юмуқ самоварчи. Кейин базўр кўзларини очади.— Э, биродар, сабзи йўқ, гуруч йўқ, озгина гўшт бор-у, лекин жиндай ҳидланган. Ётнинглар, тонг отсин, палов қочмайди.

Аравакашнинг жаҳли чиқиб кетади, қовоғини солади, лекин индамайди. Бизнинг ёнимизга, похолга ҳорғин ўтиради. Бизлар иштаҳани паловга тиккан эдик, энди нонлож бўшашиб, чурқ этмасдан ўтирамыз. Самоварчи ўрнидан туради-да, бақрайиб, бизларга бир-бир қараб чиқади ва астагина қўзғалиб, хира чироқда, бурчакда узоқ ғивирлайди, ниҳоят, кичкина бир патнисда бир яримта қаттиқ нон билан чойнакда айнаган нлиқ чой келтиради-да, яна хурракни бошлайди. Аравакаш нимадир деб тўнғиллайди. Кейин нонни қўлига олиб: «Қаттиқ-ку!» деб зўрға ушатади. Нонлож қаттиқ нонни бир-икки чайнаб, уйқуга кетамиз.

Хуллас, чанг ютиб, икки кун йўл босамиз ва, ниҳоят, намозшомда Янгибозорга етамиз. Дадам бизни кўрган ҳамон ўзида йўқ севиниб, югурганича қарши келади. Мени аравадан кўтариб олиб, юзларимдан ўпаркан, даданинг бўйнини қаттиқ қучоқлайман.

— Юр, ўғлим, биласан-ку Ҳасан акани? Яхши одам, ўшанинг уйига борамиз.

— Биламан, дада, ҳув... бир марта бизникига келган эди,— дарров шошиб жавоб бераман.

Ўзам югурганича отасининг олдига, ўзларининг ҳовлисига жўнайди.

Қоронги айланма йўллардан кетамиз. Онда-сонда битта-яримта хира чироқ учрайди. Дадам кичиккина бир эшикни итаради, катта бир ҳовлига кирамиз.

Айвонда милтираб чироқ ёнмоқда. Ҳасан ака йўқ экан, лекин менга тамом нотаниш бир киши саломимга алик олиб, қаршилайди.

— Баракалла, келинг, меҳмон!— дейди кулиб ва дарров ҳовлининг ўртасига бир кигиз ёйиб, қуроқ кўрпача солиб, дадамни ва мени ўтқазади.— Йигитчага бир коса иссиқ шўрва олиб келай, озмунча йўл босиб келдим! Йўл азоби — гўр азоби...— дейди-да, қоронғи ҳовлининг бир бурчагидаги ўчоқбошига югуради.

Ҳовли қоронғи, жимжит. Юлдузлар чаман. Лекин ой йўқ... Елғиз чигирткаларнинг чириллагани ва отларнинг курт-курт беда чайнагани эшитилади.

Баланд бўйли, чўпдай ориқ киши бир коса шўрвани ва иккита нонни олдимга қўяди.

— Қани, жиян, нонни тўғраб, шўрвани уриб олинг,— дейди нонларни бурдалаб — Хотин, бола-чақа — ҳаммаси Тошкентда, мусофирмиз!

— Эртага бозор бўлади. Шўрвани ич, тиниқиб ухла, вақтли уйғотаман, дурустми?— дейди дадам, мулойим табассум билан юзимга тикилиб.

— Бозорни томоша қиласан, қимиз ичасан,— дейди уй эгаси.— От минишни биласанми, жиян?— сўрайди орзига нос ташлаб.

— Пича билади, энди, мана, саҳрода чавандоз бўлади,— дейди дадам.

— Биладан. Яхши от бўлса, миниш қийин эмас,— дейман жиддий тус билан ва апир-шапир шўрвани ичаман, кўп ўтмай, кўрпага кириб, қаттиқ уйқуга кетаман.

* * *

Бозор шовқин-сурон. Ҳавода тўзон булути. Узоқ-яқин далалардан, қирлардан қозоқлар бири отда, бири туяда, бири эшақда, баъзи камбағаллар яёв келган. Хотинлар кам кўринади. Бойлар, қўйфурушлар гердаёйиб, ғурур билан бозорни от устида оралайдилар.

Бозорни айланиб юрарканман, қўққисдан яқин бир дўкондан Ўззамнинг товушни эшитаман. Югуриб бораман. Ўззамнинг отасига салом бериб, кўришаман. У семиз, мошкичири соқолли, қошлари ўсиқ, катта саллалли, девдай киши. Қаватлаб солинган кўрпача устида чордана қуриб ўтирибди. Кичкина дўконнинг пастидан шифтигача чит қалашган.

— Юр, ўртоқ, бозор оралаймиз, томоша қиламиз,— дейман Аъзамни қистаб.

— Ҳа, бор, бор! Савдога ярамайсан, ўғлим, айла-ниб кел!— дейди отаси бошини қимирлатиб.

Аъзам, қовоғи солиқ, ўрнидан қўзғалади, дўкондан чиққан ҳамон ерга қараб дейди:

— Чол жуда қаттиқ. Бир тийиннинг устида ўзини ўлдиради!

— Ростданми? Унақага ўхшамайди-ку?— дейман таажжубланиб.

Аввал бозорнинг бир четидан бошлаб атторлар, боқ-қоллар, самоварчилар, баззоолар ва ҳоказо ёнида айланамиз.

Баъзилар менга кулиб:

— Тош аканинг ўғлимисан, чироқ?— деб сўрайдилар.

Мен қизариб-бўзариб кетаман, Аъзамнинг қўлидан тортаман:

— Юр, тез! Бозорнинг ичини оралаймиз!

Қўй бозорига бирга кирамиз. Қўй сероб. Чангнинг ҳам энг қалин жойи шу. Савдо қизғин. Қўйчи бойлар чўп билан ерга нималарнидир чизиб ўтирадилар. Харидорлар — буларнинг кўпи ўзбек — қўйларни синчиклаб кўздан кечирадилар, думбаларини салмоқлаб, биқинларини ушлаб кўрадилар ва қўй эгаларининг қўлини олиб: «Қўйлар чакки эмас. Қани, ўтоғаси, айтганимизга хўп денг!» дейдилар, уч-тўрт, кўп марта қўлларини қисиб силтайдилар.

«Қўйларни кўр, мени кўп айланторма. Бариси бўрдоқи, сўз бир бўлади», дейди бир қўйчи бой бепарволик билан. Тортишиб, талашиб, тихирлик билан савдо қилдилар.

Чўпонларнинг кўпи қашшоқ, кийимлари жулдур, хароб. Бой қозоқлар, бийлар, бўлислар яхши, пишиқ кийинган. Бошларида сувсар телпак, баъзиларида оппоқ чақнаган қалпоқ.

Гирда узоқ айланамиз. Кейин самоварга келамиз. Қозоқларнинг бири қимиз ичиб, бири аччиқ фамил чой ичиб ўтирибди.

— Қимиз кўп, арзон, эсизгина, пул йўқ-да,— дейди Аъзам нохуш товуш билан.

Нақ шунда бизнинг ошна — аравакаш учраб қолса бўладими! Олдида бир чирпит қимиз:

— Қани, ўтиринглар, жиянлар, қани-қани! Ия, пул йўқми?— сўрайди менга қараб.

— Йўқ...— дейман қизариб.

— Отангиз бермадимми пул?— дейди кулиб.

Индамасдан ерга қарайман. Аравакаш катта пиёлага қимизни тўлатиб узатади. Аъзам бир пиёла, мен бир пиёла ичамиз. Қимиз аччиқнамо кўринади, базўр тугатамиз.

— Мазаларинг йўқ, хумпарлар, қимиз — жумла касалларинг давоси!— Менга қарайди аравакаш — Сен қимизни кўп ич. Бақувват қилади, рангингни қара!— дейди бошини тебратиб.

Юра-юра чарчаб, мачитга келамиз. Ҳеч ким йўқ, сув қуйгандек жимжит. Бақувват солинган мачит, аммо томи қампш бўғот. Ичида бир-икки бўйрадан бошқа ҳеч вақо йўқ.

Ўнг томонда, жар бошида пастаккина кичкина бир уйдан шовқин эшитилмоқда. Аъзам икковимиз секин мўралаймиз. Гавдали, соқоллари қоп-қора, устига кенг оқ муллаёқа яқтак кийган савлатли домла ўтирибди. Ун-ўн беш чамаси шогирдлар уйни бузадигандай шовқин — чуввос билан ўқимоқдалар. Буларнинг уч-тўрттаси қозоқ болалар, бошқалари — ўзбек.

Шу чоқ кўзларимга ўзимнинг домлам кўрингандай бўлиб кетади. Рангим ўчган бўлса керак, қалтираб кетаман. Икковимиз ҳам ура қочамиз. Тақачилар олдига етганда тўхтаймиз.

— Дардисар-ку, бу, агарда дадаларимиз, мактабга қатнайсанлар, деса, иш нима бўлади?— дейман Аъзамга ташвишли товуш билан.

— Менинг отам айтмайди, сира иши йўқ,— дейди Аъзам бепарвогина қўлини силтаб. Кейин кулиб юборади.— Сенинг отанг баджаҳл одам. «Бор!» деса, мажбурсан, иложинг йўқ.

Мен индамайман, бир лаҳза хомуш ўйланиб қоламан.

Тақачилар тинмайди. Иш кўп. Қўл қўлга тегмайди, ишнинг авжи қизиган пайти. «Қани, чирогим, тез, тез бўл!» деб қозоқлар тақачиларни шоширадилар. Асов отларга ходалар билан ўраб, панжара қилинган. Ювош, мўмин отлар гўё, майли, қоқавер, дегандай, оёқларини кўтариб жим туради. Аммо, дала, қир отлари бари асов. Улар ҳатто кўприкни ҳам билмайди. Кўприк қолиб, сувдан сапчиб кетавераркан.

Тақачилар терлаб, азоб билан отларнинг олдида ишлайдилар. Аъзам икковимиз бир четга чўққайиб, бу ажойиб ишни томоша қиламиз.

Тақачи — бақувват, серсоқол, келишган киши. Иккинчиси, унинг ўғли, қошлари ўсиқ, боши катта, яғрини кенг, кучда отасидан қолишмайдиган, мўмингина, ювоштина йигит. Яланг оёқ, сув-терда ишламоқда.

— Ҳой,— дейди тақачи ўғлига,— ағрайма бу олифта болаларга, ишингни қил!— жеркиб ташлайди ўғлини.— Сенлар Тошкентданми?— пўнғиллайди бизга қараб тақачи.

— Ҳа, Тошкентдан келдик. Бечорамиз, нимага бизни олифта дейсиз?— қатъий равишда эътироз қиламан.

— Қўй, ўртоқ, айтишма! Айтди-қўйди-да. Юр, кетамиз,— дейди Аъзам мени туртиб.

Икковимиз ҳам юриб-юриб дадаларимизнинг олдига қайтамиз. Отам пастаккина, кичкина, тор, ғарибгина дўконда ўтирибди.

— Қаерда юрибсан тентираб?— сўрайди отам.

— Айланиб юридик-да, Аъзам икковимиз,— дейман секин.

— Бозорни кўрдингми? Қўй бозорига ҳам бордингми?— сўрайди дадам, мулойим табассум билан.

— Бордик. Қўй кўп.— Дўконга разм солиб, бирдан дадамдан:— Дўконингиз кичкина-ку, мол қани?— деб сўрайман таажжубланиб.

— Эй, пул керак, ўғлим. Дунёда мол кўп. Лекин пул йўқ. Ешсан, тирикчиликнинг кулфатини билмайсан ҳали,— дейди дадам истехзо билан жилмайиб.

Бир лаҳза сукутдан сўнг қўли билан ишора қилади:

— Анов шишада, кўрдингми, қимиз. Ич, ўғлим! Аввал яхшилаб чайқа, пишади.

Лабимни тишлаб, қимизни чайқар эканман, дадам анча камбағал экан, ишининг мазаси йўқ, деб ўйлайман қайғуриб.

Қимизни шимириб ичаман.

— Лекин аччиқ-а?— дейман отамга қараб.

Бирпас сукутдан кейин гапира бошлайман:

— Баъзи чит дўконларида савдо қизғин кетяпти. Атлас, духобаларгача бор-а!

Шу тобда кичкина бир отда жарчи пайдо бўлиб қолади. Урта бўйли, соқоли оқарган, бошида бесўнақай ўралган кир салла, эгнида эски яғир чопон.

Югуриб дўкондан чиқаман.

— Эй, халойиқ! Эй, халойиқ! Қимки...

Жарчи йўқолган мол ҳақида жар солади. Гапга уста, сўзамол, чертиб-чертиб гапиради. Чолнинг гаплари ёқадан менга:

У қайта қайта такрорлаб ўтиб кетади.

— Эй, қария, чарчадинг, бас! Сенга томоқ, бизга кулоқ керак. Эшитдик, жўна нари, эзма!— деган қозоқлар ҳам кўп.

— Э-э, бир жойда тентираб юргандир ёхуд биров бойлаб қўйгандир, чиқиб қолар,— дейди биров.

— Томоқдан ўтиб кетган бўлса-чи? Туяниям бутун ктадиганлар бор, бу-ку сигир экан!— кулади яна биров.

Бозор оралаб, бақира-бақира кетаётган жарчининг товуши ҳануз эшитилади.

Менга жарчининг гаплари мойдай ёқиб қолган. Қўлимдаги қимиз тўла пиллани шошиб четга қўяман-да, уни қувиб кетаман.

— Эй, халойиқ! Эй, халойиқ! Ола сигир, ола сигир йўқолди. Бир шоҳида нуқсони бор, думи кесик, бир эмчаги...

Ҳар қадамда тўхтаб, қайта-қайта такрорлайди. Дам овозини баралла қўйиб қичқиради, дам бўғилиб, пасаяди. Чол хунуқкина, ювош отида юради. Мен унга анграйиб юраман. Ҳаммаёқда отлиқ, мен отлар орасида жарчига эргашиб, узоқ юргач, дўконга қайтаман.

Савдо чаққон. Айниқса носфурушларнинг қўли қўлига тегмайди. Ур-йиқит.

Кеч яқинлашади. Қозоқлар тўда-тўда бўлиб қирга, тоққа тарқай бошлайдилар. Дадам дўконини ёпади.

— Юр, ўғлим, Зулфининг олдига борамиз,— дейди ҳорғин оҳанг билан.

Дадам билан биргалашиб борамиз.

Зулфи аммам — дадамнинг жияни.

— Вой, ўзим тасаддиқ! Омонмисан, эсонмисан?— Қучоқлаб, юзларимдан чўлп-чўлп ўпади.— Бувимлар саломатми? Ойигинанг эсонми, Кароматой...

— Ҳаммаси саломат! Салом айтиб юбордилар!— дейман Зулфи аммамга қараб.

— Мен кетдим,— дейди дадам.— Мусавой қолсин. Хайр!

Шошилиб чиқиб кетади.

* * *

Уйғонсам, вақт аллапалла бўлган, офтоб ёйилган. Ҳовлида тиккайган дарахт йўқ. Наридега назар соламан, ювинишга сув топпаганимдан, кўчага чиқиб, атрофи толлар билан қуршалган, қурбақалар, итбалиқлар тўла ҳовуздаги сасиган ифлос сувга ювинаман.

Чойдан кейин Аъзамнинг олдига чиқаман, унинг тур-

ган жойи бизга яқин, қўшни. Икковлашиб кўчаларни кеза бошлаймиз. Бозор сув қуйгандай жимжит. Онда сонда битта-яримта дўкон очиқ.

— Дадам саҳарлаб отда бир ёққа жўнапти,— дейман Аъзамга.

— Ҳаммаси биргалашиб жўнашган,— денди у.

— Узоққами?— сўрайман мен.

— Шаробхонага кетишди. Узоқ қирлардан одамлар йиғилиб, савдо қилишади, тушундингми?

— Ҳаммаёқ чўлу биёбон,— дейман атрофга қараб. Аъзам индамайди.

— Қўй бозор, от бозорларни тентиб чиқамиз. Бўм-буш, кимса йўқ. Ҳориб, бир берк дўкон олдидаги тошга ўтираммиз.

— Яхши-я, ўртоқ!— дейди Аъзам қўлини кенг ёйиб.— Тинч жой. Тоғларга қара! Ҳавонинг поклигини кўр! Жуда яхши кўраман Янгибозорни.

— Эҳтимол дадамлар Чимкентга кетгандир,— дейман Аъзамнинг гапига қулоқ солмасдан.

— Ҳай, қизиқ экансан-ку, Шаробхонага, дедим-ку, ахир,— асабий ўқрайди Аъзам.

— Ҳафтада бир дафъа бозор бўлса, жуда зерикадиган жой-ку бу ер. Лекин, тўғри айтасан, ҳавоси баланд, мойдай сингади кишига,— дейман Аъзамнинг жаҳли чиққанини сезмагандай.

— Ҳов, анов тоғни Қозигурт дейдилар. Кўрдингми, қандай баҳайбат! Қара!— дейди Аъзам.

— Манзара яхши. Лекин тоғлар анча узоқ,— дейман узоқ тоғларга қараб.

Шундай қилиб, уни-бунга гапириб юраммиз, ўтираммиз. Охири зерикиб, Аъзам уйига жўнайди, мен Зулфи аммамникига қайтаман. Бир амаллаб кунни кеч қиламан-да, оқшом кириши билан дадамни қарши олгани кўчага чиқаман. Ботаётган қуёшнинг яллиғида тоғлар ниҳоят гўзал. Тошга ўтириб, манзараларнинг гўзаллиги, осмоннинг ҳар он ўзгариб турган рангини узоқ томоша қиламан.

Қуюқлашган қоронғиликдан от дукурни эшитилади-ю, лаҳза ўтмай, қаршимдан дадам келиб чиқади.

— Нима қилиб ўтирибсан якка қозиққа ўхшаб?— кулиб сўрайди дадам.

Дадамни кўриб, севиниб кетаман.

— Аттанг, кеч бўлиб қолди-да, отга миниб бир айланиб келардим. Дада, эртага уйдаммисиз?— сўрайман бирдан жиддий тус билан.

— Эй, ўғлим, бизга тиним йўқ сира,— дейди дадам **отдан тушиб**, — эрта ҳам дайдиб кетаман. Уртоқларинг билан ўйнаб юр, ёлғиз юрма! Энди бор, ухла!— дейди орқамни қоқиб.

Мен индамайман. Секин юриб, яна Зулфи аммамни-кига келаман. Аммамнинг эри — Зокир почча эндигина уйга қайтган экан. У новча, ориқ, қисқа соқол, кўрнамо киши.

— Қани, жиян, ўтира қолинг, бир қиймали мошкичири еймиз. Билнингки, мошкичирининг яхшиси паловдан аъло!— дейди жойлашиб ўтириб Зокир почча.

Зўр иштаҳа билан дастурхон олдига ўтираман.

* * *

Бозор жимжит. Бир тўда ёшлар шашка ўйнайдилар. Қизиқ ўйин. Эрмак-да. Онда-сонда битта-яримта қозоқ носвой олгани келиб қолади, холос. Ҳаммаёқ сув қуйгандай...

— Бери кел, ўғлим, югур, ҳовуздан сув олиб кел!— буюради менга қорагина, кўзлари шилпиқ бир боққол. Ғизиллаб ҳовуздан бир обдаста сув келтираман.

— Баракалла, ўғлим! Жиндай сув сачрат, чанг бурқиб кетди...— яна буюради боққол.

Челақдан озгина сув сепаман-да, дарров қочиб қоламан. «Бу ерларда чанг сероб», дейман ичимда.

Дўкондорлар ўтакетган хасис. Бутун кунга битта нон кифоя уларга. Кечқурун бир қошиққина хўрда қиладилар.

Иссиқ баланд. Чўл симобдай эриган.

Аъзам икковимиз қирга кетамиз.

— Бургут! — қичқириб юбораман қўққисдан. — Ҳов ана, тошда ўтирибди,— дейман.

— А?— дейди сабрсизлик билан атрофга аланглаб Аъзам.

— Ана, ана!— Қўлим билан ишора қиламан.— Улуғвор, ажойиб қуш-да!

Аъзам оғзини очиб, қотиб қолади.

— Қушларнинг асила!— дейди Аъзам мени туртиб. Аста юриб борамиз.

— Тош отсак-чи?— ҳовлиқаман мен.

— Қозоқлар бало-да. Бирпасда тутиб олади,— дейди Аъзам жиддий тусда.

Икковлашиб тош ота бошлаймиз. Тошлар ҳавони ғиз-ғиз ёриб учади.

— Тегмади, яна яқинроқ борамиз!— дейман Аъзамнинг енгидан тортиб.

Секин-секин яқин борамиз. Бўқиниб, нафасларимизчи ютиб туриб, ҳаяжон билан биттадан тош отамиз. Тошлар биз этиб бургутнинг ёнидан ўтиб кетади. Бургут ялқовгина, аммо виқор билан бошини биз томонга бурди-да, қанотларини кенг ёйиб учиб кетади.

— Аттаг! Эсизгина!— деб оғизларимизни очиб, осмонга қараб қоламиз.

Кенг қирни, қаршидаги ярим доира уфққа чизилган тоғларни томоша қилиб узоқ юрамиз. Тўсатдан бир овулда тўйга йўлиқамиз. Бир ўтовда одам тиқилинч. Атрофда тўда-тўда отлар. Аёллар эрлардан қочмайди, аралашқуралаш. Бир-бирларининг елкаларини қоқиб, бемалол ҳазиллашиб сўзлашишади. Баъзи аёлларда духоба кўйлақлар, қўлларида кўш-кўш билагузук, қулоқларида кағга ҳалқалар. Лекин уст-боши кир, йиртиқ-ямоқ камбағаллар бисёр.

— Қайдан келди бу сартнинг болалари? Утир, ўтир!— дейди бизларни ўтовга ўтқазиб бир чол.

— Кимнинг болалари?— сўрайди савлатли бир киши.

— Тош аканинг ўғлиман,— дейман уялибгина ва Аъзамни кўрсатиб:— Уртоғим, Тожи аканинг ўғли,— дейман.

— Айланиб юрган эдик, тўйга йўлиқиб қолдик,— дейди жиддий оҳанг билан Аъзам.

— Вой-бўй!— дейди бир нечалари бир оғиздан.— Тош акани, Тожи акани биламиз, ўзимизнинг томирлар. Эски онайнимиз.

— Қани, йигитларга қимиз қуй!— дейди ҳалиги савлатли чол бир йигитчага ва кейин олдимизга бир ҳовуч бўғирсоқ тўқади.

— Шимир, шимир, ўғил!— дейди яна бириси заранг косаларда менга ва Аъзамга қимиз узатиб.

Икковимиз ҳам ташна, ҳалқумлар иссиқдан қуриган. Косаларни бошимизга кўтариб, бирпасда бўшатамиз.

— Баракалла,— дейди бир йигит қулиб.— Тағин тўлат!— буюради йигитчага қараб.

— Бўлди, амаки,— дейди Аъзам.

Қозоқлар қистайдилар, аммо ичмаймиз.

— Раҳмат! Сал туриб ичамиз,— деймиз қизариб.

Бўғирсоқни икковимиз ҳам хўп туширамиз.

Оппоқ соқоли кўксига тушган, овози ёқимли оқин

дўмбирасини чертиб, ўлан айтмоқда. Ҳажвий айтишувлар, кулги, ўлан тинмайди. Кўп ўтмасдан сергўшт, жуда мазали шавла тортилади. Иштаҳа билан хўп урамиз. Кейин, секин, ташқарига чиқамиз.

— Келин қани? — шивирлаб сўрайман Аъзамдан.

— Келин йўқ, таажжуб! — дейди Аъзам, кексалардай лабини ва бўйнини қийшайтириб.

Бирдан қозоқлар типирчилаган, осмонга сапчидиган арғимоқларга миниб, улоқни бошлаб юборадилар. Бир ажойиб қизиқ томоша бўладики, Аъзам икковимиз нафасимизни ютиб, қимир этмай, қотиб қоламиз. Одам қалин. Давра жуда катта. Отлиқларнинг ҳаммаси улоққа ёпишади, бутун дунёни унутгандай шавқ билан берилиб, улоқни юлиб қочишга тиришадилар. Бирдан кекса, новча, калта соқолли, пишиқ гавдали киши отини сапчитиб ўртага, улоқ устига ёпирилиб талашиб турган тўдага бир шўнғийди да, улоқни юлиб, тақимга босади. Қалин одамлар орасидан жонивор от ўқдай учиб кетади. Бир онгина саросимага тушган улоқчилар кўпирган, қутурган дарёдай, дув этиб, орқадан қувиб кетади. Томошабин халқ қаттиқ ҳаяжонда кузатади. Улоқчилар биридан-бири, биридан-бири улоқни олиб қочади, яна бутун отлиқ дув қувади. Улоқчиларгина эмас, ҳатто отлар ҳам бу тортишувнинг завқини англагандай, шавқ билан чопади. Бир отнинг тўхтаб қолганини, қамчидан қўрққанини кўрмайсиз! Отлар ҳам одамлар билан баб-баравар завқ, ҳаяжон ҳис этганини кўрасиз... Отлар йиқилган, одамлар учиб тушган, оёқ-қўллар шартта синган... Ур-йиқит, тўпслон... Қизиқиб, берилиб томоша қиламиз.

Қуёш оғанда улоқ тамом бўлади. Қизлар, аёллар ўтовда ўтирибди, уларнинг олдига бир тўда ясанган йигитлар киради. Биз ҳам эргашамиз. Дарров келинга кўзимиз тушади. Юмалоқ, қип-қизил лоладай юзли, кўзлари учқунли, бошида жиға, попукдай, яхшигина, гўзалгина қиз. Қозоқларнинг расмича, қизлар, йигитларнинг ўзлари дарҳол лапар тўқиб айтишади. Попукдай киз баланд, қўнғироқ овоз билан, жонли имолар билан, кўзларини чиройли ўйнатиб шундай қўшиқ айтадики, Аъзам икковимиз ҳайрат билан бақрайиб, эс-ҳушимиз оғгандай, қотиб қоламиз.

Қизлар, йигитлар бир-бири билан шундай шўх, шундай усталик билан лапар айтишадики, бирортаси жаёоб тополмай, лабини тишлаб қолмайди. Нозик пичинглар, ўткир киноялар билан бир-бирларидан ўзишади. Кулги,

қийқириқ, ұлан тинмайди. Бири бирига, бири бирига уланиб боради.

Куёв пухта кийинган, баланд бўйли, кенг яғринли йигит. Уялибгина, паст овоз билан ўлан айтади:

Қаси қара қағаздинг қаламиндай,
Алемге битемекен қыз-да сендей.
Қялипти қудай истиқ жулдизингди,
Кўрмедим бул дуниеде қазди сендей.

Ақ жузингде жилтилдаган қара кўзинг,
Арзийди минг тилдага айтқан сўзинг.
Кўнглимди саған айтпай кимге айтам,
Арзийсин талай қизга жалғиз ўзинг.

Қиз янгроқ овоз билан жавоб беради:

Салибсан эсигинге қара қулип,
Туради қалган кўлдинг суви жимип.
Қилипти қудай истиқ жулдизингди,
Баради сенге қараб кўзим тинип.

Мингенинг жас вақтда қизил дўнен,
Дариядан ўтермеди сув билмеген.
Кўнглимди саған қўйдим шинименен,
Кўнглинг сенинг менде бўлса шинименен.

Меҳмонлар гур кулги билан, чуввос билан қаршилайди. Йигит ҳаялламай, ўртоқлари ташлаган бир-икки сўзга кўзларининг имоси билан тезгина жавоб беради-да, ёқимли овози билан қисқа, аммо мазмундор жавоб қайтаради.

— Мусавой, кетмаймизми? Кеч қоламиз-ку,— дейди секин шивирлаб менга Аъзам.

Асло кетгим келмайди. Секин ўрнимиздан туриб ташқари чиқамиз.

— Эсизгина,— дейман Аъзамга, оловланган уфққа, қорая бошлаган осмонга қараб.— Бирпасда кеч тушиб қолди-я!

Биз кетмоқдамиз, орқамизда тўй базми, қизларнинг кўнғироқ овози, кумушдек жаранглаган кулгилар давом этмоқда.

Тез юрамиз, шундай бўлса-да, биз қишлоққа етганда қуюқ қоронғилик тушиб қолади.

— Ҳароми валад!— бўғилиб қичқиради хаста овоз

билан Аъзамга отаси.— Бу қандай саёқлик! Ухў, ўхў...— деб узоқ йўталиб қолади.

— Мусавой икковимиз юрдик...— жавоб беради кўрқибгина Аъзам.

— Тўйга бордик, амаки, — дейман мен дадил товуш билан.— Қимиз ичдик, улоқ кўрдик... Бирам қизиқ тўй бўлдики...

— Уйга кир!— кескин равишда буюради отаси Аъзамга. Кейин менга дейди:— Қараб тур, сени отанга чақмасамми!..— ўдагайлайди чол.

Индамайман. Кўрқибгина секин юриб, ҳовлига кириб кетаман.

* * *

Жазирама офтоб. Боққоллар, носвойчилар, самоварчилар иссиқдан гаранг. Аҳён-аҳёнда бирорта қозоқ отдами, эшакдами ёки пиёдами келиб қолади, носвойми, қандми ё чойми олиб кетади.

— Жека, эшагингизда бир айланиб келай,— ялинаман мен.

— Хўп, чирогим, мин эшакка,— дейди бири.

Севиниб эшакка миниб кетаман.

Боққоллар, носвойчилар менга кўп ҳазилкашлик қилдилар. Улар менга кўрсатмай, эшакнинг думи остига бир чимдим носвойми, билмадим, қалампирми сепиб кўядилар. Эшак чопади. Думини тишлаб, чичонглайди. Боққоллар қотиб кулади. Мен тошгами, тупроққа учиб тушаман.

Мулойим, ювош бир боққол бор. Соқоллари мошкичири, пешонаси дўнг, кўзида ойнак, ҳамиша мутолаа қилиб ўтиради. Унинг китоблари жуда кўп. Айниқса ундаги машҳур «Минг бир кеча»га ниҳоят қизиқаман. Аммо ўқишни билмайман, фақат Қуръон ўқийман. Домлам, хатга ҳали пича бор, деб ҳануз Қуръон ўқитади. Мен сабрсизлик билан китобларга ўтишни кутаман.

— Жон амаки, «Минг бир кеча»ни жиндай ўқинг, эшитамиз!— ялинаман боққолнинг пинжига тиқилиб.

— Уқирдим, аммо ёшсан, гўдаксан. Арабларнинг бу китоби жуда ибратли. Хаёл олами катта, лекин уят гаплар ҳам кўп,— дейди боққол бошини тебратиб.

Мен қистайман. Боққол узоқ ахтариб, бир ҳнқоятни топади, ўқийди, мен жим тинглайман.

— Амаки, ҳикматли гаплар кўп экан. Тасвири ҳам жойида, — дейман.

— Арабларда шундай ҳикматомиз ҳикоятлар кўп,— дейди у.

Боққол кулади.

Кунлар шундай ўтади.

Якшанба, бозор куни, азонда қозоқлар кела бошлайди. Бозор суст. Мундай қараб разм солсам, кўпчилигининг қўлида косов, болта, ўроқ... Ораларида аёллари ҳам кўп. Тўда-тўда бўлиб нимадир гаплашадилар. Билмадим, соат ўн бирлардами, қозоқлар бирдан «Олош!» дея қичқиришади ва ҳужумга киришадилар. Мен қаттиқ, саросимада, бир оз қотиб қоламан. Кейин дадамнинг олдига югураман.

— Дада, дада, бу нима гап, қозоқлар ҳужум бошлади?!— дейман ҳовлиқиб.

Дадам кулади-да, бепарвогина қўлини силтайди:

— Қозоқларнинг бир эли иккинчи элидан хун талаб қилади. Тушундингми?— дейди менга. Кейин, озгина сукутдан кейин давом этади:— Ҳовға кечгача боради... Ҳм... Савдо бузилди, дегин!

Дадам бозор томон қараб бошини чайқайди. Мен қўй бозорига томон югураман. Қўйлар оз, тўполон авжда. Аъзамни телиб оламан. У оёқ остида, дам ўзини у ёққа-дам бу ёққа олиб, анграйиб юрибди.

— Бу қандай ғовға? Пичоқ, болталарга қара!— дейман Аъзамнинг қўлини ушлаб.

Шу пайтда болта, пичоқлар билан қуролланган янги бир тўда қозоқлар пайдо бўлади. Бақиршиб, жангга киришиб кетишади. «Ҳой-ҳой!» деган қичқириқлар, тўполонлар, бош ёрилиб, кўз чиқишлар узоқ давом этади. Аъзам икковимиз ўзимизни дам четга олиб, дам гирдоб ичига тиқилиб, тоза томоша қиламиз.

Кейин қозоқларнинг катталари — бийлар пайдо бўлади. Узоқ музокара бошланади. Сўз жанги ҳам анчагина давом этади. Зўр-базўр сулҳга келиб битишадилар.

Кейин савдо қизимайди.

* * *

Кун—шанба. Отам барвақт дўконни ёпади. Ҳамроҳлари билан Қозифурт тоғига бормоқчи. Отам мени ҳам ола кетмоқчи. Севиниб кетаман. Отланамиз. Дадам отда, мен орқасида. Дадам шишага пояки носвой тўлдираркан, отимиз иккинчи бир от билан бирдан тишлашиб кетса борми, мен отамни ушлашга улгурмайман, учиб

харсангтош устига бориб тушаман. Қаттиқ йиглаб юбораман. Отамнинг оинаси Ҳасан ака чапиб келади-да, мени қўлига кўтаради. Мени у яхши кўрарди, турли қизиқ гапларни айтиб, кулдириб, ҳазиллашиб юради. У мени кўтарганича дўконга олиб киради. Отам орқамиздан югуради.

— Оёғи озгина шикаст епти. Ҳечқиси йўқ, ўғлим, йигитга бу ҳеч гап эмас, полвонсан-ку!— дейди Ҳасан ака мени овутиб.

Дарров янги дока топиб, оёғимни маҳкам танғиб боғлайди.

— Тур, йиғлама, ўғлим,— дейди дадам орқамни қоқиб.— Қозигуртга бориб айланиб келамиз, томоша қиласан.

Дарров овунаман. Кўзларимни артаман. Бир талай отли кишиларга қўшилиб, бирваракай йўлга тушамиз. Ҳаммамизнинг отларимиз яхши. Қирлар, увалар, жарлардаги учиримлардан оша узоқ юрамыз.

Қуёш энди бошини уфққа қўйган. Қирларнинг ёр-ёр шамоли, ўпкаларга мойдай туюлган тўтли ҳавоси ҳаммамизнинг руҳимизни бирдан кўтариб юборади. Дам ҳазил-ҳузул аралаш қизғин гап билан, дам табиатнинг ҳусни, нашъасини ҳис этиб, сукутда бормоқдамиз. Мен уфқдаги аявои гурубни, тоғлар чўққисидagi олтин чизгиларни, юмшоқ майсаларда отларимизнинг товушсиз-дукурини, сойларнинг тоиларида туёқлар остидан чақнаган учқунларни сайр этиб, гўзалликка мафтун, кўнглим равшан ҳолда жим бормоқдаман. Афсуски, оёғимнинг оғриғи кўнглимни хира қилиброқ туртибди.

Тоғ этакларида кўм-кўк майсалар узра нафис гуллар, турли хушбўй гиеҳларнинг ҳидлари анқийди. Дарахтлар сийрак, онда-сонда пакана дарахтлар учраб қолади. Отлар баландлик, тепаликка интилиб, оёқларини гурур билан чиройли ташлайди, бошларини кўркам тутлади. Шу сайрдан, табиатнинг гўзаллигидан нашъа ва сафо туйган бу ақлли жониворларнинг тиниқ кўзларида хушнудлик ифодасини кўраман. Нақадар гўзал жонивор булар... Севаман, кўнгилдан, чиндан севаман отларни!

Дам тепаликлар бўйлаб баландга, дам пастга тушиб борамиз. Гоҳ-гоҳ қозоқ овуллари йўлиқади, ўтовлар агрофида тўда-тўда отлар, бошларини чиройли кўтариб, мағрур чўккан туялар, гала-гала қўйлар... Учоқлардан бурқсиб осмонга интилган тугунлар... Ҳаммаси ҳаётнинг жонли лавҳаси, кўрки...

Қуюқ қоронғиликда улуғвор ясланган Қозигурт тоғига етамиз. Бир-бирига чирмашган зич дарахтлар тагидан кичкина ирмоқ шарқираб оқмоқда.

— Жуда баланд тоғ экан, дада, эртага чиқамиз-а?— сұрайман қалбимдан тошган шодлик ва ҳислардан энтикиб.

— Албатта, албатта, чиқамиз, ўғлим!— дейди дадам бошини қимирлатиб.

Ҳаммалари отдан тушадилар. Мен ҳам ирғиб тушишга жазм қиларканман, оёғимда қаттиқ оғриқ сезаманда, икки қўллаб эгарга ёпишаман.

— Ия, шишганми, а?— сұрайди дадам ва дарров кўтариб мени отдан олади.

Бизни қарши олган қозоқ йигитларининг бири ўтовдан катта оқ намаат чиқариб, ёзиб ташлайди. Улфатлар ҳаммаси намаат устида—бири ёнбошлаб, бири чордана қуриб—жойлашиб олади. Дадам ташвиш ва саросимада юзимга тикилади:

— Қани, бос оёғингни, босиб кўр-чи?— дейди синовчи оҳанг билан.

Оғриқдан лабимни тишлаб, секин қадамлар билан намаатнинг бир четига ўзимни ташлайман.

Улфатлар хуржунларидан чой, нон, қанд олиб, кўмкўк тиниқ сувдан обдастани тўлатиб, чой қайнатадилар. Идиш-товоқ бут. Қозоқлар дарров бир қўзини бўғизлаб, шўрвага уринадилар. Осмон юлдузларидан бошқа чироқ йўқ. Йигитлардан бири аллақаердан яримта шишалик бир хира лампани амаллаб топиб келади.

Улфатлар ҳазил-мутойиба, аскияни бошлаб юборишади. Галма-гал жиндай-жиндай наяки тортишади, дадам ҳам озгина тортиб қўяди.

Салқин тушади. Мен дадамнинг чопонини елкамга ташлайман.

Булбуллар бу ерда кўп бўлар экан. Гоҳо уларнинг ёқимли, янгроқ товушлари ҳавони тўлдириб юборади.

Булбулни тинглашни севаман. Қуйлари қалбимда аллақандай ёқимли ҳисларни чайқатиб юборади. Буни сезгандай Ҳасан ака табассум билан орқамни қоқди:

— Тингла, ўғлим! Булбулнинг сайраши—дунёнинг энг баланд лаззати... Менинг марҳум отам айтар эдики, булбулнинг мақомлари, куйлари тўққиз юз тўқсон тўққиз эмиш, деб. Шундан бери булбулларнинг хил-хил мақомларини санайман. Учига етолмайман. Ҳа, ўғлим, булбул жонивор қушларнинг асили, тушундингми?

Мен бۇ гапларга қойил қоламан.

Улфатлар дам жиддий суҳбатга, дам аския-қийқириққа ўтиб, узоқ ўтирадилар. Гурмушдаги баъзи нодир воқеаларни, ўтмиш замонларда бобойлар ҳаётидан турли ҳодисаларни хўп эзиб гаплашадилар.

Янги ой олтин ўроқ каби порлайди. Дарахтлар гувиллаши, ирмоқлар шарқироғи, дев қоялар тун қўйнида аллақандай ваҳимали, сирли туюлади.

Шўрвадан жиндай тотиниб, ухлаб қоламан.

Бир маҳал кўзимни очсам, ғира-шира тонг отмоқда. Юлдузлар галма-гал ботгандай, секин-секин сўна борадилар. Совуқдан қотиб қолибман. Аста қимирласам, дадам пайқаб қолади-да, секин шивирлайди:

— Ухла, ўғлим, ҳали вақтлик.

Кейин совуқдан жунжиганимни сезади шекилли, қалин чакмонини устямга тортади.

Уйқу қочади. Булбуллар қўшиғи тинмайди, узлуксиз сайраб турадилар. Ҳаво ниҳоят тоза, мусаффо. Кўп ўтмасдан дадам қўзғалади. Қумғонга сув тўлатиб, олов ёқиб юборади. Бирин-сирин улфатлар уйғонади. Уфқда қирмизи шафақ қўркам ёйилмоқда. Қуёш ҳам олтин нурларини тўкиб, мағрур кўтарилади... Билмадим... оқшомми гўзалроқ, тонгми?.. Бирин-биридан гўзал, бир-бирдан фусункор. Табиат шундай бой, шундай моҳир...

— Турасизми, ўғлим?— сўрайди юмшоқ товуш билан дадам. — Туринг, туринг, ана, тоққа бир қаранг!— Қўлини кенг ёйиб, тоғни кўрсатади.

Тураман, лекин оёғим зил. Босолмайман. Ҳасан ака ва дадам ҳайрон бўлиб, довдираб қолишади.

— Оғриқ зўрми?— сўрайди дадам.

— Оғрияпти,— дейман оғриқдан қошларимни чимириб.

— Ёт, ёт, чирогим!— дейди менга Ҳасан ака. Кейин дадамга секин шивирлайди:— Синган-да.

Дарров шошилинич билан қайгадир югуради.

Дадам хомуш ўтиради.

Чой қайнайди. Дастурхонга бир катта лаган ёғли эт билан иссиқ бўғирсоқ олиб келишади. Шу пайтда қўлида бир тухум ушлаганча Ҳасан ака келиб қолади. Авайлаб оёғимдаги докани ечиб, тухум билан болдиримни яхшилаб силайди. Узоқ силайди. Менга ҳам гўё оғриқ камайгандай туюлади. Ҳасан ака оёғимни қалин қилиб, қаттиқ танғийди.

— Ёт, бирпасдан кейин тойдай чопиб кетасан, ўғлим!— дейди Ҳасан ака елкамни қоқиб.

— Бўпти, кечгача тоққа чиқадиган бўласан, сабр қилиб ёт, ўғлим,— дейди дадам меҳрибон товуш билан.

Осмонга қараб ётаман. Борган сари оёғимнинг шиши кўпайганини сезаман. Дадам ҳам тез-тез разм солиб турганидан шишинг зўрайиб борганини пайқайди шекилли, бошини қуйи солиб, хафа ўтиради.

Туш бўлган. Дадамга қараб:

— Ўзингиз бораверинг, дада, тоққа. Мен ётиб томоша қиламан,— дейман.

Дадам билан улфатлари қўлларига биттадан ҳасса тутиб, тирмашиб, тоққа чиқиб кетадилар. Ҳасан ака меннинг ёнимда қолади. Индамас бир новча йигит билан бирга жарқонга ҳозирлик кўра бошлайдилар.

— Ёқмади тухумингиз. Кўринг, оёғим борган сайин шишиб кетяпти,— дейман Ҳасан акага.

— Тек ёт, тузук бўлиб қоласан. Давоси тухум!— дейди кулиб жарқонга пиёзни майдалаб тўғраётган Ҳасан ака.

Тоққа қараб ётаман. Қоялар, ўпқонларга ҳайрон қоламан.

Тоғ улуғвор. Аммо эсизки, тоққа чиқолмайман. Ўқсинаман. Ҳасан акадан кийиклар, айиқлар ҳақида сўрайман.

— Э, ўғлим, ҳаммаси бор. Бўрилар, эҳтимол, шерлар ҳам бордир,— дейди Ҳасан ака кўзларини қисиб.

Дадамлар узоқ юрганларидан жуда чарчаб, ҳориб қайтишади. Дадам бир даста хушбўй тоғ гулларини менга олиб келади. Севиниб кетаман.

Жарқонни иштаҳа билан еб, кечга яқин Янгибозорга қараб йўлга тушамиз.

* * *

Тиккайган дарахт йўқ. Чўл каби кенг ҳовлининг бир чеккасида, айвонда ёлғиз ётибман. Отдан йиқилганимга, чамамда, ўн кунча бўлган, аммо ҳануз оёқни ерга босолмайман. Зўр-базўр оқсаб-оқсаб бир-икки қадам кўяман. Эртадан кечгача осмонга қараб ётаман. Айвонда чумчуқ уялари кўп. Чумчуқлар инга келганини, болачалари чуғурлаб, бўйинларини чўзиб, сап-сарик тумшуқларини катта очганларини томоша қиламан. Булардан зерикканимда, ҳовли юзини тўлатиб юрган хўроз ва товуқларни эрмак қиламан. Хўроз улуғвор, кўркем.

У донми, чигиртками топа қолса, дарров товуқларни чақиради. Товуқлар «қа-қа-қа» деб уни ўраб олади-

лар. Мабодо бирорта товуқ томгами, қўшни тарафгами чиқиб қолгудай бўлса, хўроз гўё дўқ, зарда билан олдига солиб қувлаб келади.

Хаёлга кетаман. Ҳўлар ва ҳислар кетма-кет уланади. Олисдаги тоғлар хаёлимда жуда яқиндай кўринади менга. Тоғлар орасида аллақандай хиёбонлар, боғлар, саройлар кўрингандай бўлади. Бирдан жин-ажиналар, парилар қаршимда пайдо бўлади. Фикрлар чуваланади, чигалланади. Аммо мен дам ҳушимда, дам беҳушдай, бепарво ётаман.

Қуёш омонсиз; чўлдан унинг яллиғи уради.

Зулфи аммам аҳёнда бир ёнимга келиб, «Ула қолай, ҳалиям оёғингнинг шиши қайтмадимми-я?» дейди-да, тагин кув пишиш, қатиқ ивитиш каби икир-чикир ишларига уриниб кетади. Аъзам тез-тез олдимга киради. Зерикканини, болалар билан уришганини айтиб беради.

— Тезроқ, тузал, икковлашиб улардан ўчимизни оламиз. Ҳаммаси кўрқоқ. Ҳаммаси юраксиз.

— Йўқ, ўртоқ, зўрлари ҳам бор. Жиккак бир бола бор-ку? Айниқса ана шуниси зўр. Ҳазир бўл, уришма, ёмон дўппослайди. Ишқилиб, дўст бўл!— дейман таъкидлаб.

Аъзам қовоғини солиб, ерга қарайди, индамайди. Зерикиб ундан-бундан, қуримсоқ, зикна бойларнинг хасислиги, қаттиқлигидан гаплашамиз.

Отам ҳар куни эртдан кечга қадар от устида тентирайди. Намозгардами, шомдами бирров олдимга киради. Уст-боши чанг, чарчаган, ҳориган бўлади.

— Қалай, яхшимисан, ўғлим?— деб сўрайди, гоҳи бир ҳовуч жийда билан беш-ўнта ёнғоқни олдимга тўқади, жиндай ўтириб, чиқиб кетади.

Кунлардан бир кун дадам билан Зокир почча маслаҳат қилишиб, отда мени қозоқ табибига олиб жўнайдилар. Қирлар, тепалар ошиб, бир овулга етамиз. Отдан тушамиз. Устида оппоқ тоза кўйлак, нимча, бошида киймачак ва лачак, гавдали бир қари аёл бизни қарши олади... Утовга кириб ўтиргандан кейин бир товоқ қимиз тутади менга.

— Сувсаганнинг давоси бу, чироғим!— дейди аёл меҳрибон товуш билан.

Зокир почча кампир билан қуюқ сўрашгандан сўнг дейди:

— Шу болачамиз отдан йиқилиб, оёғи шикаст топди. Сизга келдик, бир кўринг.

Кампир менга тикилиб қарайди.

— Қани, қароғим, кўрсат!— дейди ва ўзи эҳтиётлик билан оёғимдаги кир докани ечиб, секин бир-икки силайди.

— Чиққан, — дейди дадамга ва Зокир поччага қараб. Кейин менга: — Чироғим, дарров яхши бўласан, тойдай чопиб кетасан, — дейди.

Мен озроқ қўрқаман ичимда. Бирдан қаттиқ босиб юборса, суягим шиқ этади. «Вой!» дейман секин, бутун оғриқ бир онда йўқ бўлгандай туюлади. Севиниб кетаман.

— Бўлди-бўлди, қутулдинг, чироғим! Энди соғсан!— дейди бошимни силаб аёл.— Бечора болани шунча кун қийнабсизлар, мана, кўзи мошдай очилди, — дейди аёл кулиб отамга қараб.

— Балли, раҳмат, кампир!— дейди дадам қуллуқ қилиб. — Яхши билгич табиб экан, — шивирлайди Зокир поччага энгашиб.

Табиб қаттиқ танғиб боғлайди оёғимни. Севинганимданми, оғриқдан қутулганимданми, ўзимни жуда енгиллашган ҳис этаман.

Дадам пул бериб, яна қайта-қайта миннатдорчилик билдиради. Йўлга тушамиз.

Эртасиёқ ўйинга киришиб кетаман. Ўйинлар кўп — қушим боши, чиллак, ёнғоқ, ошиқ...

Баъзан дадам Ҳасан ака билан мени бирор қозоқ ошнасникига бошлайди. Баъзан: «Юр, гашт қилиб балиқ тутасан, ўйнаб келасан», деб бирор сувнинг бўйига олиб боради. Отда далалар, қирлар ошиб узоқ юришни севаман ўзим ҳам.

Бир неча кундан кейин дадам орқамни қоқиб:

— Бас, ўғлим, эрта азонда Тошкентга жўнайсан. Ўйнадинг, кулдинг, бўлади, — дейди мулойим табассум билан.

Индамайман. «Юрган эдим маза қилиб», дейман ичимда.

— Аъзам ҳам кетади. Отаси билан гаплашдик. Эрта бир аравакаш бугдой ортиб кетяпти, бирга жўнайсизлар.

Азонлаб, барвақт Аъзам икковимиз йўлга тушамиз. Аравага жуда кўп бугдой ортилган. Қоплар орасида амаллаб суқулиб ўтирамыз. Аравакаш—кўсароқ, мулойимгина киши. Биз хомуш борамиз.

Чўлу биёбон. Кенг, улуғвор саҳролар уфқдан-уфққа туташган. Куз фасли. Шамоллар майин. ёқимли эсади

Қуёшнинг иссиғи кўйдирмайди, эркалайди. Тиниқ, кўм-кўк осмонда онда-сонда енгил булутлар аста кезади. Юксак тоғлар туманда. Мен томоша қилиб бораман, хаёл қанотида гўё саҳролар, тоғларни кезаман. Булутлар ранг-баранг, ранглар тинмай ўзгаради. «Табиатнинг сирини, маъноси чуқур», дейман ичимда.

Пешинга яқин қорин очади. Ёнимизда бир тийин йўқ. Секин Ўзамга шивирлайман:

— Чўнтагимизда ҳемири ҳам йўқ, аравакашдан уят-ку, ахир!

— Оталаримиз тошдай қаттиқ. Айниқса дадам пул деса, томдан ўзини ташлайди, — кулади Ўзам заҳарханда билан ва давом этади: — Ойим шўрлик меҳнат— машаққатдан чиқмайди.

Мен кулиб дейман:

— Ўлдими, балки оталаримиз пулни аравакашга бергандир...

Икки кун йўл юрамиз. Йўл-йўлакай ҳар бир учраган чойхонада аравакаш бизни тўйдириб боради. Ҳали мойли шўрва, ҳали ўз қўли билан дамланган палов. Ўзам икковимиз шодмиз.

— Амаки, катта бўлганда узамиз қарзни, — дея куламиз.

Аравакаш ҳам бизга қўшилиб кулади.

Хуфтонга яқин Тошкентга етиб, аравакашнинг уйида тўхтаймиз.

— Болаларим, бугун бизникида қўнасишлар. Кеч бўлиб қолди, — дейди.

Келин бизга эскигина бир кўрпа, бир узунчоқ ёстиқ бериб, айвонга ётқизади.

Эртаси саҳарлаб уйғонамиз. Аравакашнинг ўзи каби мулоимгина аёли сут ва нон билан меҳмон қилади. Кейин хайрлашамиз.

— Йўлни биласанларми, хумпарлар? Адашиб кетмаларинг! — таъкидлайди аравакаш.

— Уйимиз яқин, амаки, йўлни ўзимиз биламиз, — дейман жиддий тус билан.

— Анов Ўғри кўчадан тик тушамиз-да, уйимизга етамиз, — дейди бепарволик билан Ўзам.

Ўғри кўча оша Говкушга етгач, Ўзам югуриб уйига кириб кетади. Унинг уйи катта кўчага яқинроқ.

Уст-бошим кир, тупроқ, оёқ яланг, тўсатдан уйга кириб бораман. Ҳаммалари дастурхон олдида ўтиришибди. Онам ҳар вақтдагидай самовар ёнида чой қуй-

моқда. Югуриб қарши олади. Ҳамма мен билан севи-
ниб қучоқлаб кўришади.

— Гапир, қани, отанг саломат юриптими? Қачон
келади, турмуши қалай?— эжикилаб сўрай бошлайди
бувим.

— Даштда юрипти. Салом, деди, қачон келишни
айтмади, — дейман-да, сабрсизлик билан хотираларим-
ни батафсил бошлаб юбораман.

* * *

— Тезроқ юр! Ҳазир бўл, кўзингга қара!— дейди
ҳар қадамда бувим. Бувим ларанжида, бошида бир
катта тугун. Эски пахта. Менинг бошимда кичикроқ
тугун — заводга пахта оттиргани олиб кетмоқдамиз.

Кўчада одам сероб. Болалар тўполонда: бақирган,
ёқалашган... Анграйиб, бошимда тугун, дам туяларга,
дам дарахт бошидаги қушларга қараб, қоқила-суқила
бораман. Чорсудан ўтиб, Бедабозор томон қайриламиз.
Пахта тозалайдиган завод кенг майдоннинг ён-
бошида баланддан сув ҳайбатли шарқираб тушиб ту-
рибди. Кампир орқасига қараб:

— Уф... етдик-е,— дейди-ю, тугунни ерга ташлаб,
таппа ўтириб олади.

Шу тобда бир тўда ғозлар қайдандир пайдо бўла-
ди-да, бизни қувишга тушади. Ҳаммаси биққа семиз,
оппоқ, бошларини баланд кўтарган ҳолда бизга қараб
югуради. Мен бошимдаги пахтани икки қўлим билан
маҳкам ушлаб, оёқларим билан ғозларни ҳайдашга
уринаман.

— Вой, ўла қолай! Булар нима дейди-я, ётсанг ёвга
еқар, деган гап бор. Ҳайда, болам!— дейди бувим, кўй-
лагининг кенг енгларини ҳавода ялвиратиб ўзи ҳам ғоз-
ларни қувлашга тирришади.

Ғозлардан зўр-базўр қутуламиз, икковимизнинг ҳам
нафасимиз тикилган, ҳарсиллаб, завод олдидаги бир
ерга ўтирамыз.

— Ҳой, болам, бери келинг!— чақиради бувим за-
вод ишчиларидан бирини. — Шу пахталарни яхшилаб
оттириб беринг. Бола-чақангизнинг роҳатини кўринг...—
Узундан-узоқ дуоени бошлайди бувим.

Ориқ, соқоллари ўсган, кўзлари кичиккина, уст-
бoши нфлос бу киши индамасдан икки тугун пахтани
кўтаради-да, олиб кетади.

Кампир сувларга, узоқда юрган ғозларга қарайди.
Завод шовқин-сурон.

— Тавба, қизик гап, ҳе йўқ, бе йўқ, кўтарди-кетди, келмаса-я? — дейди бувим ташвишли товуш билан.

— Келади, буви, ваҳима қизманг! — дейман бепарволик билан, сув бўйида тентираб юраман.

Каттакон чархпалак айланиб туради. Сув ваҳимали шовқин билан оқмоқда.

Аста-аста завод ичига кираман. Ҳаммаёқ пахта. Одамларнинг бош-кўзи чапг, тўзон. Айланиб-айланиб бувимнинг олдига қайтаман-да, ерга чўққаяман. Шу пайтда ҳалиги ишчи қордай оллоқ пахтани кўтариб келади-да, бувимнинг олдига қўяди.

— Мана, кўрнинг, она! «Оҳ, пахта!» дейсиз, — дейди кулиб ишчи.

Кампир пахтани ушлаб-ушлаб кўради.

— Икки танга берар экансиз, — дейди ишчи.

Бувим севиниб, яна узундан-узоқ дуосини бошлайди. Рўмолиннинг учидаги тугунни ечади ва қайта-қайта санаб, қирқ тийин пулни ишчига узатади. Бир тугундаги пахтани менга имлаб, ўзи катта тугунини бошига кўтаради.

— Қани, ўғлим, кетдик, — дейди.

Тугунларимиз аввалгидан каттароқ бўлса-да, уккидай енгил ҳис қиламан. Бозор орқали уйга қайтаман. Одам аввалгидан қалин, бозор қозондай қайнайди. Қатиқ, қаймоқ, зиғир ёғ каби нарсалар қадамда учрайди. Мен атрофга аланглаб, анқайиб бораман. Бувим тез-тез тўхтаб, орқага қайрилади, мен и уришади:

— Анқайма! Кўзингга қара!

Мана машҳур девона. У ҳаммаша эшакда, қўлида қарға, ўзи ориқ, пингичка, кўса, бошида катта кир салласи, эғнида йиртиқ-ямоқ, яғир кийимлари.

— Ана, дарвеш! Буви, кўринг! Қарғаси бирам сайрайди, — дейман бувимни тўхташга қистаб.

— Ер ютснн, жинни-ку! Қарғаси нимаси, келишмаган... Жиннининг бир қилиғи ортиқ... Юр-с! — қичқиради кампир менга.

— Пўқ, буви, бирпас тўхтаг! Эҳтимол дарвеш қарғасини ўйнатар, ҳунари кўл жуда.

— Қани, ўйнасин қарға, бир ўйнаб берсин! — хиралик қилишди бир неча бекорчи ёш-яланглар.

Девона бармоқлари билан аста туртади қарғасини:

— Қани, сайранг, битта сайранг! — Атрофини ўраган катта-кичик ёшларга қарайди: — Аммо, ёронлар, қарға табаррук, азиз махлуқ. Пайғамбаримизнинг дуоси кет-

ган, минг йил яшайди... Қаранг, разм солинг, бечора қарғам ялиняпти, гапиряпти, ақча деяпти...

Тўсатдан қоровул девонанинг устига бир челак сув сепиб юборади.

— Кўр бўлгур! Қарғанинг қарғишидан кўрқ, нодон!.. — тутақиб сўкади девона ва эшагини «иҳ»лаб, иккинчи растага бурилади.

Мен девонага, қарғага ачинаман. «Эсингина, қарға хўп сайради-ю, қоровул ўлгур ишни ишкал қилди», дейман ичимда, ачингимдан қоровулни сўкаман.

— Девонанинг дилини оғритиш ярамайди! — ранжиб дейди четда, харсанг устида чилим тутиб ўтирган бир чол.

Бувим икковимиз чарчаб, ҳориб уйга қайтамиз.

Жиниллар кўп. Бизнинг Говкушда ҳам мўмингина, ювош бир киши тўсатдан жинни бўлиб қолган. Одамларнинг гапига қараганда, бу киши гап ер экан. Бир кун улфатлари ҳазиллашиб: «Қоқ ярим кечада мозорга бора оласанми? Даҳшат. Зинистон. Уликлар товушсиз гаплашиб ётади!» дейишибди. Юракли киши экан. «Бўпти, борганим бўлсин!» депти-да, пичоғини ялт эттириб қинидан суғурибди. «Аммо, шартим шуки — қирқ кишига қуюқ зиёфат берасиз!» депти йигит дўстига қараб. «Хўп! Қирқ йигитга зиёфат бераман», депти дўсти.

Йигит мозорга борибди, аммо жинни бўлиб қайтибди.

* * *

Кунлар салқинлашган. Куз пайти. Ҳавода япроқлар учади.

Мен кўчада ўртоқларим билан ўйнаб юраман. Кўққисдан уйдан девона йигит занжирини узиб, кўчага югуриб чиқади. У қип-яланғоч.

Ҳаммамиз чет-четга қочамиз. Биз ҳам кўрқамиз, ҳам томоша қилгимиз келади. Жинни югурганича мачитга боради. Мачитнинг айвонидан каттакон зилдай қозонни кўтариб олади-да, ҳовузга ташлаб юборади.

— Жинни! Жинни келди! — деб бақирамиз.

У бизни қувлаб кетади.

Шовқинни эшитиб йиғилган одамлар жиннини базўр тутиб, уйига олиб кирадилар-да, яна кишига соладилар.

Болалар ҳаммамиз бу жиннидан жуда қўрқамиз. «Ана жинни!» деса биров, барчамиз ин-инимизга кириб кетамиз. Мен ёлғиз қоронғида юрганымда, «Мабодо жинни чиқиб қолса-я?!» деган ваҳима ҳамиша ташвишга солади.

* * *

Ҳар онлада ўтин-кўмир, дон-дун ташвиши — дағдағасида лоппа қиш тушади. Қиш қаттиқ. Тоғ-тоғ қор ёғади. Ҳовуз қаттиқ яхлайди. Ҳар қишдаги каби ҳовуз устида сирғаниш, кўчади яхмалак отиб ўйнашга бериламиз. Айниқса қордан одам ясашни яхши кўрамиз. Кўмирдан қош, кўз кўямиз. Булардан зерикканда, бирор-та дарвоза олдида Аъзам, Ҳожин, Аҳмад, мен—бир талай болалар йиғилишиб, чўпчак айтишамиз. Айниқса чўпчакка Аҳмад уста. У кўзлари ўтли, зийрак бола. Отаси ўлиб кетган, ҳозир бувисининг қўлида. Бувиси—чўпчакнинг кони. Аҳмад бувисидан бутун эшитганларини, бир сўзини ҳам оқизмай-томизмай, балки қўшиб-чатиб, бизга айтиб бера олади. Шу сабабли биз кўпроқ чўпчак айтишга Аҳмаднинг қистаймиз. У ўзи ҳам завқ билан, кампир-чоллардай, сирли чўпчакни даҳшатли ранглар билан қийиб юборади. Қорга, совуққа, изғиринга қарамай, кўчада ўтириб узун-узун чўпчакларни тинглаймиз.

Аҳмад чарчагандан кейин Аъзамга ялинамиз. У ҳам бир дунё чўпчак биледи. Шундай қилиб, бир-биримизга бувиларимиздан, боболаримиздан эшитган, билган чўпчакларимизни айтаемиз.

Гоҳо кечалари кўшнимиз Роҳат келинройи чиқади бизникига. Жиякин тўқиб ўтираркан, узундан-узоқ, битмас-туганмас чўпчакларни айтишни ўзи ҳам яхши кўради. Чўпчакка уста, ажойиб гапдон хотин. У ҳам ўзининг отасидан ўрганган экан: «Отам жуда камбағал, қашшоқ эди, аммо чўпчакка бой эди», деб кулади у.

Каромат олам, ойим гапгур-гунгур жияк тикиб ўтирадилар. Роҳат келинройи девлар, ялмоғиз кампирлар, арслонлар, бўрилар, тасаввур этиш қийин афсонавий қушлар ҳақида сира тутилмаган чўпчакларни айтади. Қиш чилласи киргунча айвонини тарк этмаймиз. Айвонга тутилган катта чодир гупиллаб ёққан қорларга пича пана бўлади. Мен танчага суқилиб:

— Қани, бошланг, жон кеннойи, яхшисендан, ваҳмалик, даҳшатлигидан бўлсин!— дейман ялиниб.

Чўлчаклари шундай узун бўладикки, энг қизиқ жойга етганда, «Минг бир кеча»даги каби, «Қолгани эртага», деб ишпечини кўтарганча чиқиб кетади.

* * *

Бизнинг Говкуш маҳалла асрлар бўйи янги-янги бўғинлар орасида бўлина-бўлина кичиклашган, асалари уяси каби бир-бирига ёндашган энг, каталак ҳовлилардан иборат. Шу сабабдан бўлса керак, маҳалла аҳлининг кўпчилиги ўзаро узоқ-яқин чатишган қариндош.

Умуман айтганда, маҳалла аҳил, аммо гоҳо хонадонлар орасида олди-қочди, ғийбат, ур-сурлар бўлиб туради. Айниқса овсинлар — Калта Сара билан Узун Сара ҳам эру хотин — Гаффор ака билан Роҳат келин ойн ўртасида тез-тез ёнғин каби қўққисдан жанжал кўтарилиб қолади.

Гаффор ака янгаси билан ҳам сира чиқишолмайди. Ҳовлилари айрим, рўзгорлари бошқа бўлса ҳам улар тез-тез уришиб қоладилар.

Мана, тагин можаро кўтарилди. Кампир бизнинг ҳовлида омонат деворга суялган нарвон устига ўтириб олган:

— Хай, ер ютгур, Гаффор чатоқ, уялмайсанми! — кичқирадн қўлини паҳса қилиб, янгаси. — Биттаю битта арзанда ўғлим бор: ювош, мўмин-қобил, одобли бола, уни ҳамаша сўкканинг-сўккан, тилинг кесилгур!

Гаффор ака жаҳлдан бўғилиб, ҳовлисидан бўкиради:

— Бемаъни кампир! Сунурги бойлашдан бўшайманми? Шумтака ўғлингга нича часиҳат қилдим, вассалом. Ванг-ванг қиласан, туш нарвондан! Жўна уйингга!

Лекин кампирга у бас келолмайди. Кампирнинг қаргаш, вайсаши сира узилмайди:

— Вой-вой, сассиқ чол! Соқоли оқарипти-ю, ақли кирмайди. Сан ўлгурнинг ишчиг нима: уйда ўтираманми, кўчада юраманми?! Ўзим биламан. Ўзимга хон, ўзимга бекман. Тилингни тий! Боламга яна бир тил тегдир — соқолингни битталаб юламан, юч арвоҳ!

Гаффор ака ҳам бўш келмайди, қўлидаги супургини отиб, девор тагига келади:

— Бас қил, шум кампир!..

Можаро бирпасда авжга чиқади.

Дув этиб қўшинлар йиғилиб қолишади. Лекин ҳам-малари мум тишлагандай жим қотиб турадилар. Тор

ҳовлининг бир бурчагида сопол жомашовда жим кир эзгилаб ўтирган Роҳат келиноий энсаси қотганидан лабини буриб-буриб қўяди.

Ғаффор ака ва кампир бир-бирларини куракда турмайдиган гаплар билан хўп ҳақорат қиладилар. Ғаффор чатоқ асабийлашиб, хўроздай қизариб, оғзидан чиққан куфурни билмайди. Сўкиш қарғаш узоқ давом этади. Ниҳоят, қўшнилари араллашиб, «Бўлди, бўлди, бас!» деб базўр жанжални босадилар. Ғаффор ака ва кампир чарчаганлариданми ёки қўшнилари уялганлариданми ин-инларига ўзларини урадилар. Мен хафа ҳолда гузарда ишлаб ўтирадиган косиблар олдига чиқиб кетаман.

Ҳар кун мактаб. Қиш бўйи ўқиб, Қуръонни тугатаман. Домлам мени бир кун олдига чақиради:

— Қуръонни шарифни хўп ижтиҳод билан ўргандинг, боракалло, ўғлим! Хўш... Энди «Сўфи Оллоёр» келтир, лекин...— Домлам кўзларини юмиб, бир зум ўйлагач давом этади:— Шарт шулки, «Сўфи Оллоёр» билан бир тоғора мойли, этли ош, бир дастурхон мойли кулча, бир сўм пул! Дурустми?— Тик қарайди менга.

Ерга қараб, бўйинимни букаман, сўзсиз-товушсиз, таъзим билан бошимни қимирлатаман. Ўқишдан кейин чопачопа уйга келаман.

— Ойи, ойи, Қуръонни тугатдим. «Сўфи Оллоёр» га тушдим. Домлам айгидки, нон, бир сўм пул,— дейман оиймининг бўйинини қучоқлаб.— Ойижон, албатта, домламнинг айтганларини олиб боришим керак, йўқса...

Онам ҳам мени қучоқлайди.

— Ўзим тасаддуқ сендан!— дейди мени қайта-қайта ўпиб. Бир зумгина кўзларида ёнган шодлиги сўнади.— Домланг яхши одам, лекин суллоҳлиги бор. Жоним билан ош қилардим, уйда ҳеч вақо йўқ, қанин илож!

Бутун кун тихирлик, хиралик билан хўп жанжал қиламан. Ниҳоят, хотиримда йўқ, эртаси ошми, нонми тайёрлаб беради онам бояқини. Бир сўм пул ва «Сўфи Оллоёр» билан мактаб бораман.

Сўфи Оллоёрнинг кичкина китоби диний шеърлардан иборат. Пайғамбарлар ҳақида, қилмат кун ҳақида кўп даҳшатли шеърли ҳикоялари бор. Шеърлари содда, тили яхши. Лекин, нуқул хурофот!..

Ҳар кун ҳалқумим қуриганча, кўзларим тинганча ўқийман. Жуда тез тузуккина ўқийдиган бўламан.

Баҳор келади. Ҳаммаёқда кўркам лолалар, кўм-кўк майсалар. Сувлар шарқираб, ариқларга тўлиб оқади.

Дарахтлар гулда. Самода атласдай ёнган булутлар кезади. Ҳар нарса баҳор завқида.

Тағин наврӯз байрамини қарши олгани далага чиқамиз. Уриш, ёқалаш билан кунни бемаза, бестайин ўтказиб қайтамиз.

* * *

Бир кун эргалаб бувим мени олдига солиб олади. Қалта Сара, Узун Сара, Гаффор аканинг янгаси—кампир ва кўп аёллар биз билан бирга йўлга тушади. Менинг бошимда катта тугунда қулча, олдидида кетмоқдаман. Қонка юрадиган кўчага чиқамиз. Жума куни бўлганидан гузар обод. Кейин жар бўйига тушамиз. Бир вақт қарасам, жардан бир от чопиб келяпти. У эгасини йиқитиб қочган. Гўё бошимдан учиб ўтди, дейман. Хотинлар саросимада шошилиб ўзларини четга оладилар. Жуда зўр кўркам от. Қалт этиб тўхтаганимча, орқасидан узоқ қараб қоламан. Лаҳза ўтгач, жардан эгаси оқсоқлашиб чиқиб келади. Ҳаммаёғи хўл, ҳарсиллаган ҳолда отнинг орқасидан югуради. Олмазор кўчаси бўйлаб узоқ борамиз. Баджаҳл миршаблар маҳкамасидан ўтамиз.

Бешёғочга яқин қолганда, ўнг томонга, ингичка бир кўчага қайриламиз. Икки тарафи гулларга, қуюқ дарахтларга тўла боғ ҳовлилардан иборат, серсув, салқин, тиш кўча. Ҳар икки томонда деворлардан баланд кўтарилган сўрилар, новдалари кўчага тўкилиб тушган дарахтлар. Томларда кўк майсалар, қизғалдоқлар—гилам.

Каттакон бир дарвозадан ичкари кирамиз. Аёллар, кампирлар жуда кўп. Уришиб, талашиб юрган болалар ҳам сероб. Ҳовлининг икки томонида қамиш бўғотли, лекин пишиқ-пухта солинган қатор янги уйлар. Ҳовлида гул кўп. Сарик, қизил, оқ — хилма-хил гуллар. Кийинган серсавлат табаррук эшон ойим ҳовлининг ўртасида, курсида гумбаздай бўлиб ўтирибди. Бувим ва бирга келган хотинлар югурганларича бериб эшон ойим оёғига йиқилдилар. Этакларидан, қўлларидан ўпиб, баъзи кексалар кўз ёшларини артадилар. Ясанган-тусанган олифта бойвуччалар жаранг-жаранг олтин тангаларни, беш сўмлик, ўн сўмлик қоғозларни эшон ойим оёғига кетма-кет ташлаб турадилар. Улар эски-туски кийинган, амал-тақал қилиб, бир сўмми, ярим

сўмми кўтариб келган кампирларни қош-кўзларининг имолари билан масхара қилдилар.

Қурсида қўққайиб ўтирган эшон ойим — семиз, қошлари керилган, кўзларига сурма тортилган, қип-қизил хўрээдай хотин бўлиб, оқ шоҳи кўйлак устидан узун қора духоба пешмат кийган, бошига майин мисқоли дока рўмол устидан товар дуррача танғиган. У қовоғи солиқ, индамас, гоҳо атрофида парвона бўлиб юрганларга билинар-билимас табассум билан ниманидир шивирлаб қўяди. Ҳовлида аёллар кўп. Эшон ойим секин курсидан қўзғалади. Дарров хотинлар кенг давра қуради. Эшон ойим вазмин қадамлар билан зикр бошлаб юборади. Кампирлар «ҳув-ҳув»лаб қўлларини, бўйинларини у ёққа-бу ёққа ташлаб, гир-гир айланадилар. Бирпасда кўпларининг жазавалари тутиб, янада қаттиқроқ қичқириб, бўғиладилар. Ҳовлида отин ойлардан бештаси ғазал ўқиб турибди. Айниқса, иккитаси чиройли, келишган ёш жувонлар. Устларида сипойи, лекин асл кўйлак, узун камзуллар, бошларида оппоқ чақнаган рўмоллар. Овозлари ёқимли. Машрабдан, Ясавийдан сўфиёна ғазалларни ҳис билан, самимий туйғулар билан ўқийдилар. Оғзим очилиб тинглайман. Узоқ тинглайман... Ажойиб бир мусиқа қалбимга тўлгандай, рўҳимда эригандай ҳис этаман...

Қалта Сара, Узун Сара иккови ҳам зикр даврасида. Уларга қарасам, кулги ичимдан тикилиб келади. Айниқса Қалта Сара авжда. Унинг бўғилган овози хаста, тупуклари сачрайди. Узун Саранинг овози баланд гуриллаб чиқади. Бу—зикрнинг боши. Бувим бояқиш паст овоз билан «ҳув-ҳув» деб четда турибди. Эшикдан янги-янги хотинлар дув-дув кириб келмоқдалар.

Зерикканча, кўнгилга текканча томоша қиламан. Кейин ўриклар, ёнғоқлар, гилослар, тарвақайлаб ўсган катта-катта юлма дарахтлари орасига ўйнаб кетаман. Менга ўхшаш болалар жуда кўп.

Гилосга энди сув югурган, энди қизара бошлаган. Каттакон бир дарахтга секин ўрмалайман. Бир вақт қарасам, ўзим билмабман, тик тепасида турибман. Ҳовучлаб-ҳовучлаб гилос териб, чўнтакларимга пиқа бошлайман. Қўққисдан хизматкор кўкнори чол қайдандир пайдо бўлиб қолади. Жаҳлдан бўғилган, хуноб бўлган чол сўка бошлайди:

— Эй, туш, ҳаром!

Баландда, чайқалиб турган новда устидаман.

— Ота, хотинлар кўп. Сўкманг, уят бўлади-я!— дейман қичқириб.

— Пастга туш ҳозир, ҳароми!— ўдағайлайди чол.

Бир зум ўйлайман. Бу чолнинг қўлига тушиш ҳазил гап эмас. Мундоқ қарасам, гилос ёнида пастаккина ошхона турибди. Бир амаллаб гилосдан ошхона томига базўр сакрайман-да, ура қочаман. Кўкнори чол «тавба-тавба, шум-е», деб ёқасини ушлаганича ҳайрон бўлиб қолади. Мен томдан-томга ўтиб бемалол айланиб юраман. Томга тикилиб, эгилган новдалардан довучча, олча, гилосларни тўя-тўя ейман. Кейин пастгина девор топиб, ҳовлига иргийман.

Зерикиб, кўчага чиқаман. Болалар жуда кўп. Кураш бошланади. Майдон катта, кенг. Болалар тўполон билан, чуввос билан курашга тушади. Булар ўн икки, ўн уч, ўн тўрт ёшлилар. Катталар тушса, кураш зўр бўлади. Мен томоша қиламан. Ҳавас билан, юрагим билан берилиб томоша қиламан. Ўзим ҳам тушар эдим-у, лекин юрак бетламайди.

Курашга катталар белбоғ билан тушади. Онабоши— бўйни гилдирак, хумкалла, кўкракдор бола. «Сан туш, сан дам ол!», «Э. мазанг йўқ, нуқул қоқиласан!» деб ўртада юради у. Болаларга белбоғ катта гап. Онабоши курашга тушадиганларнинг белбоғини боғлаб қўяди. Баъзи болалар: «Ҳо, белбоғингиз бўш-ку, онабошимиз, кўринг бу кишимни!» деб жачжал кўтардилар, қийиқлик қиладилар. Умуман, жанжал кўп. Баъзи йиқилганлар изза бўлганидан йиғлаб юборади. «Ҳалол бўлмади, фирромлик қилди, бошқатдан бошлаймиз», деб чатоқлик қиладилар. Бир жўфт бола курашга тушади. Оҳо, нуқул пай, гўшти пишиқ, юраги бақувват, миқти йиғитчалар. Буларнинг олдида аввалгилар— бир пул! Курашнинг чўққиси — булар. Кўтариб, чир-чир айлантириб, бир-бирини гум-гум ерга уради, лекин биронтасининг кураги ерга тегмайди. Онабоши жиддий тусда берилиб таъқиб этади. Чоракам бир соатми, хотиримда йўқ, булар иккови зўр кураш тушади. Иккови ҳам жиққа тер бўлади. Онабоши:

— Бас, бўлди, балли, оталарингга раҳмат! Икковларинг ҳам полвон чиқасизлар,— дейди.

Курашчилар ҳарсиллаб ажралашади.

— Отинг нима? Қайси маҳалладан бўласан? — сўрайди бири иккинчисидан, терларини артиб, мағрур ҳолда.

— Кўкчаданман, отим Бўтабой. Ўзинг-чи? — сўрайди иккинчиси.

Ерга ўтириб олган биринчи курашчи:

— Шайхантовурдан бўламан. Ҳеч кимим йўқ. Елғиз бир кампиру мен. Гишт қуяман. Ишим шу. Кўрдингми, биллагим пай?— дейди қўлларига ишора қилиб.

Мен сўзга аралашаман:

— Кўкчада қариндошларим кўп. Танидим. Отанг сағрифурӯш, — дейман биринчи курашчига. — Лекин зўр полвои бўласан. Гўштинг нуқул пай!

Ҳазил-мазах билан ўтган-кетганлардан гаплашиб ўтирамиз.

Думбул олча ва гилослар ичимни кўп сидирган шекилли, қорним жуда очади. Бизларга овқат беришни ҳеч кимса ўйламайди. Аста эшикдан келиб, бувимга ялинаман.

— Қорин оч, ахир! Жилла бўлмаса, бир бурда нон топинг! Тинка қуриди-ку!— деб шивирлайман.

Эшон ойим ўлгур кўчадан келган тугун-тугун кулчалар, патирлар, ошларнинг барчасини қулф-калит қилган. Заҳаргина, мужмайган, муштумдай бир кампир — қоровул.

— Жиндай сабр қил, уят бўлади-я, — дейди лабини тишлаб бувим.

Ғоят очман. Кечга яқин бемаза мошхўрда тортилади. Қосанинг тагида, суюққина айнаган мошхўрдани топиб келади бувим.

— Ича қол! Табаррук ош!— дейди мени ўтқазиб.

Эшон ойимни сўка-сўка, очлигимдан қосани бошимга кўтараман-да, бувимга энгашиб шивирлайман:

— Эшон ойингизнинг жони—пул. Сиз ҳам анча пул бергандирсиз-а?

Бувим довдираб қолади:

— Вой ўла қолай, оғзингни юм-а, шумтака! Гуноҳ бўлади-я! Эшон ойим эргаю кеч тоат-ибодатда, пок, асл аёл. Пайғамбарнинг авлоди, ҳмм... — Жаҳл билан чимчилаб узиб олади биқинимни.

— Э, тавба!— дейман кўзларимни ола-кула қилиб кампирга. — Пок аёлга пул нимага керак экан?

— Жим ўтир!— туртади мени бувим ранжиган оҳанг билан.

Қосани бўшатиб, «тақ» этиб ерга қўяман:

— Буви, буви, — дейман паст овоз билан,—эшон ойимингизнинг тўртта сатанг қизлари бор экан. Нариги ҳовлида кўриб қолдим. Бир олифта, бир димоғдорки, бай-бай-бай, уларнинг пардоз-андозлари! Юришлари!.. Нега ерга тегмайди улар?

Юзини буриштириб, кўзларини олайтириб юборадигам кампир:

— Бемаъни, бас энди! Шарманда қиласан мени...— Яна чимчилаб, узиб олади.

Мен қотиб-қотиб куламан.

Намозгар бўлганда, бутун кўшнилар билан бирга уйга қайтамиз.

— Ойи, овқат!— бақираман эшикдан киришим билан.

— Оч қолдингми? Наҳотки оч қолсанг шундай катта даргоҳда?— дейди таажжуб билан онам.

— Эшон ойим бирам қаттиқ, очкўз экан, унинг олдидан бизнинг домла ҳолва-ку!— дейман токчадаги қутидан дарров нон излаб.

Бувим менга бир хўмрайиб қарайди, аммо индамайди, терс бурилиб, омборхонага кириб кетади. Онам олдимга бир коса угра оши қўяди. Косага қараб бурнимни жийираман-да, шонилиб ича бошлайман. Онам қаршимга ўтириб, юзидан енгил табассум билан менга қулоқ солади. Мен ошини ича-ича, эшон ойимникида кўрганларимни оқизмай-томизмай гапираман.

* * *

Гоҳо чиллак, ёнғоқ кўнглимизга текканда, арава ўйинини бошлаймиз. Қизлар, ўғил болалар—ҳаммамиз аравага тушамиз-да, навбатлашиб, иккита-иккита бўлиб, аравани тортамиз.

Говкуш—тор маҳалла, лекин кўчанинг бурилиш жойида жиндай майдонча бор, аравакашлар араваларини шу ерга қўядилар.

Арава болалар билан лиқ тўла. Мен от ўрнида, икки қўлим билан шотига ёпишганман. Тўсатдан, арава босиб кетади-ю, мен шотидан осмонга учаман. Қайтиб ерга уриламан. Қўлларим узилди, товонларим ёнди, дейман. Болалар қўрққанларидан бир зум нафасларни ичига тушиб жим қотиб қоладилар. Кейин аравадан дув тушиб, бошимга йиғиладилар.

— Қатинг оғриди? Шикаст емадингми?— сўрайди Аъзам.

Ўрнимдан тураман-да, оқсоқланиб икки-уч қадам қўяман, кейин кулиб юбораман.

— Жинилар, худди осмонга етдим, дедим-а. Аравани босиб юбординглар.

— Ҳа, зарари йўқ, маза қилиб учиб тушдингиз,— жулади хахолаб Ҳожид.

Тағни аравага ёпишамиз. Шу пайтда новча, буришиқ юзи офтобда қорайиб кетган, буриш тешик чол аравасида келиб қолади.

— Қоч-қоч, ҳаромилар! Йиқилиб ўласанлар-а!— бўғилиб бақиради чол.

Ҳаммамиз жим, кўчанинг четига қатор ўтириб оламиз-да, ўзаро шивирлашиб, чолнинг бурнига, қалпоғига куламиз. Чол тинкаси қуриган, ориқ, яғир, хунук отини аравадан чиқаради.

— Бай-бай-бай, ўтиндай қоқланипти от бояқши. Оламда йўқ шунақаси!— куламиз ҳам, ачинамиз ҳам.

Чол, қовоғи солиқ ҳолда, лаш-лушларини аравадан олади-да, отни ҳайдаб юборади. Урганган от бечора бошини қуйи солиб, битта-битта ҳорғин одимлаганича таниш эшикка кириб кетади. Чол аравани тузатишга киришади. Арава шалоқ, хароб. Унга тунукадан ямоқлар тушган. Гилдиракка эски-туски темирлар қопланган. Ҳаммаси омонат. Ангиқа арава!

Бизлар пичинг билан тегажаклик қиламиз:

— Аравангиз пишиққина, мустаҳкамгина, лекин жиндай шақир-шуқури бор-да...

Чол офтобда тер тўкиб, икки қўли қоп-қора мой, аравасини тузатади. Дам араванинг гупчагига миҳ қоқади, дам мойлайди. Қорамойга бўялган қўллар билан юзидан терни бир сидирдим, юз-кўзи бўялади. Бизлар бир-биримизни туртиб, қотиб-қотиб куламиз.

— Алмисоқдан қолган арава. Уста омон бўлса, ҳали бу арава кўл ямалади... — шивирлайди Аъзам менинг қулоғимга.

Шу пайт машҳур Расул ўриси келиб қолади. Гапига чалакам-чатти рус сўзларини аралаштиргани сабабидан унга «Расул ўриси» лақаби қўйилган. Унча-мунча сўзларни, айниқса русча сўкишларни у биледи. Новча, янгичка, буришиқ юзли, кўзлари хунук, жағи олдинга чиққан. Қўлида ҳасса, бармоқларида катта-катта узук, тишларида доимо папирос.

— Марш, хулиганлар!— бақиради Расул ўриси бизларга, кейин чолнинг бошига бориб ўдағайлайди:— Эй, сен, аравачи чол, пашол атсуда, свишня... Деворинни расво қилдинг-ку, кўтар аравангни! Кўзинг борми? Қара буни!— Ҳассаси билан деворинг шўралаган, нураган жойларини туртади, яна русчасига сўка бошлайди.

Чол жаҳдан қалтираб, аравани кўчанинг нариги юзига судрайди.

— Э, менга қара, аблаҳ, деволингга нима бўпти? Кўр бўлгур, девол жойида турипти-ку?— бақиради чол.

Расул ўрис ҳассасини кўтаради, бобиллаб чолга югуради:

— Своллични уриб ўлдирмасамми!..

Чол бўйнини чўзиб, бўғилиб, уят гаплар билан сўка бошлайди. Расул ўрис чалакам-чатти русчалаб сўкишини давом эттиради. У доим маст, бозорда эски-туски темир-терсак буюмларни, лаш-лушларни сотиб ўтиради. Русчани яхши биламан, деб мақтанади, аммо билгани— фақат сўкиш. Чол билан у ёқалашигача етади. Маҳалла аралашади.

— Баччағар, кофир, чурчиг!— қичқиради чол хуноб бўлиб.— Эй, халойиқ! Уладиган бўлдим бу куфурдан! Ман ишимни кўчада қиляпман, деволга қўл тақизганим йўқ! Арақни ичиб, маст бўлади-да, ҳар кун ғалва қилади, ҳеч кимга кун йўқ!

Расул ўрис ҳассасини кўтариб, яна чолга ўдағайлайди, вағиллаб сўкади.

— Сан тўхтаб тур, палисага арз қиламан, ана шунда «ваҳ» дейсан! Ман арақни сенинг пулингга ичибманми, гўрсўхта, падлес... Айт ҳозир!

Полиция деганда ҳамма титрайди.

Бир неча маҳалла кишилари ўртага тушади:

— Бўлди-бўлди, бас. Жилла бўлмаганда, соқолининг оқини ҳурмат қил,— деб алдаб-суллаб Расул ўрисни уйига киргизиб юбордилар.

Маҳаллада ғавго кўтариб турадиган кишиларнинг бири— шу Расул ўрис.

* * *

Маҳаллада ҳеч ким йўқ, сув қуйгандай жимжит. Энди-энди хашаки олма пишган. Биз, болалар, эгаси боққа кўчиб кетган бир ҳовлининг деворидан ошиб тушамиз. Олма баланд ўсган, кўп шоҳлари қуриган, қари. Учта бола олманинг устига чиқиб, ўлгудай қоқамиз. Тўйгунча еймиз, қўйнилариимизни тўлдирамиз. Олма пахтадай, бемаза, қуртлаган. Ҳали биз олмадан тушганимизча йўқ, тўсатдан эшикнинг занжири шақирлайди. Эшик очилади-да, қаршимизда уй эгаси пайдо бўлади. Узун бир хилчин билан — билмадим дарров қайдан топган — болаларни шартта-шартта ура кетади. Аъзам, мен, Ҳожидан олмада бўзрайиб ўтираемиз.

— Туш, зумрашалар! — бақиради бизга бошини кўтариб.

Биз оқариб, қалтираб кетамиз. Олмадан тушмасликнинг сира иложи йўқ. Қочишга йўл йўқ. Оёқ-қўлларимиз қалтираб, секин дарахтдан тушамиз. Уйнинг эгаси нақ бошимизда, ҳавода хиичинини бир-икки айлантиради-ю, лекин негадир урмайди, пўнса қилади.

— Агар яна иккинчи девордан тушсаларинг, олмага тегсаларинг, оёқларингни синдираман! — қичқиради кўзларига ғазаб тўлиб.

— Жон ака! Тавба қилдик, бундан буён сира тегмай-миз! — ялинамиз учовимиз ҳам бир оғиздан.

Уй эгаси индамайди, уйга кириб кетади. Дарров ғир этиб қочамиз.

Қуёш оловдай ёнади. Тунроқ оёққа чўғдай жаз-жаз ёпишади. Ҳавода доира чизиб, бир қалхат аста айланади. Чумчуқлар уни хўп лақиллатадилар. Яқин борадилар-да, бирдан пастга шўнғиб кетадилар. Қалхат алданади. Биз томоша қиламиз.

Кейин баланд икки қават том устига чиқиб, жибла-жибон боласини қидира кетамиз.

— Топдик, топдик!.. — денман шивирлаб.

Тухум босиб ётган жиблажибон қўрққанидан «парр» этади-да, учиб кетади. Болалар ҳавас билан тухумни авайлаб ушлаб кўрадилар.

— Тухумига тегмайлик. Ўртоқлар, -- дейман. — Тухумларини очсин, болачалари сал катта бўлсин, кейин келамиз.

Томма-том ўтиб, ҳатто Оқ Мачит, Баланд Мачитга қадар етамиз. Том иссиқ, ҳаво оловдай. Лекин биз, ўйинқароқлар, иссиқни писанд қилмаймиз.

Пулдорлар, бойваччалар пастдан туриб сўкади бизни:

— Эй, йўқолларнинг томдан, нима қилиб юрибсанлар, галойваччалар.

— Зикна бой! Хасис бой! Аҳмоқ бой! — деб қичқирамиз, кесак отиб қочамиз.

Қунлар шундай ўтади. Ҳар кун мактабга қатнаймиз. Уқиш жуда оғир. Кўп болалар олти йил, беш йил, тўрт йил ўқиб-ўқиб, ҳафтиякда қочиб кетадилар. Уқишда мунтазам бир тартиб, қонда, айрим синфлар йўқ. Ҳаммамиз бир уйда, шовқин солиб, донмо баланд овоз билан ўқиймиз. Боғдорлар бутун баҳор, бутун ёз боғда бўлади. Шаҳарда қолганлар, шу жумладан, мен, иссиқ-

дан гаранг бўлсак ҳам, ўқишдан безсак ҳам мактабга қатнаймиз. Боғдорларга ҳавасимиз келади, кошки эди бир парча боғимиз бўлса, деймиз.

— Ҳа, дадамлар айтдиларки, пулни йиғиб-йиғиб биз ҳам боғ оламиз, — дейди хўрсиниб бир бола.

— Боғ қиммат, пулни қисиб-қимтиб йиғса бўлади. Тоғамлар ҳайитда келганда, мири-мири пул беради, дарров қутига қулфлаб қўяман. Ахир бир кун оламиз-да боғни, — дейди яна бир бола. — Уттиз, қирқ йилдан кейин олсак ҳам майли... Дадамлар айтадилар, тома-тома кўл бўлармиш.

Ҳаммамиз хахолаб куламиз.

— Боғ яхши нарса, лекин пул йўқ-да.

— Пул бўлса, чангалда шўрва. Биздақа камбағалларнинг ҳаммасининг аҳволи шу. Дадам сартарош. Пул йиғиб бўладими! Қозон базўр қайнайди, бир кун атала, бир кун қора шўрва... — маъюс гапиради бир бола.

Мен хомуш ҳолда индамасдан ўтираман.

Мактабда, ҳовуз бўйида сояси қуюқ икки кўркем шотут бор. Домлам шогирдларга шу тутлар тагига кўчишни буюради. Тўполон кўтариб бўйраларни, домламнинг эски кўрначаси ва тақир пўстагини олиб, тутлар тагига кўчамиз.

Тут пиша бошлаган, битта-яримта тушиб туради.

Иссик баланд. Дарахтларнинг яроқлари қимир этмайди. Гоҳо бизлар исенқдан, ўқишдан толиқиб, уйқу босиб, жиндай тиниб қоламиз. Шунда домлам тўсатдан қарсиллатиб саваб кетади ҳаммамизни.

— Тақсир, уч кундан буён Али келмайди, дараги йўқ. Ижозат берсангиз, уйига борсам, — сўрайди таъзим қилиб Аъзам.

Домлам Аъзамга бир ёмон хўмраяди ва жеркиб дейди:

— Утир! Ўқиб сабоғингни. — Кейин менга ва ўн беш ёшлардаги икки бақувват шогирдга буюради: — Топиб келинглар бадбахтни!

Севиниб югурганча кетамиз учовимиз ҳам.

Алининг уйи Жаркўчада.

— Ассалому алайкум! — деймиз Алининг онасига. — Али қани? Излаб келдик.

— Келдингларми? — дейди севишиб онаси. — У дилзор нариги ҳовлида арғимчоқ учиб ўтирипти. Секин боришглари-да, таппа унланглари!

Оёқ учида, битта-битта юриб борамиз. Ҳақиқатан,

Али арғимчоқ учмоқда. Бир четда, гулзор оралаб, иккита чиройли қиз гул териб юрибди.

Арғимчоқ қайрағочга солинган. Али вақти хуш, жуда берилиб арғимчоқда учмоқда.

Тўсатдан босамиз Алини. Алининг ранги қув ўчади, ўзини арғимчоқдан ерга ташлайди. Шеригимизнинг бири Алининг қўлларини орқасига қайиради.

— Тез юр! Фиринг десанг, чалпак қиламиз,— дейди дўқ қилиб.

Қизлар ҳайрон бўлиб, дам Алига, дам бизга қараб, қотиб қолишади.

Бола бир силтаб Алининг қўлларини қўйиб юборади.

— Қани юр, жилдингни ол!— дейман мен.

Али бир дақиқа қалтираб, жим туради. Кейин, қовоғи солиқ, ердан кўзини узмай, дейди:

— Домлам баджаҳл, уради... Бугунча тегманглар менга, эртага ўзим бораман, — ялинади бизларга.

— Юр, ўртоқ, ўқиш осон эмас, қудуқни игна билан қазини деган гап, — дейди болаларнинг бири юмшоқ товуш билан, — лекин ўқишни ташлама, кейин ачинасан.

Олифта қўшни қизлар, қовоқлари солиқ, хомуш ҳолда уйга кириб кетишади. Али бўшашиб, жилдини бўйнига осадиганда, олдимизга тушади. Аммо кўчада, бир йиқилган девор олдига етганда, Али қочиб кетади. Дув этиб, учовимиз ҳам қува кетамиз. Али пастаккина девордан ошиб, иккинчи бир довнига ўзини уради, ундан нарвон билан томга чиқиб кетади.

— Томга қочсанг — оёғингдан, ерга кирсанг—қулоғингдан тортамиз!

— Қочиб қутула олмайсан!— дейди каттароқ шогирд.

Учовимиз ҳам нарвонга ўрмалаймиз. Али томнинг у четидан бу четига қочади, лекин иложи йўқ. Биз қувлаймиз. Ахир тутиб, нарвонга сургаймиз. Алининг нафаси ичига тиқилган, энтиккан.

— Қўйворинглар, ўзим тушаман. Хўп, мактабга бораман, — дейди Али.

Мен ва шогирдлар хўмрайиб, Алининг қўлини қўйиб юборамиз. Бирдан Али орқа томонга ирғийди. Томнинг нариги томони пастак экан. Али ўзини ерга ташлайди.

— Қочди, қочди!— қичқираман кўзларимни Алидан узмасдан.

Болалар томдан ирғиб, қува кетишади. Нарвондан юмалагандай тушиб, мен ҳам югураман. Али ўқдай чопади. Лекин болалар ҳам «ҳаф, санним», деб қувлаша-

ди. Али тўппа-тўғри Шайхантовурга қараб кетади. Биз орқасидан югураемиз. Ҳар бир дуч келган одам ҳайрон бўлиб, орқамиздан қараб қолади. Ҳаммамизнинг нафасимиз ўпкамизга тиқилган, чарчаган, чанқаганмиз.

Ахир Алини тутамиз. Қўлларини орқасига қайириб, ўзининг белбоғи билан маҳкам боғлаймиз-да, сўкиб, уриб, мактабга сургаймиз.

— Йўқ, бормайман!— дейди Али оёқларини тираб.

У қалт-қалт титрайди. Дўқ қиламиз, ялинамиз — бўлмайди. Кейин икки бола икки қўлтиғида, орқасида мен, итармалаб, сургаб, жўнаймиз.

Али бақириб йиғлаб, депсиниб, қўлларимизни тишлайди. Боққоллар, қассоблар кулишади.

— Мактабдан қочдимми? Жазоси, сурганглар!

Оқ Мачитга етганда, Али йиғлаб, ялипади. Индамай-миз, сургаб мактабга олиб кирамиз. Учовимиз бир-биримизнинг сўзларимизни бўлиб, баъзан учовимиз ҳам бирдан ҳаммасини домлага сўзлаб берамиз. Алининг кўзлари ерга қадалган, қовоғи солиқ, қалтираб турибди. Қўлларини бўшатиб юборамиз. Домлам лабларини қаттиқ қимтиб, қамчинни кўтаради. Учовимиз бирга ялинамиз.

— Тавба қилди, тақсир, энди қочмайди. Бизларга кўп ваъда қилди, сира қочмайди. Жош тақсир!..

Домлам аста қамчисини кўрпачаси тағига кўяди:

— Ўтир, ўтир!— қичқиради хўмрайиб.

Али ҳолсиз бир оқариб, бир қизариб, таппа ерга ўтиради-да, китобини очади.

Тўп отар чоғи. Мен Аъзамнинг ёнига ўтириб китобини очаман. Алини тутиб келиш воқеасини Аъзамга батафсил аста-секин шивирлаб ҳикоя қилмоқчи бўлсам, домлам ялт этиб ўқраяди.

— Уқи!

* * *

Ҳар кун мактабдан қайтар эканман, бирров кўриб чиқай деб, бобомнинг дўконига кираман. Халфалар, шогирдлар иссиқдан куйиб, тер қуйиб ишлаб ўтирадилар. Бир кун мактабдан қайта туриб яна бобомникига кираман. Бобом намозга кетган экан, дарров чармдан хат-чўп, бизбизак кеса бошлайман. Бизбизакни физ-физ ўйнайман. Бирдан бобом келиб, мени койийди:

— Э-э, бу нима қилганинг, увол-ку ахир!— ранжиган товуш билан гапирди. — Ўзинг яхшисан-у, лекин шўхсан-да, тентак!

Маҳаллада маҳсидўз кўп. Бобом менга иш буюриб, ширач, шон олиб келгани уста ўртоғиникига юборади. Қиғир-қийшиқ кўчалардан югураман. Устанинг уйи хийла узоқ. Халфа, шогирдлар билан иш тикиб ўтирарди. Устанинг ташқари ҳовлисида қайчирайҳон, садарайҳон, гултожихўроллар яшнаб турибди. Айниқса гулхайрилар кўп. Ҳазиллашиб, мени бир оз гапга тутлади.

— Шоним йўқ, ўғил, ажинна ўғирлаб кетди,— бирпас сукутдан сўнг,— лекин қурвақадан кўп... — дейди.

Жуда жаҳлим чиқади. Маҳалламизда ҳамманинг лақаби бор, лақабни яхши кўрадилар. Лекин бобомни «Қурвақа» десалар, жаҳлим чиқиб кетади. Зеркиб ўтирган халфалар майна қилишни яхши кўришади. Озгина тамакни серсоқол, ғилай, тили чучук, қаригина халфа кафтида яшилаб эзади ва чилимга солиб тутатади.

— Татиб кўр, акаси, кайф қиласан!— дейди менга.

«Йўқ» деганимга қўймасдан оғзимга тикади. Мен тортмасимдан илгари чилимнинг орқа тешигидан пуфлаб юборади-да, оғзимни заҳар сувга тўлдиради, ичимга сув кетади, ўқчиб-ўқчиб йўталаман. Халфани сўкаман. Ҳаммаси кулгидан қотиб қолади.

Шонни ва ширачни олган замон, тура жуфтакни ростлайман. Лекин ҳовлига чиқиб олгач: «Бўрдоқил!» деб сўкиб қочаман. Уста ёлғондака пўписа қилиб, шогирдларига:

— Ушла, ушла, чурвақани ушла!— деб кулиб қолади орқамдан.

* * *

Бобомнинг ошналари, маҳалла аҳлидан битта-яримтаси зеркиб, ҳар кун унинг олдига киради. Ўтган-кетгандан гаплашиб, эрмак қилиб ўтирадилар. Бобомнинг мадрасада ўқиган бир ошнаси бор. Савлатли, соқоли калта, кўзлари ақлли, бошида янги дўппи, озода кийинган, эллиқдан ошган ва бутун умр уйланмай, тоқ ўтган киши. Аҳёнда бир келиб, узоқ суҳбатлашади.

— Тақсир, ўтган воқеалардан бир ҳикоя қилинг,— дейди бобом.

У Қашқардаги Еқуббек ҳақида ажойиб саргузаштлардан, Хитой воқеаларидан ибратли сўзлар билан узоқ гапириб кетади.

Мен ҳайрон бўлиб, жим ўтириб тинглайман. Эшитган гапларимни мағзини чақаман ўзимча.

— Тақсир, Худоёрхон ўрне пошшосига асир тушган, эшитишимга қараганда, хотинларини шаҳри Туркистонга ташлаб кетган. Лекин Маккага кетганмиш. Гапиринг, тақсир, нима бўлган? Маккага кетганми ё ҳануз, асир ўтириптими?— сўрайди бобом эжикилаб.

Чол вазминлик билан, шошмасдан, гапни узоқдан бошлайди. Воқеаларни бирма-бир гапиради. Сўзни тарихдан олиб келади. Подшоҳлардан, хонлару беклардан, Темур замонидаги турли воқеалардан, машҳур саркардалар ҳақидаги қизиқ гаплардан хўп гапиради. Кейин Худоёрхонга ўтади.

— Аммо, Худоёрхон фисқи фасоддан ин қурган, айши ишратга ботган кўр, золим хон эди. Ҳайтовур даф бўлди,— дейди чол.

— Ҳаммаси бир гўр,— дейди бобом.

— Ҳа, ҳаммаси бир гўр. Одил бир подшоһи олам керак,— дейди бир оз сукутдан кейин чол.

Мен бир четда, бобомнинг орқасида, жим ўтириб тинглайман. Кетгандан кейин бобомдан:

— Қачон келади бу ошнангиз?—деб сўраб оламан.

— Келади тагин, янаги ҳафта пайшанба куни келади, ўғлим! Бу киши Қашқарда кўп яшаган, асли тошкентлик. Кўп мулла, асл йнгит. Тарихни сувдай билади,— мақтайди уни бобом.

* * *

Оқ Мачитда, бобомнинг эшиги олдида, ёлдирак ўйнаб юраман. Бу ўйинни яхши кўраман. Оқ Мачит билан Баланд Мачит ўртасида югурганим-югурган. Мен тупроқни енгилгина тўзғитиб бормоқдаман. Тўсатдан отда миршаб келиб қолади. Мўйлови узун, соқоли калта, қилич таққан, попоқ кийган, ниҳоят баджаҳл, золим киши. Бобомнинг ён қўшниси у. Маҳалладагилар ундан жуда қўрқади. Ҳамма ялғиниб кул кўради.

Отини ёнимда таққа тўхтатиб, бақиради:

— Нимага чанг бурқитиб юрибсан? Отни чўчитиб юбординг, аблаҳ!

Қалтираб кетаман.

— Ассалому алайкум!—дейман шошиб. — Шундай... ўзим ўйнаб юрган эдим... тақсир...

Миршаб индамайди. Бобомнинг эшигини тақ-тақ уради қамчи билан:

— Сўфи! Бу ёққа қаранг!

Бобом ичкаридан қоқила-суқила югуриб чиқади.

— Ассалому алайкум!— дейди қўлини қовуштириб.— Нима гап ўзи, тақсир?— сўрайди бобом дам миршабга, дам менга қараб.

— Қимнинг боласи?— сўрайди дағаллик билан миршаб, мени қамчиси билан кўрсатиб.

— Тақсир, менинг болам, биласиз-ку ўзингиз. Тентак жуда шўх, лекин маъқулгина бола,— дейди кулиб бобом.

Миршаб мени жуда яхши билади, жўрттага қилаётган дағдағаси. Менга қараб бир ёмон хўмрайиб қўяди.

— Нимага кўчани чангитиб юрипти, хўш?— дейди бобомга ўдағайлаб.— От ҳуркиб кетди. Лекин, сўфи ака, бу гап кечирдим. Жазосини тоза берардим-у, аядим тентакни. Бола сизники, адабинини бериб қўйинг ўзингиз. Подшойи оламининг даври бу давр! Тартиб-интизом қани?— ўқрайди бобомга ва оғзига бир кафт нос ташлайди.

Бобом менга пўнпса қилган бўлади, кейин миршабга:

— Бола-да, бола...— дейди ялинган товуш билан.— Ёш-да, ёш, кечиринг, амакиси.

Жуда жаҳлим чиққан, лекин иложим йўқ, жим тураман. Миршаб индамайди, ўз эшиги олдида секин отдан тушади-да, қовоғи солиқ ҳолда «Ҳароми, чуҳ-ей!» деб отини бир туртади, от бояқни миршабининг олдига тушиб, ҳовлига кириб кетади. Миршаб кўзимиздан йўқолгандан кейин бобом бечора қўлимдан ушлаб уйга стаклайди.

— Юр!— дейди менга қараб.

Дўконга кирамиз. Халфалар, шогирдлар, тоғаларим сўрашади:

— Нима бўлди, нима гап ўзи?

Бобом тушунтиради уларга.

— Миршабни пичоқ билан тилим-тилим қилсам!..— хуноб бўлиб гапирари бир шогирд.

— Золимлар бисёр, оғайни, оллога сизни,— дейди қари халфа.

Бобом менга қараб таъкидлайди:

— Бадбахт золим у. Иложимиз йўқ-да,— дейди ўрнига ўтириб.— Қачонки унга дуч келсанг «Ассалому алайкум!» дегин. Зинҳор-зинҳор! Золимдан қоч, узоқ юр...

Жаҳлим чиқади. Чурқ этмайман. Аллақандай хаёллар ичида Говкушга — уйга жўнайман.

* * *

Бувим айвонда, кўзойнак тақиб эрмак учун алланиманни ямаб ўтирибди. Бошида енгилгина пешонабоғ.

Айвонда гув-гув пашшалар. Бувим бояқиш хира пашшалардан безор. Ўзича аста қандайдир бир қўшиқни айтмоқда. Охир пешин. Жаҳаннам иссиғи.

— Ассалому алайкум!— деб бирдан эшикдан Муслим тоға кириб келади.

— Келинг-келинг, — дейди бувим ва кўзойнағини эҳтиётлаб олиб тоқчага қўяди-да, ямоқларини йиғиштиради.

Ойим билан онам дарров ўринларидан туриб, салом берадилар. Кейин онам ҳовлига тушиб, самоварга урнайдди.

— Қалай, бардаммисиз?— сўрашади Муслим тоға, кўрпачага жойлашиб ўтириб.

— Худога шукур!— дейди бувим ва фотиҳа ўқиганда кейин узундан-узоқ сўраша бошлайди,— Хайринисабону эсон-омонми? Келин яхши юрнотими? Ойкуни яқинлашгандир?..

Муслим тоғанинг устида узун кенг яктак, эскигина тўн, одатдаги яғир дўпписи. У новчадан келган, тўрва соқол, қошлари ўсиқ. Кир оёқларида қишин-ёзин бирдай каттакон сағри кавуш.

Муслим тоғанинг ҳам ҳовлиси Говкушда, худди аравалар турадиган кенг майдончанинг ўзида. Ҳовлиси катта, уйлари пастгина. Ариқ бўйида ҳамниша, ҳар ёз иккига жайдари атиргул, пастда намозшомгул, гултожихўроз, садарайҳон ўсиб туради. Булар кеч кузгача очилгани-очилган.

Мен тоғанинг ҳовлисига тез-тез кириб тураман. Бувимнинг отасидан қолган жой. Хайриниса опоқ ойим кўксос. Донм кўрпа-ёстиқда. Ташқарида — кенг майдон. Бир тун яйраб ўсган, серкўланка, қимизак олма бор. Ҳар йил бошини еб мева қилади, лекин қуртли. Мен кунига бораман. Қўйинини тўлатиб олиб келаман.

Ҳовлимизда узум йўқ, шафтоли йўқ, ҳеч вақо йўқ. Майдоннинг бир четида— отхонага яқин бир тут бор. Пишганда у тутдан тушмайман. Тўйиб-тўйиб ейман. Дарахтдан тушгандан кейин, ўт юлиб, отхонада қайтарилиб турган бечора отга бераман.

Муслим тоға чаккасидан сўлғин райхонни олиб, Каромат опамга узатади. Опам енгил табассум билан райхонни олади.

— Хидла, чирогим, райхон. Жаннатдан чиққан,— дейди Муслим тоға кулиб.

— Қалай ишларингиз? Заркентдан қачон келдингиз?— сўрайди бувим.

— Тиркчилик гамида амал-тақал қилиб юрибмизда. Икки кун бўлди шаҳарга тушганимга,— дейди тоға соқолини силтаб.

У Заркентда боққолчилик қилади. Дўконда ипигнадан тортиб сумак-тувакка қадар икир-чикир нарсалар бормиш. Шалоқ бир араваси, қоқсуяк яғир оти бор. Оти асло арпа кўрмайди, ҳамниша чапнагани лүқул хашак ва хазон. Тоға ўлгудай қаттиқ, хасис. Шу феъли билан ҳаммага машхур ҳам масхара.

Бувим ўтган-кетган гаплардан кейин ўзининг ҳасратини бошлайди:

— Етти ой бўлади, Тошнинг дарағи йўқ. Гуруч йўқ, мош йўқ, хумларнинг тағи кўриниб қолди. Озгина бугдой бор, холос. Келин билан невара жияк тикиб, декчани қайнатиб ўтиришипти. Ҳар замонда Тош уч сўм, тўрт сўм юбориб қўяди. Муслимжон, ҳасратим кўп, дардим кўп.

— Хафа бўлманг, сабр қилинг. Тошнинг пича қарзи бор-да, қутулиб олсин, тинчиб қоласиз. Тош қўли очиқ, сахий одам... — дейди бошини қимирлатиб тоға.

— Илоҳим, барака топсин, орқамда қолсин, болаларни ўзи боқсин,— деб кампир йиғи аралаш дуо қила бошлайди.

Икковлари эзмалашиб узоқ суҳбатлашишади. Тоға хотинидан гап очиб, зорланади:

— Ҳамниша касалманд. Улдим унинг касалидан. Ўзи-ям чўп бўлди. Дам кўчириқ дейди, дам фолблин дейди... Гавго кўп-да... эй... — дейди қўлини силтаб.

— Келин — яхши аёл. Ўғил-қизларини боқаман, деб адо бўлди. Яхшилик қилинг, яхши гапиринг. Қасали оғир. Муслимжон, кенг бўлинг, зинҳор торлик қилманг...

Ойим шақирлаб қайнаб турган самоварни олиб келади. Дастурхон ёйилгандан кейин кампир вон, қанд, майиз қўяди. Гангур-гунгур суҳбат устида хўп мириқиб чой ичишади.

— Қани, фотиҳа беринг, амма, — дейди тоға сўзларни салмоқлаб.— Эртага ҳовлига боринг. Бозордан кал-

ла-поча олиб келаман. Яхши кўраман, жуда хуш кўраман каллани. Яхши таом-да ўзи. Ҳасип ҳам солсак, чакки бўлмасди, лекин аттанг, қимматроқ. Кўрамиз, мабодо арзонроқ учраб қолса, олиб келамиз,— дейди Муслим тоға гапни даргумон қилиб.

Кампир илжайибгина жавоб беради:

— Хўп, эртага бораман. Зерикдим, майли, роҳатланиб келаман.

Муслим тоға темирдай қаттиқ, энл кавушларини кийиб, хайрлашади.

Унинг қораси йўқолгандан кейин онам ва опам қотиб-қотиб, тоғадан роса кулишади. Бувим Муслим тоғанинг бутун феъл-атворини яхши билади, лекин жуда яхши кўрганидан, биров масхара қилгудай бўлса, дарров ёқлашга уринади.

— Пишиқ, пухта одам. Бугдойни, гуручни вақтида, арзон нарх билан топиб олса, ёмонми? Игна билан қудуқ қазигандай, минг азоб-уқубат билан топган давлатини шамолга совурсинми?!

Мен кулиб дейман:

— Тоғам яхши, лекин қурумсоқ. Отлари антиқа, араваси ўлгур чархпалак. Оқчаси хумчада. Оёғида алмисоқдан қолган сағри кавуш. Бошида яғир дўппи, эғнида бўз кўйлак. Тошдек қаттиқ, зикна киши.

Бувим қаргайди. Мен кўчага қочаман.

* * *

Ҳовлиқиб уйга югураман. Бувим, ёнбошида чарх, ип йиғирмоқда, ойим кўзларини тиззасидаги жиякдан узмасдан иш тикмоқда.

— Ойи, ойи, жуда қизиқ бўлди!

— Нима гап экан?— сўрайди ойим ишида давом этиб.

— Отин бувим Қуръон ўқиб ўтирган эди, қўққисдан кўрпалари лов этиб ёниб кетди. Иннайкейин отин бувим билан Султон ака ўтин дарров ўчиришди. Ёмон ёнди...— энтикиб гапираман. — Ўзим томда кўриб турдим. Жинлар, парилар олов ташлаб кетди, деди отин ойим... Султон ака-чи, қовоғини солиб, хўмрайди. Ёдгорга тегажаклик қилиб, парилар гоҳо келиб туради, шуларнинг иши, деди Султон ака.

Ойим бувимга қарайди:

— Тавба, Ёдгорнинг парилари бор, дейишади-я, қайдам... Жинлар Ёдгорга яқиниши, бир кун дераза парда

ўзидан-ўзи ёништи-кетипти. Бир кун Султон ака энди намоздан қайтиб, ҳовлига кираман, деб эшик остонасига шундай қадам қўйган экан, биров «шақ» этиб пешонасига урипти. «Ким?» деб аланглапти, ҳеч ким кўрнимасмиш... Хуллас, шундай гаплар кўп-да. Жинларнинг қилиғи, дейишади. Ҳаммасини қўшнилардан эшитаман,— дейди ойим.

— Бе! — дейди бувим қўлини силтаб. — Мен ҳам эшитганман, ишонинқирамайман.

Шу тобда Узун Сара эшикдан гапириб киради:

— Вой-бў! Нима бало, кармисизлар, гунгмисизлар?! Иш тикиб ўтиришипти-я, тавба! Маҳалла тўполон бўлиб кетди-я! Отин ойи ёниб кетай деди!— вайсаганча келиб айвон лабига ўтиради.

— Эшитдик!— дейди бувим, эисаси қотиб. Кейин кампир жуда лоқайдлик билан гапирди:— Ўт—ёмон нарса. Сув балосидан, ўт балосидан сақласин.

Ямоғини йиғиштириб, «Астағфрулло!» деб ёнбошлайди бувим.

Узун Сара оғзини тўлдириб, лабларини қийшайтириб, гапира кетади:

— Париларнинг қилиғи шундай бўлади. Бай-бай, улар бир гап бўлдимиз, кун бермайди-я! Келиндан ажралса, ана шунда қутулади отин ойим ҳам, Султон ҳам бу хархашадан...— дейди, кейин овозини пасайтириб шивирлайди:— Ёдгорнинг эри Эшвой ҳам ўлгудай лаванг-да. Эртаю кеч самоварда чапанлар билан наша чекади. Парилар эрини хоҳламайди. Бир кун Эшвой хурракни хўп тўртиб ухлаб ётганда, парилар тарс этиб шалалоқ тўртиб кетипти-ку!..

Ойим гапга аралашади:

— Ис-жисе — ёмон нарса. Кўп кўриб, кўп эшитганмиз. Ёдгор эри жавоб берса — шу бугун жон деб кетади. Шайланиб ўтирипти. Тез эрим жавобимни берсин, дейди. Эҳтимол ёлғондан, жинларим бор, дейдигандир. Эҳтимол жинлари бордир. Ёдгор истараси иссиққина жувон, эрига кўнган йўқ.

Узун Сара қўлини паҳса қилиб яна гапирди:

— Ёдгорнинг парилари бор, биламан, ўзи айтган менга. Парилар эрини хоҳламайди, гап бўлиб қолган. Кечалари парилари келармиш, отин ойим буни билди, ҳасрат қилди менга, пинҳон.

Бувим, ойим, Узун Сара хўп эзмалик қилишади. Маҳаллада қўшинларимиз бу ҳусусда янги-янги гапларни ҳар кунни тўқийдилар. Бу гап ҳам маҳалламизнинг хотин-

халажи орасида катта воқеа. Гоҳо бунга эрлар ҳам ара-
лашиб қўядилар.

* * *

Чоршанба бозор. Ҳар бозордаги каби вақтлик тура-
ман. Ойим у чоршанбадан бу чоршанбага қадар ўзининг
ва Каремат оламининг тиккан жиякларини рўмолчага ту-
гади-да, қайта-қайта: «Эҳтиёт бўл, от-араванинг тагида
қолма!» деб таъкидлаб, дуо билан жўнатади мени. Дўп-
пи, жияк бозори Эски Жўвада. Кўпчилик — хотинлар.
Ҳаммаси хароб, ғирт бечора, камбағал хотинлар. Кир,
йиртиқ-ямоқ жулдур паранжидларда, аксарияти кампир-
лар. Улар кўз иурини тўкиб, кеча-кундуз тиккан дўппи,
жиякларини бир неча тангага сотишга уринадилар. Ти-
рикчилик шундай машаққат...

Бозорнинг ўзига хос сурони, ғовур-ғувури бор. Мен
жиякларни билагимга ташлаб, тиқилинчада тентирайман.
Ҳар учраган харидорга: «Олинг, яхши жияк, нуқул ипак!»
деб мақтайман. Жияк бозор ҳаминша сует. Кўпинча со-
тиб бўлсам ҳам мактабдан қутулми ниятида бозорни ай-
ланиб юраман. Бутун бозорни кезаман. Газлама раста-
ларидан бошлаб, то атторчиликка, бешик бозорга, нос-
войфурушлар, шиннифурушлар, ҳатто кўмир-ўтин бозо-
рига қадар — ҳаммасини тентиб чиқаман.

Базозлар, вофурушлар тагларида қат-қат кўрпача,
бозорнинг сараси биз, дегандай гердаиб ўтирадилар.
Кишда устларида почапўстин, ёзда хитой жужун. Кўк-
ракларида соатнинг олтин занжири осиглиқ, оёқларида
ғарч-ғурч амиркон маҳси-кавуш, этик. Баъзан дўконлар-
да тахт-тахт молни қалаштириб яҳудийлар ўтиради.
Улар мол сотишга жуда уста. Турли ипакли, шол, атлас,
товарларнинг харидорлари нуқул боёнлар. Синчиклаб
кузатиб ўтаман бу расталарни, тўхтаб савдо-сотиққа
қўлоқ соламан.

Бозор бошдан-оёқ тим. Ёзда салқин, қишда ёғингар-
чиликка бошлана. Қатор-қатор тимларни томоша қи-
лишни, биттасини қолдирмасдан кезиб чиқишни яхши
кўраман.

Аравакашлар чаққон, тинмасдан қатнайдилар. Тўп-
тўп газлама туширадилар. Мезикобчи маччойилар «Пўшт-
пўшт! Пўшт-пўшт!» деб мешларда сув ташийдилар.
Тинмасдан ёзда кетма-кет сув сениб турадилар. Меш
жуда катта бўлади. «Қандай кўтарар экан?» деб ичим-
да ҳайрон қоламан.

Чор тарафга анграя-анграя атторликка ўтаман. Атторларнинг савдоси қизғин. «Қоч-қоч, йўқол!» деб менга ва менга ўхшаш болаларни яқин йўлатмайди улар. Чинин бозорига ўтаман. Четларига турли ғазаллар, байтлар ёзилган гардин пилалардан бошлаб, турли товоқ, қошиқ, қозонга қадар— ҳаммасини топасиз.

Камбағаллар кўп. Ҳунар аҳли хароб. Зўр-базўр, амалтақал қилиб кун кечирадилар.

Чет-четда мардикорлар, ҳаммоллар бошларини қўйи селиб, қачон менга харидор келади, деб интизорликда ўтирадилар. Тиланчилар, гадейлар беҳисоб, ҳар бир ўткинчига титроқ товуш билан, дуо қилиб қўл чўзадилар, кўзларида маъюслик, ғам-ғусса тумани...

Тўда-тўда дарвешлар, қаландарлар бозор кезадилар. «Ҳақ дўст, ё олло!» деб қичқирадилар. Бошларида кўлоҳ, эғилларида узун чакмон — жаида, белларида каттакон қовоқ кашкуллар, ола-була мунчоқлар. Қўлларида узун ҳасса, ўтдонда исприқ, алланималар...

Улар Маширабдан ва баъзи форс шоирлардан чуқур сўфиёна диний ғазаллар ўқиб, бозорни кезадилар. Мен орқаларида эргашиб, бу ғазалларни тинглашни севаман.

Бозор ажойиб. Катта дош қозондай қайнайди. Хилхил, турли-туман одамлар, бозорнинг ўзига хос ажойиб гаплари. Бу гапларни соатлаб тинглашни яхши кўраман.

Шундай қилиб, ўлгудай санғиб кунни кеч қилгандан сўнг, ҳориб уйга қайтаман.

— Қатда қолдинг, кўзим тўрт бўлди-я, хавотирда ўтирибман?— ташвишли товуш билан сўрайди онам мени қаршилаб.

— Ия, бозор сўстки, базўр пул қилдим жиягингизни... Савдо карахт... Тез, ойна, овқат!— дейман ойнаш шошириб.

— Ёлғон! Алдашни ҳам ўрганияпсан,— дейди ранжиган товуш билан онам.

* * *

Турғун инқовимиз қалин дуст, тенгдошимиз. У қувғина, бетайинроқ бўлса-да, яхши фазилатлари кўп. Эпчил, ҳар нарсага ақли югурик, кексалар каби гапдон. Маҳалламизга яқингинада кўчиб келган бўлса-да, жуда тез дўстлашиб қолганмиз.

— Уртоқ,— дейди у бир кун менга,— бозорга борган эдим, ноғоралар бирам биеёрки, кўзларим ўйнайди. Олардиму... дадам, камбағалчиликда сенга ноғора чи-

кора, деб койиб берди. Мен бир ғариб сувоқчи бўлсам, сенинг дардинг ноғорада, ярашмаган гап, деб урниди дадам. Хуллас, ноғора орзум чиппакка чиқди... Эсиз-эсиз ноғора,— дейди Турғун бошини чайқаб.

Турғуннинг отаси — сувоқчи, касалманд одам. Баъзан жиндай иш топиб қолади, аксарин вақт бекор. Минг машаққат билан ҳаётини ярим оч, ярим тўқ сургаб турган кўп бечора кишиларининг бири у.

— Мен бозорга борганда, нукул ноғорачилар ичида юраман,— дейди хомуш тусда Турғун.— Улар чаладилар, ўтириб маза қилиб эшитаман. Гоҳо, муллакажон, битта чалай, деб ялшамаман.

Мен ҳам бозорга борганимда ноғораларга, чилдирмаларга ҳавасим келарди. Уларни мақтайман Турғунга.

— Менга қара, Турғуншвой, наҳотки даданг ноғорага пул бермайди?— сўрайман ачиниш.

— Э-э!— дейди Турғун қўлини умидсизларча силтаб.— Ялшамаман, йиғлайман, бефойда! Ноғора бу ерда — юрагимда...— дейди икки қўли билан кўкрагини уриб. Бир лаҳза сукутдан кейин заҳархандалик билан дейди:— Отам ҳам ўлгудай зикна-да, тошдай қаттиқ. Бир кун олиб бераман, сабр қил, сабр туби — сариқ олтин, дейди. Ҳа, шундай, пуч ёнғоққа қўйинини тўлдирди-қўяди.

Югурганимча уйга кираман. Ойим билан опам жияк тикиб ўтиришибди.

— Ойи, ойи, бозорда ноғора жуда сероб. Овози баланд, чалиш осон... Олиб берасиз!— Онамнинг пинжиги суқилиб ялина бошлаймак.— Ноғора асл нарса, ҳар хил усулга чалса бўлади.

Дардим ноғорада, ишқим ноғорада...

Онам ишидан бошини кўтармайди, ҳорғин товуш билан гапирди.

— Бу хархаша яна қайдан чиқди?— сўрайди мендан.

— Чапанларининг иши, обертманг!— дейди Каромат онам чиройли қошларини чимириб.

— Сизнинг ишингиз бўлмасин.— дейман жаҳл билан онамга ва тағни онамга ялша бошлайман. Йиғлайман, хархаша қиламан.

Онам шартта ўрнидан туриб, хипчин билан бир-икки аччиқ савалагандан сўнг ноғорадан умид узаман.

* * *

Мачитда, ҳовуз бўйида дардинсар сабоқни биз юз дафъа, минг дафъа қайта-қайта ўқиймиз. Ҳалқумлар

қурийдн, кўзлар тинади. Қўлларда тахта, ҳафтняк, Қуръон... Навоий, Ҳофиз, Бедил... Тебраниб ўтириб ўқиймиз, ўқиймиз...

Ҳовузда қурбақалар сайрайди. Дарахтлар учида чумчуқлар чуғуллайдн. То алифбедан тортиб Қуръондан ояғлар. Навоий, Фузулийнинг ғазаллари, Бедилнинг форсий байтлари — ҳаммаси қўшилиб, аралашиб, ҳавода ҳамиша аллақандай бир шовқин — овоз булутн туради. Бу шовқин қулоқларни тўлатади... Бошлар ҳам, қулоқлар ҳам гаранг бўлади... Ким ёнига, ким олдига чайқалиб, ким юмук кўзлар билан тиниқ осмонга термилиб ўқиймиз... ўқиймиз...

Мақтабимизнинг нақ тўғрисида қатор-қатор миршаблар ўтиради. Бу ерда уларнинг маҳкамаси бор. Бирн кириб, бирн чиқиб, изғиб туради. Ҳаммаси баджаҳл, қўрс, бадқийёфа одамлар.

Бир лаҳзагина домлам бизни ёлғиз қолдиргудай бўлса, дув этиб, ўзимизни кўчага урамиз, маҳкама олдини, ундаги шовқин-тўполонни томоша қиламиз. Йўрға отларда, ярақлаган извошларда кеккайиб ўтган бой, бойваччаларга миршаблар икки букилиб таъзим қиладилар. Қамбағаллар, мардикорлар, ғариблар миршабларнинг зўғумидан, қаҳридан дир-дир қалтирайдн. Мен ўйлайман: нега миршаблар бундай ёмон, бадбахт бўлар экан? Нега миршаблар орасида бирортагина фақирга меҳрибени, раҳмдилн топилмас экан?..

Домлам пайдо бўлишни билан ҳаммамиз яна мактабга югурамиз.

Болалардан бирн менга мақтанади:

— Янги, каттакон ноғора олдим, — дейди қулочн билан ишора қилиб. — Ҳали пешиндан кейин бизникига юр, чаламиз.

— Олдингми-я? — сўрайман дарров ундан, бир лаҳза сукутдан кейин. — Ойимларга пул тушган замон мен ҳам оламап, — дейман ерга тикилиб.

— Кеча дадамларга айта қолган эдим, кечқурун дарров гумантаси ғириллаб ноғорани олиб келди. Пул деган нарса бизда тайёр-да. Пул бўлса, чангалда шўрва. Бирпасда ноғора қўлга тегди, — валдирайди бойвачча.

«Бунинг ҳам ойиси узоқ тунлар қадалиб ўтириб, керосини бўлмаганда, шам ёруғида жияк тикса, ўзи менга ўхшаб жияк сотиб, бир неча тангани рўмол учига туғиб, уйга югурса, мундақа валдирамас эди», деб ўйлайман ичнимда.

Дарсдан кейин бойвачча мени уйига сургайди.

Кенг ташқарида, шарқираб оқиб турган катта ариқ бўйида чамандай гулзор. Ҳовли бўйлаб, ҳақиқатан гўзал хашаматли иморат, ўймакор панжаралар.

Бола физиллаб ичкаридан каттакон ноғорани олиб чиқади. Ноғора бармоқ тегиб кетса, бом-бом қилади. Ноғора чўпини ушлаб бола чала бошлайди.

Бирпас қараб тураман-да, кулиб юбораман. Бойваччанинг қовоғи солинадн-ю, лекин индамайди.

— Уртоқ, туппа-тузук чаласан, аммо мақомни билмайсан,— дейман.

Бойвачча пича енгиллашади, ноғора чўпини менга узатади.

— Қани, чал ўзинг, кўрамиз,— дейди ноғорани мен томон суриб.

Мен ноғора чалишни сал-пал биладман. Тўйларда, ҳайитларда, айниқса ўттиз кун рўзада, Шайхантовурда, мадрасанинг томида қозондай катта ноғора чаладилар. Мен, Маҳкам, Ҳожн, Турғун — ҳаммамиз барвақт бориб, ноғора чалинишни кутиб ўтирамыз. Соат ўн иккида ноғора-сурнай бошланиб кетади. Ноғорачи ориқ, пакана, сурнайчи бўлса қорни мешдай семиз одам.

Ноғора-сурнай бошланганида, қимир этмай, ўтириб тинглаймиз.

Уйга келиб, бузимнинг кепчигини ноғора қилиб чаламан. Бузим: «Бир каминг ноғорачиликми?» деб мени қарғайди, койийди, кепчигини ҳаминна аллақасерларга жириб қўяди.

— Қайдам, эсимдан чиқиб қолганмикан?— дейман ноғорани бармоқларим билан чертиб.

— Чал-чал, биласан, хумпар!— дейди бойвачча мингирлаб.

Менинг хаёлим узоқда. Мақомларни қидираман. Бирдан гумбурлатиб чалиб юбораман, ўзим ҳам ҳайратда қоламан.

— Ия, уста экансан-ку, туппа-тузук чаласан-а. Ноғорачи бўл!— дейди бойвачча пастки лабини осилтириб.

Жиндайгина чалишим билан бойвачча ноғорани йиғиштиради.

— Бўлди, зерикдим ноғорада!— дейди осмонга қараб.

Ачинман, эндигина мақомни топиб, дадил чалаётган эдим, эсим! Шартта тураман-да, индамасдан чиқиб кетаман.

Менда ноғорага чиндан муҳаббат, иштиёқ зўр. Ҳар кун онамга хархаша қилавераман, йиғлайвераман, онам уради ҳам, сўкади ҳам, бўлмайди. Бу ишдан қайтмас-

лэгимни пайқаган Каромат опамнинг раҳми келади шекилли, энди ўзи ойимга яллинади, ахир кўндиради. Чоршанба кун ойим жиякларни рўмолга тугиб беради, Турғун билан бозорга югурамыз.

Эски Жўва тиқилинч. Дўппи, жияк кўтарган аёллар жуда кўп. Бозор сует. Турғун шум, қув, элчил эмасми:

— Олинг, ака, жуда пишиқ-да, ипагини қаранг, бирам қуюқ тикилган. Жуда арзон беряпмыз, зарур ишимиз бор. Асл жияк, жөн ака, ола қолинг!— деб ҳар бир дуч келганининг йўлини тўсади.

Ахир жияклар сотилади. Қўйлагим ичидаги яширин чўнтакка пулни эҳтиётлаб жойлайман-да, Турғун икковимиз ноғора бозорига равона бўламиз.

Бозорда ноғора жуда кўп. Хилма-хил. Биз бозорни хўп оралаймиз. Ахир арзонроқ бир кичкина ноғорани мўлжаллаймиз.

— Мулла ака, неча пул берайлик?— сўрайман ноғорани қўлимга олиб.

— Уч танга, акаси. Жуда пишиқ-да. Терисини қара, гўмбурлайди,— дейди ноғоранинг эгаси, сариқдан келган чўтир киши.

— Йўғ-е, арзитайди!— дейди Турғун ноғорани камситишга тиришиб.— Ноғоранинг асили каттаси. Бу нима, шуям ноғорами? Зиғирдай-ку, пўкиллайтиди...— Енгимни тортиб имлайди Турғун гўё ёқтирмагандай. Бошқа ноғораларга қараб кетамиз.

Бир-икки дафъа кетиб-келиб, ахир ноғорачини кўндриб пархнини ярим танга туширамыз. Икки ярим тангага оламиз. Ноғорани галма-гал қучоқлаб, ҳарсиллаганимпзча, Говқушга югурамыз. Маҳаллада дув этиб болалар ёпишади бизга.

— Қани, ўртоқ, энг яхши мақомдан олиб юбор!— дейди Турғун чўпларни қўлимга тутқазиб.

Ноғорани ерга қўйиб, чалиб юбораман.

Болалар жим, қотиб тинглашади.

— Худонинг берган кунни саҳарда томга олиб чиқамиз,— дейди Турғун кексалардай салмоқлашиб.— Ноғорани Мусавой чалади, сизлар қулоқ солиб, сел бўласиз. Бугунча бас!— дейди Турғун ноғорани кўтариб.

— Ҳм, янги қиллик!— дейди Узун Сара эшикдан бошини чиқариб.

— Соғ қулоқларнинг пардаси энди йиртпладиган бўпти. Бу шумтакадан ҳеч кимга кун йўқ,— чийиллайди қарши эшикдан, энсаси қотиб Қалта Сара.

Мен ноғорани яна гўмбурлатаман.

Эгамберди тоғам сурғалиб юриб, ахир дардга енгилди — ётиб қолади. Ойим ҳар кун хабар олгани бирров чиқиб келади. Бувим, айниқса бобом ичдан ёнадилар. Келишпойимнинг чеҳраси бир зум очилмайди, ҳаминча қоноғи солиқ. Қўли ишга бормасдан, ғимирлаб юради.

Эгамберди тоғам дам чўзилиб ётади, дам орқада қўш ёстиқ, деворга суяниб ўтиради. Гоҳо кўнгли келса, зерикиб, пича қизиқ гаплардан сўзлаб беради менга. Ранги синиққан, аввалгидан ҳам озиб кетган.

Бобом кетма-кет ёш-қари ҳар хил табибларни олиб келади. Туркона дориларини, хилма-хил гиёҳларни истеъмол қилишга қистайди тоғамни.

Мен ҳар кун икки-уч қатнаб тураман.

— Кел, жияним, кел!— дейди тоғам, мени олдига чақириб.

Унинг вазиятига, кайфига қараб, гоҳ бирпас ўтираман. гоҳ соатлаб ўтираман. Яхши кўраман унинг суҳбатини.

— Авжи бедана вақти келяпти, жиян,— дейди тоғам, кўзларида ғам ва дард туманини кўраман, ичдан хўрсинаман.— Тузук бўлай, икковимиз чўлга чиқиб, тузоқ билан беданаларни қириб юборамиз...

— Бўпти, тезроқ тузук бўлинг!— дейман севиниб.

Ҳақиқатан, бу тоғам жуда беданабоз, бедананинг тилини яхши билади.

Тоғам янги бедана олиб келган кунни менга секин шивирлаб, эшик-деразани ёп, дерди. Мен дарров эшик-деразаларни авайлаб бекитардим-да, бурчакда тоғамнинг қаршисига аста ўтирардим.

— Товуши чиқди, яхши-я, қара, жиян, зўр бедана!— дерди тоғам севиниб. Қанотларининг остига, устига сув пуркаб, енгига солиб, самоварга жўнади. Мабодо беданаси қочғудай бўлса, менга берарди.

— Ма, ол, сенбоп бедана,— дерди кулиб.

Беданани қўйнимга солиб, Говқушга югурардим.

Бедана боқини, бедана парваришини жуда жойинга қўярди тоғам. Эшакқурт, паниша, гўшт, арининг уяси... алланимабалоларни ахтариб юрарди ҳаминча. «Бедананинг пири шу!» деб менга шивирлаб қўйишарди халфа-шоғирдлар.

Тоғамнинг хасталигини, аҳволининг оғирлашганини пайқаганимдан мен ҳам хафа эдим. Баланд бўйли, қошларни пайваста, кийимлари ўзига ярашган, чиройли то-

ғам энди чўйдай ориклаган, ранглари сарғайган, сийиққан, тўшакда ётибди. Олдида жим, сокин ўтирибман термилиб. Тоғам юмۇқ кўзларини очмасдан, «Дард мени енгди...» дейди гоҳо шивирлаб. Куйилиб келган кўз ёшларямни яширишга уринганимдаими, кўчага отиламан.

Кўчада дарров ўйинга берилиб кетаман. Яқин бир бой кўшнимиз бор. Кенг саҳили ичкари-ташқари ҳовлиларда, тунука томли данғиллама уйларда гиламлар тўшалган, руҳ караво лар, сандиқ-сандиқ моллар... Бой—соқоли оплоқ, қорни катта, бир арава эт, думалоқ киши. Унинг бир гала майда-чўйда болаларига эргашиб, гоҳо ҳовлисига кираман-да, бир чеккада биқниб тураман. Биринчи дафъа граммофонни шу бойникида эшитаман. Янги ярақлаган қутича устига каттакон бир карнай ўрнатилган. Қутичанинг қулоғини бураса, устида қон-қора лаганча гир-гир айланади. Қутичанинг ичидан биров карнай орқали кўшиқ айтгандай бўлади. Карнайдан кўшиқлар, куйлар янграйди. Ҳаммаси нуқул русча, биронта сўзга тушунмайман. Аммо мен таажжубланиб, қизиқиб қулоқ соламан. Уриниб, тортишиб ўтирган бой болаларининг бирдан аста сўрайман:

— Елирай, тилсимми ўзи? Оти нима?— дейман.

Болалар қотиб-қотиб кулишади.

— Бунинг оти граммофон. Тошкентда йўқ нарса. Дамлар Масковдан олиб келди яқинда,— дейди кўзларини ўйнатиб бир ўғилчаси.— Ҳамма ган шу лаганчада, шу чалади куйларни,— дейди қўли билан айланиб турган лаганчани кўрсатиб.— Жуда кўп лаганчалар, хилма-хил ашулалар. Бас, бошқа вақт эшитасан,— дейди шартта граммофонни йиғиштириб.

Граммофоннинг овози ўчганига ачинаман. Ҳавасим келади, ушлаб кўрсам, яна энингсам, дейман ичимда...

Кўчага чиқиб кетаман...

* * *

Узоқ ётиб, Эгамберди тоғам саратонда ўлади. Ойим, бовим, қариндошлар чуввос кўтариб йиғлайдилар. Уша пайти ўйларканман, ҳануз бобом қаршимда гавдаланади. У шу қалар қаттиқ куйдики, хўнграб-хўнграб йиғлади, оплоқ соқоллари устига кўз ёшлари бўлоқдай қуйилди. Мен ҳам жуда йиғладим. Яхши кўрардим шу тоғамни. У мени етаклаб Баланд Мачитга, самоварга олиб чиқарди. Ўтириб чой ичардик. Ўртоқлари билан суҳбат

қылганда қизиқ гапларини, аскияларини қизиқиб тинглардим. Ҳаммаси ҳануз ёдимда...

Вақт пешиндан оққанда Бешёғочдаги қабристонга элтиб кўмамиз тоғамни...

* * *

Еқимли сентябрь кунлари келади. Пишиқчилик. Хилхил мевалар, қовун-тарвузларининг фарқ пишган, тўқин, сироб вақти. Аммо тўйиб-тўйиб ея олмаймиз... Боққоллар олдидан қараб-қараб ўтамыз. Ёлғиз томоша...

Дадам жуда сийрак келади. Баъзан олти ойлаб йўқолиб кетади. Келганда ҳам уч-тўрт кунгина туради-да, тағни ёнз этиб кетади-қолади. «Қарзи кўп-да», деб ўйлэйман ичимда ачиниб.

Мақтабдан кейин ҳар кун кўчада тенгираймиз. Баъзан бир ўйинга ёпишиб оламиз. Мен ошиқ ўйинга устаман. Ҳожини мендан ҳам яхши ўйнайди. Хуллас, бу бобда икковимиз маҳаллада биринчимиз. Ҳар кун пешиндан кейин, жума кунлари кун бўйи ўйнаганимиз ошиқ. Маҳаллада болаларнинг ошиқларини ютиб-ютиб, ҳафсаламиз пир бўлганда, чўнтагимизда ошиқ, гоҳ Баланд Мачитга, гоҳ Дегрез маҳаллага йўл оламиз Ҳожини икковимиз. Секин шивирлашиб, кўзлар билан имо қилиб ошиқларни қириб-қириб ютамыз-да, бирдан жўнаб қоламиз. Болалар чуввос кўтариб чопадилар бизни туттишга. Етиб олсалар, ёқаланиши бошланади. Биз бўш келмаймиз.

* * *

Кечқурунлари қизлар, Қаромат онамининг тенгдошлари бизнинг ҳовлида копток ўйнагани йиғиладилар. Улар йиғитлар, айниқса, чоллар йўқ жойини қидирадилар. Бизнинг ҳовли қизлар ўйинига боп, тинч ҳовли.

Бир тўда қизлар:

—...Ун етти, ўн саккиз, ўн тўққиз, йиғирма...— деганда қаттиқ урилагандан копток жуда баландга чиқади-да, ҳовлининг бир бурчига кетиб, сувга тушади. Яқин қўшни қиз Салом «Уҳ!» деб қўли билан пешонасидан терни сидириб ташлайди-да, айвоннинг лабига ўтириб олади.

Қизлар чуввос кўтариб, бир лаҳза «Менинг галим!», «Ҳо, менинг галим!» деб навбат талашадилар-да, яна ўйинда давом этадилар.

Булар аксарият камбағал, фақир қизлар. Ичимчаларининг чўнтагига биттадан қўлдан сўқма тўр коптокларини солиб чиқадилар.

Улар коптокни пахтадан, енгил бўлсин учун кўпинча жундан ясаб, устини ранг-баранг ипаклар билан пишиқ-пихта қилиб тўрлар эдилар.

Бундай копток шалоп этиб ариққа тушса борми, сувга бўкади-қолади. Ш: сабабдан бояқни қизлар жуда эҳтиёт билан ўйнайдилар. Икки қизда резинка копток бэр.

Тожи ингичка келган, нозиккина, кўзлари учқунли, бурни пистадай бежирим. ўрми саноқсиз сочлари тақимига тушган, кўркам қиз. Чир-чир айланади. Узоқ, жуда узоқ айланади. Ахир копток қочади.

— Ула, ер ютгур, мунча коптокка ёпишмасанг! Барибир қолдинг-ку, нафасингни ростла-я!— дейди кўзларини ола-була қилиб пакана Саври.

Тожи ҳам Саврини узиб-узиб олади.

— Донм шинг — камситиш. Қани, кўрамиз!..— дейди лабини буриб.

Каромат опам гўзалликда ҳам, шўхликда ҳам, ўйинга усталликда ҳам ўртоқларидан қолишмайди.

Сўзда, ўйинда тортишувлар, жанжаллар, аразлар қизларда тез-тез бўлиб туради. Шундай пайтда ўйинни тўхтатиб, баъзан бир-бирларига бурун қийшайтириб, тере бурилиб қолшади. Онабонини дам бирини қарғаб, дам алдаб, овутиб, яраштиради. Ўйин тагин давом этиб кетади. Буларнинг онабонини — қақилдоқ Салом. Новчадан келган, билаклари темирдай, пешонаси кенг, маҳмадона қиз у.

Мен ўйинларини томоша қилишни, уларнинг ҳазилини тинглашни яхши кўраман.

— Қуриб кет, плойим! Текин томошамми? Тўр ўрнингдан, коптокни ташавор бу ёққа!— бошини силтаб буюради менга Салом.

Мен бир сакраб, итиб оламан-да, томга отаман ёки кўшни ҳовлига ошириб, тура қочаман. Оламни ранжитиб, тегажаклик қиламан.

Қизлар терлаб, пўрсиллаб, ёноқлари доладай қизариб, жон-диллари билан қизиқиб ўйнайдилар.

Узоқ, соатлаб давом этган копток ўйинидан чарчагандан кейин, қизлар ўтириб, гапга тушадилар. Ҳасратлар, хазиллар, сирлари кўп... Секин, жуда секин шивирлашиб, бирдан қиқир-қиқир куладилар. Нима гап экан, деб кизикмаман. Ҳазаллар, кўшиқлар айтади. Севги, мухаббат ҳақида жуда ҳам махфий ишоралар билан суҳбат юритадилар. Совчилар келганини бир-бирларига

айтишиб, баъзан севиниб, баъзан гамгил, хомуш ўтирадилар.

Оқшом бўлиб, қоронғилик қуюқлашганда, бири паранжи, бири яктак ёпишиб, уйларига жўнайдилар.

Аксарият қизлар, жувонлар кечалари ҳам ишпечларини кўтариб, бизникига чиқадилар. Бизникига йиғилиб, ярим кечагача жияк, дўппи тикиш одат бўлиб қолган. Дам қаҳқаҳа кулги тўла гап, дам қўшиқ билан иш тикадилар. Гоҳо биттаси узундан-узоқ чўпчакни бошлаб юборади.

Мен севиниб, сийжимасдан ўтириб эшитмаман. Чўпчак тугаб қолса, «Қани, бошлаб юборинг яхшиесидан», деб ялинаман. Ойиларидан, бувиларидан эшитган чўпчакларни қизлар баъзан менга айтиб берадилар. Гоҳо эндингина бошланган чўпчакни шартта бўламан: «Бошқасини айтнинг, эшитганман буни, ўзим биламан», деб шовқин кўтараман.

Шундай қилиб, айниқса қиш кечалари, қизлар суҳбати қоқ ярим тунгача чўзилади.

* * *

Турғун икковимиз шошилиб бозор томон югурамиз. Соат ўн бир-ўн икки. Қирқ тийин пулни белбоққа қаттиқ тугиб олганман. Эгинмда узун яктак, бошимда янги дўппи, оёқ ялангман.

Ҳаво булут, қуёш дам ялт этиб, бир кўриниб қолади, дам булутлар ичига бекиниб олади.

— Китоб жудаям қиммат...— Менг алдай бошлайди Турғун.— Оламинг бир мазалик нарса...

— Йўқ-йўқ!— дейман дарров унинг ниятини пайқаб.— Китоб — яхши нарса. Ҳали қараб тур, унда ҳар бир ажойиб байтлар борки, тушунмайсан, э, қўй-ей.— Бир зумлик сукутдан кейин давом этаман:— Марожиний ширин нарса-ю, лекин ойимдан кўрқаман, пулни Каром овам китобга деб берган.

Тортина-тортина бозорга етамиз. Бозор қизғин. Аравалар, отлар, хачирлар, эшаклар тиқилинч. Понвойлар сероб. Бирининг бошида сават, бирининг қўлида сават: «Жизза пон, юшоққина, баррагина...», дея қичқира-қичқира бозор оралаб юрадилар.

Турғун икковимиз от-аравалар орасидан суқилиб, китоб дўконларига етамиз. Китоб растаси сокин. Аҳён-аҳёнда узун кенг яктакда кир саллални, соқоллари ўсган, ориққина, рангпар бирор муллаваччанинг китоб варақ-

лаб тургани кўринади. Жимжит. Гўё бутун китобфурушлар мудроқда, дейсиз.

Турғун икковимиз ҳар бир дўкон олдида тўхтаб, растани хўп айланамиз. Томда уришиб-талашиб юрган кучукларга Турғуннинг кўзи тушиб қолади:

— Э, аттанг...— дейди мени туртиб.— Бирор жой йўқмикан томга чиқшга? Кучуклар кўп экан, яхшисини танлаб олиб кетардик...

— Жинни-минни бўлдингми?— дейман қовоғимни солиб.— Таппа талайди-я!

Дўконларда китоблар лиқ тўла. Жамийки дўконлардан Қуръон топамиз. Арабий, форсий китоблар сероб.

— Амаки, Муқимий борми? Ишқий байтларидан...— сўрайман китобфурушдан бир дўкон олдида тўхтаб.

— Ҳов,— дейди китобфуруш, оқ соқолли, пешонаси кенг, ширин сўзли, мулоимгина киши.— Кичкинасан, ёшсан-ку, ўғлим. Лекин, Муқимий бор.— дейди юмшоқ табассум билан.

— Ҳар хил китобларни ўқийман,— дейман-да, бирдан кулиб юбораман,— қизларга керак эди. Муқимийни яхши кўриб ўқийди қизлар. Яхши байтлари бор-да, амаки.

Чол хахолаб кулиб юборди. Кейин секин кўзғалиб пазтеви, юқорини кавлаштиради. Муқимий баёзини топиб, менга узатади.

Авайлаб қўлимга оламан. Яхши ишланган, чиройли муқовали кичкина китоб. Аста варақлайман, пичирлаб, ичимда ўқийман.

— Ота, неча пўл?— сўрайман китобни ёлиб.

— Юр-е, ёмон китоб, бўлмайди, олма! Ошиқ-маъшуқдан бошқа гап йўқ ичиди,— қистайди мени турткилаб Турғун.

— Омсан-да, маъносини тушунмайсан. Муқимий— ажойиб шоир. Опам айтган, топиб кел шу китобни, деган,— жаҳлим чиқиб тушунтираман Турғунга.

Чол кўзларини қисиб, кулиб қўяди:

— Яхши. Маънолик нарса. Муқимийни кўрганман. Хушфезл, доно одам эди марҳум. Муқимий — каттакон шоир. Қўқонда турарди у киши. Бу — шоирнинг юрак парчаси! Болам, нархи икки танга. Ол, қизлар ишқининг давоси,— дейди юзига ёйилган табассум билан менга маъноли қараб.

«Каром опам ўзи ҳам икки танга берган эди, билар экан нархини», дейман ўз-ўзимга ва тангаларни авайлаб белбоғдан ечиб оламан-да, тавозе билан чолга узатаман.

Китобни қўлтигимга тиқаман. Бозордан чиққандан

сўнг, жар ёқасида бирпас ўтириб, сув ичамиз. Пўл-йўлаккай қовурма балиқ, гўшткуйди, кабоблар ҳар қадамда. Уларнинг бурқираган ҳиди жуда яхши. Аммо чақа қани?

Хадрага етиб олгандан кейин қадамни секцилантирамиз. Муқимийни аста, бир-бир варақлаб ичимда ўқий бошлайман.

— Э, ўқисанг эшиттириб ўқи-да, бўлмаса қадамнингни тезлат,— дейди Турғун ўқрайиб.

Мен китобдан кўзимни узмасдан куламан. Секин ўқий бошлайман:

Сурма қўнмай мунча ҳам жоно қародур кўзларинг,
Ҳар бири жон қасдига боққан балодур кўзларинг.
Қумри сарви қалду, булбул гул юзиининг воласи,
Мен Муқимийга ҳамиша муддаодур кузларинг.

— Хўш, маъносини тушундингми, ўртоқ? Бу байт қўшиқдек тотли, маъподор нарса.

— Менгаям қаймоқдай ёқади, лекин балиқ қоринни тўйдиради. Эсинг йўқ, бу байтдан қорнинг тўйдими? Хумпар!— дейди Турғун қўлини силтаб.

Унинг гаши қўлоғимга қирмайди, хаёлим китобда...

* * *

Қуёш энди қуйдирмайди. Гоҳо осмонда булутлар кезади. Барглар тўкила бошлаган. Қўшлар ҳам бирин-бирини песиқ мамлакатларга йўл олган. Мени ҳам босади — маҳси-калинн йўқ. Совуқлар бошланади, яланг оёқ дийдираб мактабга қатнайманми?! Янгибозордан, дадамдан дарак йўқ, хат ҳам ёздим, жимжит. Онам бояқиш Оқ Мачитга чиқиб, бувимга ҳасрат қилади.

— Даданг ҳам ўлгидай зикна-ю, ялғиниб-ёлвориб сўрасанг, «йўқ» демас, олиб берар маҳсини. Лекин калинш дардисар, ўзинг амаллаб олиб берарсан. Ҳадемай қиличинн кўтариб қиш ҳам келади, совуқ ҳам тушалади, бечора болагинингнинг гашини егин тезроқ,— дейди бувим ойимга.

Бобом келгандан кейин онам секин силлиқлик билан гап бошлайди.

— Эй, қизим, қаноат қил, бор борича, йўқ ҳолича. Харажатим бошимдан ошган,— дейди бобом қовоғини солиб.

— Ҳасратимни сиздан бошқа кимга айтаман, дада-жон. Куёвингиз бўлса, чўлда тентираб юрипти. Жияк тикиб, қозон қайнатиб ўтирибман, қаноат бундан ортиқ бўладими?! Узингиз тикиб берасиз, албатта, Мусавовга маҳсини.

Бобом жавоб бермайди, бир лаҳза ўйланиб ўтиргандан сўнг аста туриб ташқарига чиқиб кетади ва ҳаялламай, қўлида бир жуфт маҳси, кулиб эшикдан киради.

— Мана, болам, кий, пишиққина маҳси.

— Ажабми, буюрсин-ей,— дейди бувим севинганидан шошилиб.

Маҳсиларни маҳкам қучоқлаб, онамни ҳам кутмасдан Говкушга югураман. Орқамдан бобом:

— Берган худога ёқипти,— деб қаҳқаҳлаганича кулиб қолади.

Эртаси дадамдан тўсатдан пул келади. Дарров бо-зорга тушиб, калиш оламиз.

• • •

Бир кун пешинда домлам мени чақириб:

— Қани, юр, ўғлим, катта бўлдинг, биз билан бирга чиллаёсин ўқийсан, бир бемор бор,— дейди.

— Йўғ-ей... — қизариб ерга қарайман.

Домлам бош-оёғимга бир разм солади ва тушунди шекилли:

— М-м...— дейди ўйланиб,— югур, кийиниб кел. Озода бўлса, бас!

Говкушга югураман.

— Тез бўлинг, ойи! Салла қани?

— Нима гап ўзи?— сўрайди онам тушунмасдан.

— Чиллаёсин ўқиймиз, чиллаёсин!— дейман жиддий товуш билан.

Шошилиб устимга лахталик чит тўн, оёқларимга янги маҳси-калиш кияман. Қозикдан бувимнинг дока рўмолини олиб бошимга наридан-бери ўрайман-да, мактабга чопаман. Мактабда ўн чоқли бола йиғилган, ҳаммаси ўн беш-ўн олти ёшларда, энг кичкинаси — мен. Болалар мен кўришлари билан ниманидир шивирлашади. Домлам пайқайди шекилли:

— Ёш бўлса ҳам пишиқ, сизлардан қолишмайди, чандир,— дейди ҳазиллашиб.

Мен қизариб, четга қарайман.

Домлам олдинда, ҳаммамиз жим, кўчага чиқамиз. Берадиган жойимиз яқин. Жинкўчага бурилар эканмиз,

тўполон устидан чиқамиз. Бир тўда одамлар муштлаш-моқда. Домлам ҳайрон бўлиб қотиб қолади. Қарилар дарров домламга ялина бошлайдилар.

— Ажратинг, ажратиб қўйинг буларни, тақсир!

Домлам жаҳлдан оқариб кетган:

— Бас, бас!— дейди у бўғилиб.— Оллодан қўрқинглар, подонлар!

Муштлашаётган ёқавайрон бир неча кишилар аста четлашади.

— Тақсир, тақсир, узр...— дейдилар улар.

— Нима гап ўзи, нима ғавғо?— сўрайди домлам, ҳануз жаҳлдан тушмаган ҳолда.

Қарилар домламга тушунтирадилар:

— Бир камбағалнинг қарзи бор эди. Ночорликдан, қўли калталикдан сотяпти ҳовлини... Ҳовли талаш, холос! Мен оламан, мен оламан, деган тўқлар кўп-да.

Домлам кулиб юборади:

— Э, ҳовли жанжали, денглар, бундан осон иш борми? Тоғ тоққа қовушмас, аммо одам одамга қовушар. Яхшилик билан битишинглар, тинчлик яхши, тинчлик бўлса, олам гулистон. Юринглар!— дейди бизга қараб.

Озгина юргандан кейин мушошада чап қўлдаги ҳовлига кирамиз. Мулоимгина, пакана, ўттиз беш-қирқ ёшлардаги киши шошилиб бизни қаршилайди. Кенг равон айвонда бемор ётибди. Уйнинг эгаси қознқдан катта шол рўмол олади-да, шошилиб беморнинг юзини ёпади.

— Тақсир, марҳамат!— дейди, таъзим билан кўрпачаларни кўрсатади.

— Заифангиз қалай?— сўрайди домлам, кавушларини еча туриб.

— Тақсир, кундан-кун орқага кетяпти,— шивирлайди уй эгаси...— Чиллаёсидан кейин, зораки, бошини кўтарса.

— Қуръон — таинининг сўзи. Чиллаёсин кўп ҳикматли нарса, дуо инсу жинсин қочиради. Олло таоло ўзи шифо берсин, чиқмаган жондан умид; ноумид — шайтон. — Қасалнинг қаршисига чордана қуриб ўтиради домлам ва:— Қани, бошлаймиз,— дейди бизларга қараб.

Ҳаммамиз унинг атрофидаги юмшоқ кўрпачаларга ўтираммиз-да, бошлаб юборамиз.

Ҳовли кичикроқ бўлса ҳам, уй ва айвон қутнчадай шинам. Тунука том, равонлар сирланган, ҳовли юзи тўла гул. Қуръонини ўқий-ўқий ҳаммасига аста разм соламан. Ошхонада бир кампир катта қозонда думба эрит-

моқда. Жиззанинг ҳиди ҳовлини тутган. Бир кичкина қиз бола пақирни зўрға кўтариб, ошхонага сув таши-моқда.

Ёсинни ҳаммамиз бир оғиздан, қондаси ва қироати билан вазмин ўқимоқдамиз. Домлам гоҳ-гоҳ «суф» деб қўяди, бизлар ҳам у билан бирга беморга аста эгила-миз. Узоқ ўқиймиз. Ҳаммамиз ҳам чарчаймиз. Домлам кўзини юмиб, тиниқ овоз билан, қироат билан оғир ўқий-ди. Унинг чарчагани билинмайди. Болалар гоҳо бир-би-рини туртиб, ҳазиллашиб қўяди. Икки соат ўқиб, ёсинни тамомлаймиз. «Уҳ», деймиз аста ҳаммамиз бирдан.

Домлам улугвор ўтирибди.

— Уҳ, сув...— дейди секин бемор гивирлаб.

Уй эгаси шошилиб хотинга бир пиёла сувни тутади.

— Марҳамат, тақсир, марҳамат, уйга кирсинлар,— дейди қўлини қовуштириб бой.

Домлам бошлиқ ҳаммамиз уйга кирамиз. Домлам тўрға, янги кўрпачаларга ўтиради. Кўрпачалар устига юмшоқ ёстиқлар терилган. Хонадаги жиҳоз кўркам. Қатор-қатор сандиқлар, идиш-асбоблар тўла. Тўрда, бур-чакларда иккита асл хитой кўра. Ҳаммамиз жим томоша қиламиз. Домлам кўралар устида сўз очади. Бой аста кулиб гапирди:

— Падаримиз раҳматлик Қашқардан олиб келган-лар. Мен ёш эдим, хўп асл нарса,— дейди ғурур билан.

Дастурхон ёзилади. Юмшоқ нонлар, қанд-қурслар ва шақиллаб қайнаб турган самовар келтирилади.

— Олинг, олинг,— деб бой домлани ва бизларни дас-турхонга даъват этади. Биз уялибгина нон тишлаймиз, ширинликлардан унча-мунча тотинамиз. Кўр қорн қанд-қурсни хўп туширади. Мен бўлсам, уялганимдан жуда сипо ўтирибман.

Ёғлиқ серғўшт ош келади. Домлам иштаҳа билан паловга киришади.

— Қани, олинглар, болалар, жуда лаззатли ош бўп-ти. Ҳеч иқлимда йўқ палов бўпти!— бизларни қистайди домлам.

Бизлар ҳам иштаҳа билан паловни туширамиз. Паловдан сўнг аччиқ-аччиқ чой ичиб, кейин домлам «Омни!» дейди қўлларини кўтариб. Узоқ дуо ўқийди. Хайрлашиб, чиқиб кетамиз.

Гоҳо битта-яримта одамлар келиб домламга ялнини-шади:

— Тақсир, шу пиёлага (ёки косага) дуо битиб бе-ринг.

Бириси «қизим касал», бириси «келиним оғриди» ёки «аёл нотоб», дейди. Домлам дарров ишга киришади.

— Ҳозир, ҳозир... Дуо — мушкулларга даво. Пайгамбарларимиз айтганлар. «Дуо ҳар дардга шифо беради».

Арабча дуоларни косага, лагандларга селёх билан ёзиб беради домлам.

Болалар бундай пайтларда секин ўйинга киришадилар. Домлам пайқаб қоларкан: «Эй, бас, ўқинглар!» дейди бир лаҳза тўхтаб.

Дуони одамга топшириб, домлам пулни олади, кейин қамчини қаттиқ тутиб, болаларни шарақ-шарақ уриб кўяди.

* * *

Жума. Ҳаво бугун тиниқ. Қуёш мавжида. Бобом пешини ўқигандан кейин мени олдига солиб кетади. Қайфим йўқроқ.

— Ингит бўлдинг, намоз ўқи, одамларга салом бер! Шўхликни бас қил,— дейди бобом. Юмшоқ товуш билан гапирди:— Онанг хўп чақди сени, қайсар бўлиб кетяпти, дейди. Эшоннинг олдига олиб бораман, дуосини оласан, ўғлим.

Аммо мен «ғиқ» этмасдан жим бораман. Негадир кўнглим хира. Аллақандай хаёлларда бошимни қуйи эгиб, ялқовгина кетмоқдаман. Эшоннинг уйи бизга узоқ эмас. Жаркўчада. Бобом ҳар жума пешини намозни ўқиб, эшонга боради. Гоҳо биз ҳам — бир тўда болалар — ўйнаб криб, бориб қоламиз.

Мачитга кирамиз. Одам кўп. Бобом кавушини ечиб, четроққа эҳтиётлаб қўяди-да, хонақоҳга кириб кетади. Болалар оз. Битта бола ерга илманидир чизиб ўйнаб ўтирибди. Мен ҳам зерикиб, чўп билан ерни чиза бошлайман. «Жуда уста экансан», деб бола менинг ёнимга сурилади. Шў чоқ мени бирдан бобом чақириб қолади. Дарров хонақоҳга кираман.

Хонақоҳ кенг. Эшон кўзлари чақнаган, соқоли қуюқ, узун яқтак устидан кенг малла тўн кийган. Бурни катта, пешонаси япасқин, пачоққина, аммо савлати кекса. Уялиб кетганимдан бўлса керак, шошрилиб: «Ассалому алайкум», дейман.

— Тақсирим, дуо қилдинг, набирам... Пишиққина бола, аммо шўх, сўзга кирмайди, баджаҳл,— дейди кулиб бобом.

— Қани, бери кел, болам,— дейди эшон ва менга тикилиб бир оз қараб тургандан кейин:— Жуда мўминку,— дея жилмаяди бобомга.

Уялганимдан терлаб кетаман, бошимни қуйн соламан. Эшон ичида нималарнидир шивирлайди ва қўлимни ушлаб:

— Оғзингни оч,— дейди кўзларимга тикилиб.

Мен ҳайрон бўламан. Оғзимни катта очсам, эшон «гуф» дейди.

— Тур, ишинг битди, дуо қилдим, болам, маъқул бўл! Отангни, онангни ҳурмат қил,— дейди эшон.

Ғизиллаб терлаганимча хонақоҳдан ташқари югураман, йирганиб туфураман. Бошимда ғалати-ғалати ўйлар. Бирдан ҳовлига шовқин-сурон билан кирган бола-лар фикрларимни бўлиб юборадилар.

— Ёнғоқ ўйшаймизми?— дейишади чувиллашиб катта-кичик ўртоқларим.

— Пулим йўқ, қарзга бўлса, майли. Ютсам бераман ёнғоқин,— дейман уларга.

— Э-э,— кулшади болалар,— қизиқ экансан, йўқ, қарзга бўлмайди!

Кейин қаёққадир ғойиб бўлишади.

Хонақоҳ халққа лиқ тўла. Бирдан «ху, ҳо-ху», деб қарилар ўртага тушиб кетишади. Кейин атрофни ўраган халқ ҳам ҳу-ҳулаб ўртага туша бошлайди. Зикрчилар Машрабдан, Хўжа Ҳофиздан, Сўфи Оллоёрдан байтларни таъсирли, оҳанг, ҳаяжон билан қаттиқ ўқийдилар. Эшон жиддий ҳолда оҳиста «хув-хув!» деб турибди. Одамлар «ҳо-ху», деб шиддат билан айланадилар. Оғзибурнидан кўпик-тупик оқиб, баъзи кексалар йиқиладилар. Халқ ҳаяжонда, ҳўнграб йиғлайди ҳаммаси. Зикр авжига чиқади. Пиқилган кишиларни астагина четга тортадилар. Улар ескин-секин ҳушларига келадилар. Эшон яна халқни ҳаяжонга солади, энди ҳофизлар ҳам йиғлаб ғазал ўқийдилар. Эшон паст овоз билан вазмин гапириб, дунёнинг пойномоллигидан, охиратдан, улвий пок қалб ҳақида сўз бошлайди. Бобом аста юриб, ичида духулаганча, йиғи аралаш зикр қилади.

«Дод-вой»дан зерикаман. Мачит ҳовлисида катта-катта қозонларда мошхўрда қайнамоқда. Нуқул мош, гуручдан дарак йўқ, бемазалиги ҳидидан маълум.

— Мош пок, улуғ нарса. Елғиз сўфилар таоми, — дейди ҳар вақт бобом.

Астагина юриб бир қозоннинг бошига бораман.

— Қани, сузинг, тоғал!— дейман ориққина мажмағил одамга.

Дарров кир, ифлос бир сопол косада мошхўрда узатади менга. Четроқда бориб, харсанга ўтираман-да, ича бошлаймай. Бемазаки, ҳеч у ёғи йўқ! Бир-икки қошиқ ичаман-да, косани қайтараман. Уйга жўнайман.

* * *

Оқшомларни болалар «кепак-кепак», гоҳо «қушим боши», шунингдек, ҳар хил ўйинларни тинмай ўйнаймиз. Хуфтондан кейин дув этиб ҳаммамиз бирпасда, инларига биқинган қушлар каби, уйларимизга кириб кетамиз. Мен ёлғиз қолгани кўрқаман, ўртоқларим билан изман ҳовлига югураман. «Хуфтондан кейин кўчамиздаги Поччаариқда, катта сув бўйида ажиналар, жинлар йинини бошланади», дегучи эдилар бувиларимиз, ойиларимиз. Поччаариқ жинларнинг яхши кўрган, суйган жойи эмиш! Олов сочли мушукка, эчкига, бўрига ўхшаш махлуқлар суратидаги жинлар ўйин бошлармиш. Турли бурчаклардан чиқиб келган жинларнинг думлари баъзи дуч келган одамларга тегиб кетса борми, бу одамлар шайтонлаб, ё эси паст бўлиб, ёки шол бўлиб қолармиш, ишқилиб, бир иллатга чалинармиш. Одатда кампирлар, аёллар намозшом бўлганда, шавлами, бўтқами қилиб, Поччаариқнинг лабига қўйиб келадилар. Мен намозшомда ёлғиз қолганимда Поччаариқдан юрагимни ҳовучлаб, тез-тез юриб ўтаман. Бу жинлар ҳақида маҳалла хотинлари орасида битмас-туганмас миниминлар: «Фалончининг кўзига мушук бўлиб кўрнинибди!», «Фалончининг кўзига олов бўлиб кўрнинибди!..»

Мачит ёнидаги ҳовузнинг атрофига ҳам жинлар йинлармиш. Бу ердан ҳам мен қоронғида чўчиб-чўчиб физиллаб ўтаман. Маҳалламиздаги арава турадиган майдонча ҳам хавфли жой эмиш. «Жинлар арава ўйинни жуда яхши кўради», дейишади. Улар тонг отгунча шотига ёпишиб учармиш. Маҳалламизда жинлар, парилар ҳақидаги олди-қочди гаплар оғиздан тушмайди. Дадам кеч қайтганида, бுவим: «Дайдисан-ей, ярим кечалари самаворми, баломи, аллақабларда тентираб юрасан. Жинлар, ажиналардан кўрқмайсанми?!» деб койийди жаҳл билан. «Менда жинларнинг иши йўқ. Кимга тегишини улар яхши билади. Билмадим, халқ «жин-жин» дейди, мен шу ёшга келиб, бирор марта шарпасини кўр-

мадим», дейди дадам кулиб. «Астағфирулло, де!» дейди бувим ва шивирлаб ичида дуо ўқийди.

Кундуз кунлари болалар гоҳо зерикиб, жинлардан, парилардан ваҳимали гапларини, даҳшатли олди-қочди воқеаларни узоқ сўзлашамиз. Айниқса Аъзам жинлар чўпчагини кўл билади, ўзи ҳам ишонади ва жуда қўрқади. Аҳмад уни масхара қилиб кулади:

— Менинг бувим тирикчилик дардида кечами-кундузми суриштирмай, узоқларга кетади. Мен бўлсам ҳувиллаган ҳовлида ёлғиз ётавераман, балоям урмайди. Бирор марта кўзимга кўринса, дейман, лекин кўршимайди. Баъзан ўзим ҳам оз-моз чўчиб қўяман. Шунда кўрпани бошимга тортиб, ухлаб қоламан.

Маҳаллада ғавғо кўп. Жин, парилар ҳақидаги гаплар ҳам кўп. Мен баъзан улар ҳақида ўзимча ёлғиз хаёл сураман, хаёлда тасаввур этишга тиринаман, аллақандай даҳшатли воқеалар кўзларимга кўриниб кетгандай бўлади. Гоҳо далада юрганымда, уйда ёлғиз қолганимда, аллақандай шарпалар сезгандай ҳам бўламан. Кейинкейин, ақлим кира бошлагандан сўнг, жинлар деганда мен ҳам дадамдай кулиб қўядиган бўламан.

* * *

Кўчада гулхан. Терак ва ўрик саржинлар чарсиллаб ёймоқда. Аланга осмонга чирмашади. Бир тўда ёш аёллар, кампирлар, қизлар йиғилган. Ёшлардан баъзилари паранжида, баъзилари чопон ёпишган, кампирлар бўлса, очиқдан-очиқ бемалол юрадилар. Болалар шовқинида, бириси қаминини ёқиб, осмонда чир-чир айлантиради, иккинчиси чўғ ўйнайди. Шовқин зўр. Отин буви, Узун Сара, Қалта Саралар бошлик... Бувим, қовоғи солиқ, хафа ҳолда, олов олдида турибли, ихлос билан берилиб, қандайдир бир дуони шивирлаб ўқимоқда.

«Сафар ойи — фалокат ойи, ғам-ғусса ойи. Пайғамбаримиз сафар ойида хайр саҳақа билан офатларни қайтариш лозим, деганлар», дейишадди кампирлар. Шунда қуруқчилик, сел, турли офатлар, юртда ғалаён бўлармиш. Одамлар сафар ойи бўлгани, албатта, тўйларни тўхтатади.

— Қани, болалар, кучукни топинглар!— дейди Қалта Сара таъвишли ҳолда.— Қодир топиб келаман, деган эди-ку, қайси балога йўқолди?

Хотинлар орасида ғавғо. Болалар ҳуввос билан бир оғиздан қичқирадилар:

— Ҳозир келади, кучукни топиб келишадн!..

— Бери кел, Турғун. Бизникида кучук бор, олиб чиқ, — дейди Узун Сара.

— Ҳа, ирими, ирими бор шундай, — дейди бувим, ўзига-ўзи гапиргандай.

— Расми, кучукни астойдил уриб, калтаклаб оловдан сакратни керак. — дейди билимдон Қалта Сара қовоғини солиб.

Гулхан жойида, олов баланд. Шу пайт Қодир, Аъзам, Маҳкам, Аҳмад ҳарсиллаганча Оқ Мачитдан бир кучукни судраб келадилар. Юнглари ўсиқ, тишлари тушган қоқсуяк бир кучук.

— Бе, шўни топдингларми! — дейман масҳара қилиб. — Ҳар замонда кўрнниб қоларди бояқниш, жуда қарипти-я!

— Ҳа, аҳёнда санғиб келарди бечора, жудаям озиб кетипти, — дейди онам ачишиб ва Узун Сарага ялинади: — Иримига сал-пал урган бўлиб қўя қолинглар, уволку. Кучукларнинг ғариби шу-да.

Болалар кўнмайди:

— Урамиз, азоб бериб, ўлдирамиз! «Сафар қочди»да кучукни ўлдирмаса, бўладими?

— Давоси — ўлдириш. Инс-жинсу турли балоларни шу қайтаради, — дейди бир кекса хотин.

Чуввос яна кучаяди. Болалар шовқин-сурон билан олов устидан сакрай бошлайдилар. Кучук қўрқиб, оловдан ҳурқиб, гингшийдн. Қочинга пайт пойлайди, бутун вужудида дир-дир титроқ. Кўзларида ваҳима. Ялингандай ҳар кимга термилади.

Болалар, хотинлар чуввос билан: «Мушкулларни осон қилғай, худойим!» деб кучукни уриб, оловдан ҳатлашга қистайдилар. Кучук бояқинининг кўзларида ёш, алам, ҳаяжон. Болалар: «Сафар қочди! Сафар қочди!» деб кучукни оловга итарадилар. Онам койлиниб: «Бўлди, бас энди, ўлди-ку бояқниш!» дейди, хотинларга ялинади. Кучук гулханнинг чет ёқасидан ошиб, гингшиганча қаёқ-қадир қочади. Оқ Мачит томонга югуради. Болалар чуввос билан дув этиб, қувлаб кетадилар. Ёш хотинлар оловдан сакраб, ҳар қандай фалокатлардан халос бўлишларини дуо қилиб тилайдилар. Кексалар фақат дуо билан чекланадилар. Хотинлар ирим-чирим, эски одат, расмларга ишонадилар, эътиқодлари зўр. Лекин, айниқса, Узун Сара бу одатларни бошига кийиб олган, ўзини ва-зифашўнос туяди, снглари шимариллик, ғайратга кирган.

Мен оловдан сакрашни яхши кўраман. Хотинларга эргашиб, қандайдир дуоларни пичирлайман.

Болалар кучукни тополмасдан қайтиб келишади:

— Эсингни, қўлдан чиқарди-я, «сафар қочди» бу гал жойнга тушмади,— дейди хуноб бўлиб Маҳкам.

Унинг кампир онаси гоҳ осмонга, гоҳ настига қараб бир дуони пичирлайди.

— Майли, примини қилдик, бўлди-да. Ит-кучук — инс-жинсга қалқон, ўлгудай урдинлар, бас. Худойим ўзи ҳамиша бошимизга папоҳ бўлсин, омин!— қўлларини баланд кўтариб, юзларига суркайди отивбиби.

Аёллар аста тарқалади, лекин биз кул-чўғларни сочиб узоқ ўйнаймиз.

Нақ жинлар тўйига ўхшаган бундай кечалар узоқ мозийдан чиқиб, ҳануз ёдимда, қаршимда туради.

* * *

Куз вақти. Дадам Янгибозордан келган. Бувим, дадам ва ойим хуфтондан кейин узоқ шивирлашиб қолишади. Мен бир четда қулоқ солиб ўтираман. Каромат онам эски омборхонада дўппи тикмоқда, Иса акам унинг ёнида ниманидир ҳикоя қилиб ўтирибди.

Айвонда хира чирок милтирайди. Сандалда бозиллаган чўғ. Дарахтлар бутунлай яланғоч. Аччиқ куз совуғи. Осмонда, булут орқасида ой хирагина кўринади.

— Яқинда тўйни бошлаймиз, амаким хат ёзиб, жадаллаб мени чақиртирди, ўйлаб қарасам, маъқулга ўхшайди,— дейди дадам кулимсераб ва носвой чекади.

— Тенгини топсанг — текни бер, деган гап бор. Туробжон мўминтойгина, ақли-хуши жойида, топиши яхши йигит. Унга бермаганда кимга берардик, азалдан Каром сенки, дердим, лафзда турин керак ахир. Ўзлари боғроғлик...— дейди бувим вақти хуш ҳолда.

Дадам носвойни туфлайди.

— Маъқул, маъқул, дидимга тўғри келади.

Онам хомуш вазиятда жим ўтиради.

— Нима дейсан, сенга маъқулми? Тўйни бошлаймиз деяпман, нега индамайсан?— сўрайди дадам онамга қараб:

— Майли, ўзингиз биласиз. Менга ҳам маъқул. Лекин... ҳар томондан совчилар кўп келяпти. Қариндошуруғлардан ҳам оғиз солганлар кўп. Туробжон ақли йигит, бироқ...— тутилади онам,— жуда ҳам ҳабашдай қора... Умр савдоси — қийин савдо. Каромдан бир оғиз

сўрасак, ёмон бўлмасди... Тенг тенги билан, тезак қопи билан...

Бувим ва дадамнинг жаҳлдан ранглари ўчиб кетади...

— Бас! Бу қандай номаъқулчилик?!— дейди дадам тўнғиллаб.

Бувим тасбеҳни шилдиратиб ҳовучига йиғиштиради, бўришиқ юзи яна хунукланади, лабларини чўзиб, ниҳоят **ранжиган товуш билан гапирди:**

— Шаҳодат, эсингни ебсан! Каром ҳам хоҳлайди, лскин хоҳлайдимини-хоҳламайдими, деб ўтирмаймиз, барибир берамиз Туробга. Жавоб беравер! Узоқнинг донидан яқиннинг сомони яхши, деган мақолни биласан-ку! — дейди дадамга қараб, энсаси қотган ҳолда.

— Маъқул, тақдири шу экан,— дейди онам маъюс ҳолда ерга қараб. У энди чурқ этмайди, сукутда ўтиради.

Эртасига дадам катта амакимнинг уйига чиқиб, узоқ гаплашади. Фотиҳа ўқилади. Серсавлат, ҳамиша ясашиб юрадиган қорача келган Умар амаким завқ билан кулади:

— Тайёрлигингни кўравер, Тош! Ўзим бош-қош бўламан. Олиқ-солиқ ишларини кейин гаплашамиз, маъқулми? Кенгашли тўй бузилмас, деганлар бобойлар.

— Сиз нима десангиз, шу-да,— дейди дадам ерга караб.

* * *

Тўй яқин. Бир кун чошгоҳда тугун-тугун иссиқ патирлар, сомса, қанд-қурслар билан ясанган-тусанган опоқ-ойим кириб келади. У кўрпачага ўтириб, узоқ фотиҳа ўқийди:

— Бахтли бўлсин, толеи баланд бўлсин, орқа-олди ўғил-қизга тўла, эварали-чеварали бўлсин!

— Айтганингиз келсин, айтганингиз, келсин, ўргилай, хуш келибсиз,— дея кўзлари ёшланиб, ихлос билан дуо қилади **бувим.**

Қўшин хотинлар йиғилган, ғовур-ғувур катта. Кампир ўзида йўқ хурсанд. «Олишлар, тасаддуқ, энглар!» деб қўшниларига тинмай мулозамат қилади, ниҳоят вақти чоғ, гўё осмонда дейсиз уни. Ойим ҳам хурсанддай, индамай илжайиб юради, лекин ичида аллақандай яшининг бир ғам бордай.

Хотинлар ивир-шивир гаплашиб ўтирадилар:

— Туробнинг толеи баланд экан, ойдай қизни оляпти,— дейди қўшни кампир.

— Йигит ҳам огир, босиқ, ақлли йигит. Қорачагина. дўндиққина бола!— жавоб беради опоқойим, кампирнинг гапини бўлиб.

Мен гоҳ хотинларнинг гапини ўғирлаб, гоҳ қозон бошига суқилиб, айланиб юраман-да, омборхонага кирман. Бурчакка тиклиб ўтирган Каромат опамни кўришим билан, дарров эшикни ёпиб, олдига бораман. Эшик тавақалари кияроқ ёпилган наставкани дераза ёнида опам дўппи тикиб ўтирибди. «Қуёвга тикипти-ку», деб ўйлайман ичимдан кулиб. Уннинг юзига тикилиб, кўзларида, юрагида аллақандай бир ғам сезаман.

— Опа, тўй-ку, нима қилиб ишлаб ўтирибсиз? Патир олиб кирайми?—сўрайман хурсанд ҳолда.

Каромат опам индамайди. Ичдан бир «уҳ» тортади-да, хомуш ҳолда дейди:

— Емайман, бас, тегажаклик қилма!— Бирпас сукутдан кейин аста дейди:— Фалакнинг иши, тақдир, Мусавой. Ғамим кўп, ҳаммаси ичимда, юрагимда. Дард кўп, лекин давоси йўқ. Тақдир деб шуни айтадилар...— Хомуш ҳолда ишида давом этади.

Шунда меннинг юрагим эзилиб кетади, индамайман, ўзимни ўқдай кўчага отаман.

Бир ҳафта ўтар-ўтмас тўй ҳам бўлади. Маҳалла, қариндош-уруғ, жамоат жам. Қиз ошига беҳисоб қизлар йиғилган. Дуторга жўр бўлиб бирпас қўшниқ айтишади, «сен тур, сен тур», деб бир-бирларини турткилашиб, ўйинга тушишади.

Эртаси никоҳ бўлади. Одатдаги ғовур-ғувур. Ҳар бир тўйдаги каби «Ёр-ёр» айтишади. Қуёвнинг уйи яқин, эшигимиз қаршима-қарши. Маҳалламиздаги хотинлар, қавми қариндошлар, бириси йиғлаб, бириси кулиб, баланд овоз билан «Ёр-ёр»ни бошлайдилар:

Нима кийсанг ярашар
Буйғичанга, ёр-ёр.
Улан айттай, деб келдим
Тўйгинанга, ёр-ёр.

Сувни сулув кўрсатган
Тоши бўлар, ёр-ёр.
Қизни сулув кўрсатган
Қоши бўлар, ёр-ёр.

Отанг қилган бу эшик
Епилмайди, ёр-ёр.
Қизим тенги дунда
Топшмайди, ёр-ёр.

Ҳай-ҳай ўлан, жон ўлан,
Қимнинг тўйи, ёр-ёр?
Оқ гул билан қизил гул
Қизинг туи, ёр-ёр.

Пиглама, қиз, пиглама,
Туй сенки, ёр-ёр.
Остонаси тилладан
Ўй сенки, ёр-ёр.

Шундай қилиб, Қаромат опам келин бўлади.

Эсимда, уч кун ўтгандан сўнг, дадам, қовоғи солнақ,
носвойни чека-чека бувимга ва ойнимга жаҳл ва димоғ
билан дейди:

— Харажат катта бўлди, ҳаммаси чиртинг-пиртинг.
Мана, яна насияга мол олдим. Ташвишдан чиқмаган
шўрлик бош. «Дардинг бўлса бўлсин, қарзинг бўлма-
син», дерди раҳматлик отам. Анойи эмас жуҳуд, молни
насияга берганда қимматга беради. Чора йўқ. Нима де-
са, «хўп», дейман...

Эртаси азонда дадам жўнаб кетади. Рўзғор қул-қу-
руқ, қопнинг тагида озгина ундан бошқа ҳеч нарса қол-
маган.

— Оллога топширдим ёлғизимни, майли, ой юрсин,
омон бўлсин! — узоқ дуо қилади бувим.

Бир оз жим ўтиргандан кейин: «Юрган йўлдан топа-
ди, ўтирган қайдан топади?» деб қўяди ўз-ўзинга.

Бувим — мақолнинг кони.

* * *

Мақтабдан кўнглим айниб, ланж бўлиб қайтаман.
Иситмадан бўртиб қизарганман, айвонда ўзимни ёс-
тиққа ташлайман. Югуриб, бошимга онам келади:

— Вой, ўла қолай, сенга нима бўлди? Ёниб кетяп-
ти-я! — дейди довдираб, пешонамни ушлаб.

Айвоннинг деворига суяниб, тасбеҳ ўгириб ўтирган
бувим:

— Бе, ваҳманг қурсин, Шаҳодат, шўх-да, ўргилай,
бу боланг. Томга, тошга уради ўзини. Иссиғи ошиптими,
давоси — ёвғон хўрда.

Бувимнинг гаплари менга таъсир қилганидан ансам қотади.

— Ёняпман-ку, шўхликдан эмиш, бемаъни кампир!— жаҳл билан юзимни тескари ўгираман.

Онам бояқиш ошхонага югуради, ёвгон хўрда қайната бошлайди.

Борган сари иситмам ошганидан ўзимни у ёқ-бу ёққа ташлайман, уринаман. Анчадан кейин бувим ғимирсиб ўрнидан туради-да, тасбеҳини токчага қўйиб, секин олдимга келади. Қуришган қуруқ суяк қўллари билан пешонамни ушлайди:

— Ажаб бўпти, шумтака, бирпас тинимнинг йўқ, ҳаддан ташқари уринасан, мапа энди торт жазонгни!

Жаҳлим чиққанидан кампирни қўлларим билан туртиб ҳайдайман.

— Тур, тур, кампир, нима қилдим, юрибман-ку! Арпангни хом ўрдимми?

Ошхонадан, бирпасда тайёрлаган хўрдадан ярим коса кўтариб, онам келади. Бир-икки қошиқ қатиқ солиб, ёгоч қошиқ билан шопиради:

— Қани, жиндай ич, даво бўлади, — дейди онам хафа ҳолда.

Аранг бошимни кўтараман-да, хўрдадан бир-икки тотиб, яна ўзимни ёстиққа ташлайман.

Эртаси иситмам яна ошади. Томоғим бўғиқ, ташналикдан оғзим қақраган, лабларим қовжираган. Тинмасдан сув шимираман. Нонуштадан кейин кампир энгашиб юзимга разм солади:

— Шаҳодат, мен Ўрин бувимни айтиб келмасам бўлмайди. Кинна кирганга ўхшайди бу тентакка, — дейди токчадан ямоқ паранжисини қўлига олиб.

— Мениям кўнглимга келиб турган эди, тўғри айтасиз, ойи. Ўрин бувимни олдингизга солиб келинг, — дейди онам севиниб.

Ўрин буви — машҳур кампир. Говкуш маҳаллада бизга яқин, бир кўча нарида туради. Унинг ўғли Ислом ака ялқовгина киши, ҳунари — кавуш тикиш. У имиллаб бир жуфт кавушни беш-олти кунга чўзади. Онаси Ўрин буви жуда эпчил, зийрак, шаддод, ҳар нарсага ақли тез етадиган билгич хотин. унинг асли иши — доячилик. Беш-ўн маҳалланинг ҳамма хотинларини у тугдиради. Баъзан узоқ жойлардан ҳам келиб, ялиниб-ёлвориб олиб кетишади. Кампирнинг иккинчи ҳунари — кинначилик. Шунинг учун бир кун уйда ўтирмайди, ҳеч ким ундай кинна солишни билмайди. У бувимнинг қадрдон

эгачиси, охират дўсти. Уч-тўрт кунда бир-бирларини кўрмасалар иложи йўқ. Урин буви билан бувим бир-пасда етиб келишади.

— Мусавой, чирогим, нима бўлди сенга? — Бошига ёпинган яктагини йиғиштириб, енгларини шимаради, эскигина пешонабоғини тўғрилаб ўрайди. — Қани, Шаҳодатбону, дарров бир коса кепак билан тўртта туз олиб кел. Дард бошқа, ажал бошқа. Ҳечқиси йўқ, кинна кирган-да, Мусавой ўзи кўзга яқин, — дейди ва ёнимга чордана қуриб ўтириб олади.

Онам бирпасда ошхонадан бир коса кепакни кўтариб келади. Урин буви билан бувим турли-туман олди-қочди гаплардан гаплашиб, эзмалик қилишади. Мен тутақиб кичқираман:

— Ойи, сув! Қуйиб кетяпман, муздай сув!

— Бир рўмолча беринг, бекачим, — дейди Урин буви ойимга.

Шу топда Урин бувининг йўтали тутиб қолади, бўғила-бўғила узоқ йўталади. Йўталидан қутулиб олганидан кейин киннани бошлаб юборади:

— Бо, кинна кирган, кўрдингизми, ўртоқ, бошла-масданоқ хуруж қияпти-я, — дейди ёлгондакам эснаб. — Бисмиллоҳу раҳмони раҳим, менинг қўлим эмас, табаррук эшон ойимларнинг қўли! — Докага ўралган косани бошларимдан ўгиради. — Болагинамнинг азиз бошига кирган бўлсанг, чиқ, қуралай кўзларига кирган бўлсанг, чиқ, чиқ, чиқ, чиқмасанг — сенга лаънат, чиқармасам — менга лаънат! — Қайта-қайта зўраки эснайди. Аста рўмолни очади: — Вой, ўртоқжон, ўғлончамизга ёмон кинна кирган экан, буни қаранг, кепакнинг ўпирилганини қаранг.

Яна ичида пичирлаб, аллақандай дуоларни ўқиб, кепакни бошимдан, кўкракларимдан ўгиради: «Чиқ, чиқ», деб алланималарни гапиради, бир соатга яқин узоқ кинна солади.

Ошхонадан хокандозда тўртта чўғ устида исприқни тутатиб, онам бошимга келади.

— Бувиси, бирйўла исприқни ҳам солиб қўйинг, — кулимсираб узатади Урин бувига.

— Хўп, айланай, бекачим, — дейди Урин буви ва хокандозни устимдан ўгиради:

Исприқжон, исприқ
Сизни бизга бердилар.
Бизга келган балога
Сизни қалқон дедилар.

Қайта-қайта дуолар ўқиб, жокандонни онамга узатади.
— Ана энди ўғилгинанг ҳеч нарсани кўрмагандай, отдай бўлиб кетади. Париларим хабар қилди, бутун иллатлари чиқиб кетди. Тан соғлиқ — туман бойлик, чироғим!

Икки кампир олдига дастурхон ёзилгандан кейин уларнинг узоқ суҳбатлари бошланади.

Кўзимни юмиб, кампирларнинг гапига қулоқ солиб ётаман:

— Айланай, ўртоқ, қаранг, Мусавой уйқуга кетди, дард кетганда, уйқу келади, ҳа, шундай,— дейди Ўрин буви.

— Айтганингиз келсин, тасаддуқ! — дейди бувим чойни ҳўшлаб.

Икки-уч кун ётиб соғайиб кетаман.

Мен киннага ишонардим. Жинлар, парилар баъзи одамларга бир ўчакнишиб қолса, ёмон бўлади, деган гапларга ҳам жуда ишонардим. Шунинг учунми, ўзимни энгиллашгандай ҳис қилдим.

* * *

Пешинда барча болалар мактабдан чиқиб, тўғри гузарга югурамиз.

— Тилсим, тилсим!

— Йўқ, ажойибу ғаройиб!

— Трамвай, трамвай, дейишади уни! Одамлардан эшитдим, отсиз юармиш! — дейди болаларнинг бири.

Қор даҳшатли ёғмоқда. Бошимда эски кир телпак, устимда эски пахталик тўн, оёқларимда гулчини йиртиқ маҳси ва тешилган сийқа калиш. Йўлканинг четида турнақатор терилиб, трамвайни пойлаб ўтирамыз.

Қандандир ҳовлиқиб Турғун келади. Эғинда эскигина камзул. Дўпписи устидан кир чочқни танғиб олган. У совуқда қулоқларини ҳамиша шундай бекитиб юради.

— Ёпирай, жудаям ғалати нарса экан. — дейди у Аъзам билан менинг ўртамызга ўтириб. — Ўзим Қорёдигача бориб келдим. Ичида бир киши патта сотиб юрибди. Зинапоясига осилдим, паттачи «шарақ» этиб бир шапалоқ қўйди, аранг қочдим. Аммо ажойиб-а! Янги, ярқираган уй, ичида рат-рат курси. Фир этиб, лаҳзада бир чақирим жойга этиб олади-я!

— Эшинги борми?— сўрайди ҳанг-манг бўлиб, оғзини очиб ўтирган бир бола.

— Ҳа, бор. Кирадиган эшиги бор, чиқадиган эшиги бор. Аммо отлари йўқ, гириллаб юради-кетади.

— Тилсим! Тилсим! — дейди бир бола.

Самоварда, боққоллар ёнида, йўлкалар четида қо-зоқлари солиқ қарилар сокин ўтирадилар.

— Қиёмат яқинлашган. Ҳар хил ҳодисалар, хилма-хил ҳикматлар рўй берапти. Олло таолонинг қудрати бу, ўзи яратган ҳаммасини, — дейди бир чол сийрак со-қолларини тутамлаб.

Бирдан, Хадра томондан гулдираб, қўнғироғини жа-ранглатганча трамвай келиб қолади. Ҳаммамиз сурон билан ўринларимиздан туриб кетамиз, гириллаб, чет-четдан трамвайни томоша қиламиз. Аммо, бир лаҳзада ёзиллаганча жўнаб қолади. Қатортеракка бориб тўх-тайди. Ҳаммамиз ҳарсиллаб орқасидан дув чопамиз. Биз етмасдан, яна юриб кетади.

— Ҳозир яна бошқаси келади, — дейди шўх, ўйноқи Турғун. — Кенг-қовул, бемалол катта бир уй, десанг бўлади, кўрдинг-ку, Мусавой! — энгимдан тортади Тур-ғун.

— Ажойиб ҳикмат-а! Эшитдимки, шу тортилган сим-лардан қувват оқиб келармиш, ростмикан, ўртоқ? — сўрайман, кўзларим билан юқоридаги симларга имо қи-либ.

— Унисини билмайман, ишқилиб, жони йўқ, юради-да! — жавоб беради Турғун совуқдан қизарган қўлла-рини ишқалаб.

Ҳаммамиз у ёқдан келаётган, бу ёқдан келаётган ҳар бир трамвайни қаршилаб, жўнатиб, Баланд Мачит-дан Хадрага, Хадрадан Қатортеракка ҳаллослаб пиёда лўкиллаймиз. Чарчашни билмаймиз.

Бир мусулмон киши трамвай изини қунт билан то-залайди.

— Мениям ишга олишса, қойил қилиб бажарардим шу ишни, — дейди Турғун бир-икки қадам унга эрга-шиб.

— Тур-е, бурнингни эпла! — жержиб ташлайди у ки-ши Турғунни.

— Бунга тушиб, бир гашт қилардик, миллажиринг йўқ. Осилсак, паттачидан калтак еймиз, — дейди ўртоқ-ларимиздан бири.

Узоқ томоша қиламиз ва қоронғи тушгандан кейин-гина уйга жўнаймиз.

Жума кунн. Июннинг бошлари бўлса керак. Маҳаллада бирмунча оилалар бирин-бирин боққа кўчган. Шунинг учунми, кўчамизда болалар аввалгидай кўп эмас.

Соат тахминан ўнлар. Ҳаво тиниқ, кўк. Ёз иссиғи бошланган.

Аъзам, Аҳмад ҳунар ўрганишга касибларга шогирд бўлган. Турғун, Ҳожи. мен қолганмиз.

Устида эскигина яктак, кир иштон, лекин бошида янги дўппи, Турғун уйдан югуриб чиқади.

— Мана, Мусавой, бу нусхага қара. «Чаманда гул» деган дўппи шу бўлади, — дейди Турғун дўпписини менга узатиб.

— Дўппи ёмон эмас, — дейман уни қўлларимда айлантириб. — Лекин нусхаси бачкана, тикилиши ҳам кўпол. Пилталарини қара, шалдироқ қоғоздан шекилли.

— Бас, бас! Дўппини танимайсан. — дейди қўлимдан юлиб. — Буни менга аммам кийгизди. Ўзингнинг дўппингга қара, алмисоқдан қолган, гадой ҳам киймайди, сен кўтариб юрибсан бошингда.

Икковимиз ҳазиллашиб, бирпас бир-биримизни туртиб-уриб тўполон қиламиз.

— Етар, бас, ҳазилнинг бир шингилн яхши, қулоқ сол, ўртоқ. гап бор, — дейди Турғун. — Томларда гнёҳ сарғайди, энди томда ўйнаб бўлмайди, куйиб кетамиз. Ҳаво яхши, бир далага чиқиб келмаймизми? Аския — жуда маза жой. Ҳавоси яхши, нуқул кулнинг ўргилсин боғлар. Амакимнинг сигирини ола кетамиз. Кеннойим ўлгундай хасис, сигирининг бир қултум сутини кўзи қиймайди. Амаким уриб-сўкиб йўлга солиб туради у хотинни. Бир лакана, бедаво қизлари бор. Кеннойим амакимга билдирмасдан, сут сотиб, пул йиғади. Ҳадеб шу қизга атласлардан кўрпаю, тўшагу гулкўрпалар, зардеволлар, хилма-хил молларни йиғади. Емайди, ичмайди, мол йиғади.

— Бўлди-бўлди, кампирлардай эзмалик қиласан, — дейман жеркиб Турғунни. — Қани, юр, сигирни етакла, кетдик. Биттадан нон олсак, бас. Йўл-йўлакай боғлардан билдирмасдан ўрик қоқиб, еб кетамиз.

Биттадан нонни белимизга тугиб, Турғуннинг амакисиникига кирамиз. Сигирни олдимизга солар эканмиз, келинойиси оқариб кетади.

— Вой, ўла қолай, қаёққа, жувонмарглар? — ўдагайлаб, Турғуннинг йўлини тўсадп.

— Тушунтир ўзинг! — дейди менга жаҳлдан қизариб Турғун.

Мен секин тушунтираман:

— Далада боқамиз, тўйдириб, қоринни мешдай қилиб келамиз. Эҳтимол, сизга олма, ўрик ҳам олиб келармиз. — дейман.

— Во-ей, майли-майли, барака топинглар, хашак йўқ, беда қиммат, сигиргинам оч ётган эди, битта қоп ҳам ола кетинглар, укаларим. Ўт олиб келинглар, ўзим тасаддуқ, — ялинади келин ва бир зумда аллақандай қалин катта бир қопни келтириб менга тутқизади.

— Бу шум бола сигирнинг бошига етмасин, Мусавой, ўзинг қара, сенга ишониб юборяпман, айланай укам, — дейди менга келин, секин Турғунни қаргаб.

— Чух-чух, қани юр, жонивор, — дейди Турғун, қариган, чўпдай озғин, думи чўлтоқ, бўйнига тумор ва кўзумчоқлар осилган сигирни ҳайдайди. — Бас-е! Эзма хотин, жаврайверади! — сўкади Турғун, келинойисига эшиттирмасдан.

Қопни қўлтиқлаб, сигирни ҳайдаб кетамиз.

Баланд Мачитдан ўтиб, Бешёғочга чиқамиз... Иссиқ тупроқ жазиллайди, ҳаво дим. Айниқса сигир бояқишга жабр. Ориқликдан суюклари терисини туртиб чиққан, оёқлари чалишиб, базўр боради.

Бешёғочда қуюқ кўланкали азим толлар остида самоварлар кўп. Кўприк тагидан сув ҳайқириб оқиб туради. Қатор-қатор боққоллар. Мош, гуруч, сабзи-пиёз, туршак, майиз, алвон-алвон моллар.

Сигирга пичагина шу ерда дам бермоқчи бўламиз. Турғун сув бўйнига боғланган отлар, эшаклар тагидан қидириб юриб, бир қучоқ беда аралаш хашак топиб келади.

— Яхши қилдинг, хумпар, бирпасгина ҳузур қилсин бу жонивор, — дейман ва сигирни четроқдаги бир толга боғлайман.

Чарчаганидан сигирнинг хашакка қарашга ҳам ҳоли йўқ, битта-яримта чимтиб, кавшана бошлайди. Бизлар: «Е, е, мў-мў, е, жонивор, сафар узоқ, ошаб ол!» деб, унинг тумшугига бедани тиқамиз.

Шу пайтда бирдан яҳудийлар ўлик кўтариб ўтиб қолишади. Қариндошлари кўп экан, ҳаммалари ола байроқ тўн кийган, йиғлаб борар эдилар.

— Эҳтимол бойлардир, дабдабаси жуда зўр, — дейди Турғун. — Дадам айтади, булар ўликни кўмган-

дан кейин уйга қайтиб, юзта товуқни еб, устидан қулинг ўргилсин яхши мусалласни ичишармиш.

Очиққаннимиздан қорнимиз ҳам тиришган. Мен белимдаги суви қочган нонни оламан.

— Сенинг нонинг тура турсин. Турғун, кейин ермиз, — деб қоқ ўртасидан бўламан.

Қатта анҳор лабига ўтираминиз-да, нонни бурдалаймиз, бир бурдадан сувга ташлаймиз. Нон роса ивийди, еб, яна иккинчи бурдани оқизамиз. Бирпас оқизоқ ўйнаймиз.

— Яхшиси шуки, Аскияга бормаймиз. Бир марта ойнам, бузим — ҳаммамиз аравага тушиб, Қатортолга борганмиз, жуда ажойиб жой. Сув кўп, бир томони кетган жарлик, тена. Намозшом бўлди деганда, жарга ўғрилар йиғилармиш. Хатарли жой, лекин ҳавоси яхши. Сигир ҳам зап тўяди-да, ўт қалин...

Турғунга гапим ёқмайди, бирпас сукут қилгандан кейин ўрнидан ирғиб туради:

— Айнадинг-а, у ер пасқам ер, ўғриларнинг макони, Аския бўлса, қулинг ўргилсин жой. Тур, эзмалик қилма!

Яна бир оз Қатортолли мақтаб кўрдим, уриндим, аммо Турғунни кўндиролмагандан кейин нонлож унга эргашиб, Аскияга йўл олдим.

Йўл жуда оғир. Ҳаво иссиқ, дим ва чанг. Билқ-билқ, иссиқ тупроққа ботиб бормоқдамиз. Сигир йиқилгундай, Турғун сургаб, мен орқасида ҳайдаб кетмоқдамиз. Борган сари ҳар икки томонда боғлар кўпаймоқда.

— Сигирнинг аҳволи жудаям хароб, — дейман яна Турғунни айтишига тиришиб. — Мана, арпа, беда, картошка ўсипти. Ариқларда ажириқ ўтлар мўл экан. Ажириқ — сигирнинг жони.

Турғун кўнади:

— Аскияга яқин қолди, майли, жиндай ўтласин, кейин яна йўлга тушамиз.

Сигирни ариқ бўйига қўйиб юборамиз-да, ўзимиз бир лаҳза дам оламиз. Урик энди-энди сарғайган. Қорнимиз яна очиққан, қолган битта нонни талашиб еб оламиз-да, секин ариқ бўйлаб юрамиз.

Турғун бир дарахт ёнида тўхтаб, атрофга аланглайди.

— Ҳеч ким йўқ жой экан. Мусавой, кўксултонин кўр, гиж-гиж!

Мен севиниб кетаман, дарахтга қарайман:

— Вой-бў, жудаям қилипти-я, муш-муш. Эгаси бордир.

Ҳеч ким кўринмайди, сув қуйгандай жимжит!.. У бирдан кўксултонга ўрмалаб чиқа кетади. У жуда элчил бундай ишларга. Оғзини тўлатади-да, ерга бир ҳовуч ташлайди.

— Ол, е, маза қиласан, қанд. Чиқ сен ҳам, бир тўямиз, куйинларимизни ҳам тўлдирамиз,— дейди Турғун ва яна баландроқ ўрмалайди.

Ердан ҳали ғўра кўксултонни териб ейман.

— Яхши, жуда тотли, қани, ташла,— дейман Турғунга.

— Чиқ, тезроқ,— қистайди Турғун. — Қара, қанча баландга чиқдим. Ҳаммаёқ яққол кўриниб турипти, маза қиласан. Ҳеч ким йўқ, қўрқма.

Мен энди ортнқ ўйлаб турмайман, элчиллик билан дарахтга ёпишаман. Бир шохга чиқиб олиб, энди ҳовучимни тўлатиб, қўлимни қўйнимга солганимда, пастдан биров бақиради:

— Ҳаромилар, қани, туш!

Юрагим «шиғ» этиб тўхтади, дейман. Шатирлатиб кўксултонни қираётган Турғун жим бўлиб қолди. Мен аста пастга қарайман: ориққина, лекин новча бир киши ғазаб тўла кўзлари билан бизга тикилиб турибди. Икковимиз ҳам секин пастга тушамиз, у киши икковимизнинг ҳам билакларимиздан чандир қўллари билан маҳкам ушлаб олади.

— Қаердан келдиларинг? Шаҳарданми?

— Ҳа, Тошкентдан келганмиз, шу сизгирни бир ўтлатиб кетайлик, деган эдик,— дейман секин ерга қараб.

Турғун қовоғи солиқ, жаҳли чиққан ҳолда:

— Аскияга, қариндошларимизни кетаяпмиз. Кўксултонга эндигина чиққан эдик, қўйворинг,— дейди қўлини тортиб.

Кўксултоннинг эгаси хахолаб кулиб юборади.

— Энди чиқдик, дейди-я, бадбахт, қўйнинг лик тўла-ку.

Турғун бир қўли билан кескин равишда шимидан қўйлагининг этаklarини тортиб юборади, кўксултон дув этиб ерга тўкилади.

— Шуюм матоҳми, тўртта кўксултон-а?! Шунгаям сўкади-я!— дейди Турғун заҳарханда оҳангда.

— Сенда-чи? — мендан сўрайди у киши.

— Йўқ-йўқ, амаки, худо урсин, менда ҳеч нарса йўқ. мана, кўринг,— дейман шошилиб.

— Қайси маҳалладансанлар? — сўрайди кўксултоннинг эгаси.

— Ишингиз нима? Қўйворинг! — дейман мен безов-
таланиб.

— Говкушдан, — жавоб беради Турғун. — Айб
менда!

— Ҳа, — кулади кўксултон эгаси, — Говкушданмиз,
денглар. Говкуш — асли хўкиз ўғрилар маҳалласи.

Бирдан «шақ» этиб, бир шапалоқни Турғуннинг бе-
тига қўйиб юборади у, кейин менга навбат келади-ю,
мен чаққонлик билан энгашаман, қўлларим билан юзим-
ни тўсаман. Шалалоқ тегмайди.

— Хумпар-ей, муғамбир экансан, жазоларингни бе-
раман ҳозир! — дўқ қилади у.

Шу пайтда ёнимизда икки мулоим, нуроний чол
тўхтади:

— Шалалоғингизни узоқдан эшитдик, — дейди бири,
зиёлинамо чол. — Хўш, нега уряксиз йиғитчаларинг?

У киши чолларга воқеани қисқача тушунтириб бер-
гандан кейин:

— Болаларнинг шўхлиги-да, — дейди иккинчи чол. —
Аста тушунтиринг, яхши гапиринг, — дейди нохуш
оҳангда ва бизларга қараб мулоим товуш билан гапи-
ради: — Болаларим, аввало кўксултон пишсин, кейин бу
одам ўзи қоқибми, терибли бозорга олиб тушади, кейин
сизлар чақага сотиб олишларингиз мумкин. Ана, тао-
мил шундай, ўғилларим. Ҳар нарсанинг давоси — чақа.

Кўксултоннинг эгаси қўлларимизни бўшатади:

— Аммо жуда безбет экан булар! Қўймасдим-у, қа-
риялар аралашди-да.

Қарияларга ичимиздан раҳмат айтиб, дарров қоча-
миз, улар кулиб қолишади. Сигирнинг олдига югурамыз.
Ялқовгина ўт чайнаб юрган сигирни олдимизга солиб
жўнаймиз.

— Йўлнинг икки юзи нукул экан. Сигирни ўтлатиш-
га бўйрадай буш жой йўқ. Қон ҳам қўлтиқда қу-
руқ. Яна бир балага учрамасдан жўнайлик уйга, —
ялинаман Турғунга.

— Рост айтасан, ўртоқ, сигир нўхатга тегди, тезроқ
қочмасак бўлмайди, — дейди Турғун. — Аския хўбам
соз жой эди-ю, иш чипакка чиқди-да. Қара, юзим ша-
палоқдан лов-лов ёняпти. Баччагарнинг қўли темирдай
қаттиқ экан.

— Қариялар келмаганда, иш тозаям расво бўларди,
зап қутулдик, — дейман сигирни «чуҳ-чуҳ» ҳайдаб.

Бешёғочга етгач, тағни жиндай дам оламыз, кейин
Тупроққўрғон олдидан айланамиз. Катакдай кичик, ер

бағирлаган қиғир-қийшиқ хароб уйларда рус ишчилари яшайди. Унда-бунда хотинлар тўда-тўда йиғилишиб, қандайдир асабий, жаҳли чиққан ҳолда гаплашмоқда. Бирпас ағрайиб тўхтаймиз. Русчани сира тушунмайман, бир мусулмон йигитчадан сўрайман:

— Нима ғавғо, ака?

— Э-э, — дейди йигит, — мастеравойлар, айниқса хотинлари ҳукуматдан норози. Оқ пошшога қарши сўзла-япти булар. Озиқ-овқат йўқ, тишимиз гўшт кўрмайди, деяпти булар.

Хийла узоқ турамиз. Қайдандир пайдо бўлган полициячилар дўқ билан хотинларни ҳайдай бошлайди. Хотинлар ҳам бўш келмайди, сўз жангидан қайтмайдилар, баъзилар тош ҳам отади.

Шу тобда сурон билан миршаблар етиб келади.

Турғун икковимиз шошилиб сигирни ҳайдаймиз.

Икковимиз ҳам ўлгудай чарчаганмиз, жазирама офтобда минг азобдан уйга ҳориб-чарчаб етамиз. Вақт охир пешинга яқинлашган, сигир тўймаган, қон бўш.

— Вой, ўла қолай! — қичқиради келин кўзлари ола-йиб. — Барвақт қайтибсизлар, ҳа, ўт қани?

— Э-э, — дейди Турғун, — бутун жаҳон экинзор бўлиб кетибди, ўт ҳам йўқ, ўтлатадиган жой ҳам йўқ. Сигирниям хўп ўлимтик қилибсиз, минг «чуҳ» деганда, бир қадам босади-я! Молни шундай боқадими?! Уҳ! — дейди Турғун сигирни жойинга боғлаб.

— Нима қилипти сигирга, попукдай сигир, — дейди келин сигирнинг сиртини силаб. — Нима бало қилдиларинг, бояқишнинг мадорл қолмапти. Шунча юриб, қоп-нияма бўш олиб келадими, сенинг ҳам шудинг йўқ, ўлинглар, илойим, — дейди менга қараб.

Турғун икковимиз ҳам индамаймиз. Шу толда икковимизга ҳам ҳеч қандай хархаша ёқмайди. Аммо келин жаврай бергандан сўнг мен жавоб бераман:

— Келинойн, кўп ажойиб воқеалар бўлди. Боғдорлар бизни қувлади. Майли, бир кун сигирингизни Оқтепага олиб бориб, ўйнатиб келамиз, хафа бўлмаг.

Уйга жўнайман.

— Вақтлик қайтибсан? — дейди онам ва аҳволимга разм солиб койинади: — Игдай чарчабсан ўзинг ҳам, сенга нима азоб, шу иссиқда уйда ўтирсанг бўлмас-дими?

Айвоннинг четига ўтириб, секин онамга сўзлай бошлайман:

— Бешёғочга бордик. Мастеравой рус ишчиларнинг хотинлари жуда тўполон кўтаришди. Палкисалар, миршаблар ҳайдади уларни. Воқеалар жуда кўп.

Онам ҳайрон бўлади:

— Тавба, ростданми? Тинчлик бўлсин-да, замон тинч бўлсин. У шўрликларнинг ҳам аҳволи оғир, ҳаммамизнинг кўрган кунимиз — бир.

Она-бола узоқ гаплашиб ўтирамиз.

* * *

Болаликда кўрганларим, эшитганларим ҳаммаси эсимда. Айрим ҳодисалар, хотиралар ҳозир ҳам қуёшдан бир томчи каби ялт этиб кетади хаёлимда.

Умуман айтганда, бизнинг болалик ҳаётимиз бўш, бемаъни, зериктиргич, қайғу-аламга тўла бир ҳаёт бўлган.

Рўза ойлари мен саҳар туришни яхши кўрардим, аммо рўза тутнишга сира тоқатим йўқ эди. Эртаси тушда, кўпинча эрталабоқ рўзамни очиб юборардим. Қориним дарров очиб кетарди. Бувимнинг жаҳли чиқар, «Очофат, рўзанинг уволига қолдинг!» деб вайсар эди. «Жилла бўлмаганда, рўзанинг бошида, ўртасида, охирида уч кундан тут. Қаноат лозим, қаноат қорин тўйдирди», дерди бувим хуноб бўлиб.

— Ҳали кичкинаман, олло таоло кичкинларнинг оғзи тинмасни, деган. Сиздақа қариганимда тутарман рўзангизни, — деб бувимнинг жигига тегардим.

Онамнинг иши бўлмас ва: «Толиқиб қоласан, ўғлим, рўза бизларга фарз, сабоғингни ўйла!» дер эди, холос.

...Рўза оқшомлари Шайхантовурда одам қалин. Бундай кечалар бозоршаб дейилади. Хуфтондан кейин бир тўда болалар Шайхантовурга югураемиз.

Шайхантовурда чироқлар кўп, яқинда электр пайдо бўлган.

Чойхоналар тоза, озода. Ҳар кун Тўйчи ҳофиз бир тўда музикачилар билан ашула айтади, ҳамма жим, сел бўлиб эшитади. Ошпазлар кабобу манти, палову шўрва пиширишади, уларнинг бозори чаққон!

Бир чеккада болалар, йигитчалар от ўйинида, гармон билан айланади. У ерда ҳам тиқилинч; кинесасида ярим тангаси бўлган ҳар кимса аравасига тушиб, маза қилиши мумкин. Аммо биздақа бечоралар кўзимизни лўқ қилиб томоша қиламиз, холос.

Кино ҳам бор, тахта девор билан ўралган. Турли

олди-қочди картиналар кўрсатилиб туради. Болалар жуда кўп, бозоршабнинг ҳар бурчида тентираб юришади. Дарахт тепаларига қўниб, томоша қиладилар. Полициялар, миршаблар билса жазони беради, қўймайди.

Ҳар хил суратлар — оқ пошшо, унинг онласи, тўра ва министрлари, Анвар пошшо, Истамбул кўринишлари, халифа ва ҳоказоларни дурбинда кўрсатадиган, олифта кийинган, мўйловлари ўсиқ, келишган бир киши бақриб тушунтиради. Бу ерда уч-тўрт киши сиғадиган курси қўйилган ва атрофи парда билан ўралган. У киши вайсаб бўлгандан кейин, одамлар дув этиб чиқиб кетади. У чойгами, нонгами кетганда, бизлар астагина дурбинга ёпишамиз. Агарда эгаси келиб қолса, бизни олдига солиб қувлайди.

Боққоллар кичкина-кичкина дўкончаларида ярим кечага қадар савдо қиладилар. Пашмак, турли-туман ҳолвалар, писта-бодом, аччиқ-чучук мағизлар, нонотпарвардалар, отнон, хўрозқандлар сероб. Емасак ҳам томоша қилишни яхши кўрамиз.

Шундай қилиб, бозоршабнинг биронта бурчагини қолдирмасдан томоша қилиб келсак ҳам, чарчашни билмаймиз. Саҳар бўлди дегунча мадраса томига, ноғора томошасига югурамиз. Семиз, бақалоқ киши катта ноғораларни олов ёқиб қизитиб ўтиради. «Жон амаки, мен қизитай, мен оловга ўтин қалаб юборай», деб ялинамиз ҳаммамиз. Юзи жиддий ифодали бу гўштдор киши: «Бўлди-бўлди, тур, қоч!» деб қойийди. Соат ўн икки бўлишни сабрсизлик билан кутамиз. Нақ ўн икки бўлганда, оловга қизиб турган ноғораларнинг «така-тум», «бака-банг»и бошланиб кетади. Унга сурнайчи жўр бўлади. Бизлар жим қотиб тинглаймиз. Ноғорабазм узоқларга кетади. Ноғора чаллиниши — саҳарнинг белгиси. Ёш-қари ҳамма саҳарликка туради...

Ноғора-сурнайни бир оз эшитгандан кейин, бу ердан ҳам жўнаб қоламиз...

Бир кун оқшом ҳеч қаерга бормадим. Бир тўда ўртоқларим, ҳар кундаги каби йиғилишиб Шайхантовурга кетишди. Мен зерикканимдан вақтлик кўрпага кирдим. Соат ўн ярим эди чамаси, болалар ҳовлиқиб келиб қолишди.

— Тур, Мусавой, эшитдингми гапни? Оқ пошшо урушга кирипти. Гирмонми, франсми, отнинг қурғур бир халқ билан урушармиш. Шайхантовур тўла гап!... — дейди Турғун кўзларини ўйнатиб.

— Ростданми? — ўринимдан ирғиб тураман.

— Оқ пошшо, биласанми, Петербургда яшармиш, ҳа! — дейди яна билимдон Турғун.

— Ҳа, Шайхантовурда чироқлар ёппасига ўчирилди, чуввос тўполон бўлиб кетди. Халқ дув тарқалди!.. — дейди болаларнинг бири.

— Нимади? — сўрайди онам ҳовлидан туриб.

Шу пайтда девордан Роҳат келиноийнинг жараанглаган овози эшитилади:

— Уртоқ, воқеани эшитдингизми? — овозини пасайтириб шпвирлайди нарвон устида туриб. — Уруш бўлармиш, оқ пошшо фармон чиқаришти. Катта-катта бир даста давлатлар урушармиш. Эрим тушунтирди ҳаммасини.

— Илоҳим, урушнинг юзини биздан тере қилсин, — дейди онам маъюс ҳолда.

Қоронғида туртинган ҳолда отинбиби пайдо бўлади:

— О, юртнинг бошига фалокаг ағдарилди, эшитдингизми, Шаҳодатбону?

— Ҳа, ҳа, эшитдик, — жавоб берадилар ойим билан Роҳат келиноий бир оғиздан.

Отинбиби айвонга чиқиб, чироқ ёнига ўтиради. Дока рўмолининг бир учини бошига саллачадай бир ўраб, орқага ташлайди. Кўзлари ўткир, ўзи доно, зийрак, шаддод хотин у.

— Расий — жуда узоқ, катта мамлакат, — дейди кампир кўзларини бир юмиб-очиб. — Боши, поёни йўқ. Мана, Туркистон крайни бирпасда қамради олди. Иним айтадики, Некалай пошшонинг қудрати бамисоли бургутдай зўр, аскарлари ҳам ғиж-ғиж, чумолидай беҳисоб, бесаноқ эмиш. Лекин иним айтадики, гирмон пошшоси найрангчи, фаранг эмиш. Ишқилиб, дунёда бир катта маҳшар бўлади-да, Шаҳодатбону! Ишқилиб биз, мусулмонларни худойим ўзи асрасин, ўзи паноҳ бўлсин бошимизга!

— Мусулмонлар қўйдай ювош, худонинг мўмин бандаси, — дейди онам.

Девордан туриб Роҳат келиноий гапга аралашади:

— Қийин-қийин камбағалларга қийин. Нарх-навоми энди кўрасиз, осмонга сапчийди.

Бирпасгина эшитган, билган гапларини тўкиб кўнгилларини бўшатгандан кейин отинбиби чиқиб кетади. Роҳат келиноий нарвондан тушади. Турғун бошлиқ ўртоқларим ҳам уйларига жўнайди. Мен узоқ хаёлга чўмаман, бола фикрларим уйқу бермайди. Онам ошни дамлагач, бувимни уйғотаман:

— Буви, буви, уруш бошланди, сизнинг хабарингиз йўқ, — дейман сирли товуш билан аста шивирлаб.

— А, нимани сандирайди бу ўзи? Ёмон нафас қилма! — дейди кампир қаттиқ сесканиб.

Мен яна такрорлайман. Бувим энсаси қотиб дейди:

— Уйқум безовта бўлди, ҳар хил тушлар кўрдим. Олло таоло мусулмонларга ўзи меҳрибончилик қилсин. Некалай хўп халқни қисган эди, жазаси энди! — Ариқ лабига ўтириб, юз-кўзини шап-шап юва бошлайди.

* * *

Туркистон бойлари, ер эгалари, муштумзўрлар жуда севинадилар. «Оқ пошшо ҳазратлари урушга кирибдилар, албатта, ғолибият билан устун чиқурмиз», деб вайсайдилар. Тошкент халқининг, камбағал меҳнаткашларни губернатор ва чор полицияси зулм билан, қаттиқлик билан ушлаб туради. Халқ безовта.

— Эҳтиёт бўлиш керак, — астагина шивирлаб насихат қиладди халфа ва шогирдларга бобом. — Шу кунлари палиса ғиз-ғиз санғиб қолди, чақимчи воқеанавислар урчиб кетди, уларнинг минг хил йўли бор, алдайди-аврайди, сўзга солади, кейин секин лаққа қўлга туширади. Зинҳор-зинҳор турмушимиз оғир, бошимизда фалокат кўп, дардимиз зўр, деманглар. Биламиз, турмушимиз ниҳоятда машаққатли. Бечоралар, қашшоқлар кўп, аммо дарди-ғазабимиз ичимизда бўлсин. Самоварда, кўча-кўйда жим ўтиринглар, бирорта айғоқчини пайқаб қолсаларинг, дарров тура жўнанглар.

Халфалар, шогирдлар кулишади.

— Э-э, ота, бошимизга келгани кўрамиз-да, — дейди қари халфа.

Уйимизда қўшникларнинг кириш-чиқиши кўпайган. Дадам ҳаминша далада юрганидан бизнинг уй хотинларнинг йиғилишлари учун энг қулай жой. Улар орасида гап-сўз, миш-миш кўп бўлади. Уғрилардан, саёқлардан, бузуқ эрлардан, алвон-алвон мавзуларда сўз очилиб кетади, лекин уруш бошланиши билан бу хилдаги гаплар унутилади. Онабоши кампир — отинбиби қариндошлариникидан, инисиникидан эшитган, йиғиб келган гапларини бир-бир айтади.

— Эшитинглар, даҳшатли воқеалар беҳисоб, мамлакатлар иккига бўлиняпти. Ҳамма жойда қаттиқ жанг бошланиб кетганмиш, ҳа! — оғзини кўпиртириб гапирди кампир. — Оғир-оғир, халққа оғир. Бутун мамлакат-

лар дўстлик билан, иттифоқлик билан яшасалар бўлмасмиди-я?! Қуриб кетгур пошшолар!.. Ҳар икки томондан аскар чумолидан баттар ғиж-ғиж эмиш. Айниқса денгизларда кемалар нобуд бўлиб қирилаётганмиш. Ха, ҳаммаси рост, инимдан эшитдим. Айниқса гермоннинг пайранги каттамиш. Хил-хил дев замбараклар, ҳил-хил қурооллар. Қўйинг-чи, таърифга сизмайди, саноғи қийин.

Қўшнилар уруш ҳақида қайта-қайта эзиб гаплашишади, тағни сўз Тошкентга, турли воқеаларга кўчади.

— Жувонмарг бўлгур Фаффорнингиз топиб келди бу гапни, — дейди Роҳат келинройи ўсма билан туташтирилган қошларини ўйнатиб, тиззасидаги каштани тикатика. — Уч-тўрт одам самоварда чой ичиб, биттаси шўрлик турмушнинг оғирлигидан ҳасрат қилипти. Четроқда кўришиши бўш-баёвгина, хунуккина, кўзига оқ тушган, калта соқол бир киши ўтирган экан. У жувонмарг воқеанавис, сўз ўғирлаб юрадиган одам экан, ўзини ёлгондакам уйқуга солиб, мудрагандай ўтирган экан. Бирдан ирғиб туриб кетипти-ю: «Қани, юринг, хўл ҳасратни тўқдингиз, иғвони кўтардингиз!» деб дўқ билан сургапти шўрлик камбағалини. У оғзини очиб, ҳайрон бўлиб, қотиб қолипти. Соқолигача титрабмиш. Атрофдаги одамлар секин-секин тумтарақай қоча бошлапти. «Бола-чакам кўп, хато қилибман, тақсир, сартарошман, жўжабирдай жонимиз, тавба қилдим, кечиринг!» деб йиғламсираб яллармиш. Гўреўхта айғоқчи писанд қилмасмиш, нуқул дўқ қилармиш. Кексалар ўртага тушиб ёлворишипти: «Айлансин, болам, гарибга жабр қилма, шафқат қилиш керак», дейишипти. Сурбет айғоқчи ўлгур камбағал бояқишнинг қўлидан маҳкам ушлаб: «Юрасан палисага!» дермиш. Самоварда бир йиғит бошини ерга солиб жим ўтирган экан, бирдан ирғиб ўрнидан турипти-ю, айғоқчига: «Бери келинг, сизга гапим бор», деб, четроққа имлапти, алдаб нима балоларни шивирлаган бўпти. Шу пайтда камбағал деразадан ўзини ташлапти, шартта қочипти. Воқеанавис: «Э-э, қани бу гуноҳкор, қочириб юбординглар, аблаҳлар!» деб одамларни сўкармиш. Отаси ҳар кун қоп-қоп машмашаларни топиб келади. Ҳар кун бир орқа супургини тайёрлаб, бозорга чиқади, уни сотиб бўлгунча арава-арава олди-қочди гап эшитади...

— Ҳа, қийин аҳволга қолдик. — дейди онам — Нархнаво осмонга сапчипти. Одамларнинг юрагида ғам-

гуссанинг айни тошган вақти. Айғоқчилар ҳар жойга қулогини суқади-да.

— Бойлар ўлгурнинг пичоғи мой устида. Ҳаммаси қутурган, ҳаммаси олифта, кеккайган, фироқ-димоғли,— дейди Узун Сара қув кўзларини катта очиб. — Қирил-гурлар данғиллама уйлар, йигирма таноб, ўттиз таноб боғлар, қўш-қўш қўралар солади. Уруш бошланди-ю, ун, ёғ, озиқ-овқат билан савдо қиладиган янги-янги бойлар туғиляпти. Ишқилиб, замон бузилди, яқинда эҳтимол охир замон бўлар...

Отинбиби замоннинг оғирлигидан, золим подшолардан шикоят қилади.

— Уламо-авлиёларнинг ҳаммаси пулнинг қули бўлиб келган. Мана, кўрнинг, Себзорда катта бир эшон бор, — сўзида давом этади отинбиби, — ўзи авлиё одам, кўп муридлари бор, лекин хотин қули. Тўртта хотини бор у зорманданинг, бири биридан кўрклик. Эшон катта эшон ойимни яқинда қўйиб юборди-да, ўн беш яшар попукдай бир қизни никоҳлаб олди. Назр қилинипти бояқниш.

— Э-э, — дейди Узун Сара, — қадимги авлиёлар қолмаган сира, олам бузилган.

Ибодат бувим ҳовлида ғивирлаб, ариқ четларини текислаб, супуриб, чиннидай қилади. У шундай ишларни яхши билади.

— Бас-бас! Уламоларга тил тегизманглар, ғийбат—иғвонинг фойдаси йўқ. Уламолар — шарнатнинг қули. Золим бойларнинг, қонхўр пошшонинг жазосини берсин худойим. Ишқилиб, оқлонинг буюргани бўлади, — дейди бувим қатъий оҳангда.

Қўшнилари бирпас жим бўлишади. Кейин Узун Сара яна аста сўз бошлайди:

— Ҳасратимиздан чанг чиқади. Турмуш кундан-кун қийинлашиб кетаяпти. Ғамни ютиб ўтираверамизми, сирасини айтамыз-да!

Энди гап уланмайди. Қўшнилари бирин-бирин тарқалишади. Намозгар яқинлашган. Ойим ўчоқбошига бориб олов ёқади, озгина пиёздоғ қилиб, ёвғон мошхўрдага урина бошлайди.

— Яна мошхўрдами? Чаккага тегди-ку! — дейман онамга зарда билан.

— Қандоқ қилай, бугун палов қилсам, бир ҳафта қозон қайнамайди. Даданг ўлгурнинг бепарволлигидан куйиб кетаман, — дейди онам астагина.

— Қарғама, юрса, тирикчиликнинг ғамида юрипти, сенинг, менинг, болаларининг ташвишида юрипти, ўй-

наб юргани йўқ. Қаноат қил, яхши хотин сув келса — симиради, тош келса — кемиради, — дейди бувим онамга ўқрайиб.

Мен қовоғимни солганимча кўчага чиқиб кетаман. Бир тўда болалар чуввос кўтариб, «кепак-кепак» ўйнамоқда. Мен ҳам ўйинга қўшилиб кетаман.

* * *

Халқ ҳаяжонда. Бозорларда, кўча-кўйларда, трамвайларда — ҳамма жойда гап. Подшо ҳазратлари оқоп қазиш учун мардикорликка Туркистон ўлкасидан, мусулмон йигитларидан олинсин, деб фармон чиқарган. Губернатор жаноб олийлари Туркистон ўлкасининг бутун вилоятларидаги шаҳарларга, қишлоқларга, дала-ларга, овулларга бу фармонни етказиб хабар қилмоқда.

Маҳалланинг ҳокими — эликбоши. «Оқ пошшо ҳазратларининг олий фармони бу, бас, итоат этмоқ фарз. Оқ пошшо ҳазратлари буюрибдими, берамиз мардикор йигитларни. Маҳалланинг энг дев, энг бақувват йигитларини, йигитларнинг сарасини ўзимиз ажратамиз», деб губернаторга ваъда берганимиш ҳамма эликбошилар. Шаҳар фуқароси асабий ва хафа. «Бойларнинг, савдогарларнинг, муштумзўрларнинг арзандалари, албатта, хатда йўқ», дейди халқ.

Бизнинг Говкушда ҳам тўполон, жанжал. Биз, болаларнинг ҳам аввалги шўхлигимиз йўқ.

«Тақсир, бойларнинг, савдогарларнинг ҳам ўғилчаларини битинг рўйхатнинг бошига. Ҳар жойда улар илғор, қани, кўрайлик-чи бу гал!» дейди ҳамма бир оғиздан.

Бошида ёзу қиш олифта ўралган салла, эғнида узун жужуи камзули, устида ҳамиша кўкрак чўнтакдаги кумуш соатнинг йўғон занжири осиглиқ маҳалламизнинг гердайган эликбошиси тикандай кўзларини ўқрайтириб, қичқиради:

— Халойиқ, тарқал, жўна ишингга! Ҳамма иш оллонинг продаси билан. Бойлар, савдогарлар — обрўйимиз, фаҳримиз, кўр бўлгур гумроҳлар!

— Оллога сиғининг, ибодат қилинг, зероки, мушкулларингиз осон бўлғай! — аврайди тўқлардан бири.

Халқ ғамгин, газабкор, юраклари эзилган ҳолда тарқалади. Маҳалланинг бойлари, эликбоши, имом, казо-казолари аста шивирлашади, маслаҳат қилишади. Уларнинг тили бир, бир ёкадан бош чиқарганлар.

Бир оқшом, ҳар вақтдагидай, тўсатдан дадам даладан келади.

— Қозоқлар тинчми ёки у ерда ҳам ғавғоми? — сўрайди онам ва чаққонлик билан дадамга кўрпача солади, орқасига ёстиқ қўяди.

— Э, нимасини сўрайсан, қиёмат, ур-сур... Дунё бузилди... Қалай, қариндош-уруғлар омонми? Уларнинг аҳволи нечук бўлди экан, деб шошилгинч йўлга тушдим. Жуда ваҳима бўлиб кетди далада.

— Қилнинг устида турипти ҳаммаси, — жавоб беради онам хўрсиниб.

Дадам тинмай носвой чекади, хомуш ҳолда оғир сукутда ўтиради.

— Худойим сартга, қирғизга, қозоққа — жамийки улусга тинчлик ато қилсин, золимларга инсоф, тавфиқ берсин! — дейди бувим кўзларига ёш олиб. — Расий деган мамлакат жудаям олис эмиш, сарт, қозоқнинг ўспиринлари, авжп қирчиллаган йиғитлар... совуқда оч-яланғоч қирлиб кетмасни яна, кулфатга қолдик!

Онам самовар келтиради.

— Ҳеч ташвишланма, қорним тўқ, — носвойни туфлайди дадам. — Чой бўлса, бас.

Мен қўрқа-писа астагина гапирман:

— Агар Туркистон фуқаролари мардикорликка йиғит бермаса, у юртни қонга ғарқ этаман, депти. Тўп-аслаҳа билан қуролланган аскаримни бир ташлайман-у, кулини кўкка совураман, депти оқ пошшо.

Дадам ҳайрон бўлиб, юзимга бир зум тикилади, кейин аста дейди:

— Уруш қурсин-да. У офат! Лекин Некалай айтганини қилади, қўймайди. Йиғитларни оламан, дейдимни, албатта, олади. Кўнга келган қисмат бу, асло илож йўқ... — Чойни катта-катта ҳўплайди.

— Тур, ўғлим Мусавой, отни охурга бойлагин-да, омбордан икки боғ беда чиқариб сол.

Ўрнимдан сакраб тураман. Отхонага югураман.

* * *

Мактабимиз Иккинчи Оқ Мачитга кўчган, бу бизнинг Говкуш маҳаллага яқин, чиройли, янги мачит, қадимги вақф жой.

Домламиз ҳар кун янги-янги ваҳимали хабарлар келтиради.

— Болалар, чироқларим? — дейди домлам ғоят ха-

фа ҳолда. — Динимиз — муқаддас дин. Ёлғиз оллога ва расули аъзамга сидқидил билан ибодат қилайлик, сиғинайлик. Ёлғиз оллога ишонайлик, ихлос билан динимизни дилда маҳкам тутайлик, юрагимиздаги пок муҳаббат билан бирга асрайлик. Барча мушкулотлар осон бўлсин. Қани, шогирдлар, оллонинг номи билан, гулдурос билан бошлайлик дарсларини!

Ҳаммамиз астойдил шавқ билан, диний ҳисларга берилиб, томоқлар қақрагунча, овозлар бўғилгунча ўқий-миз.

Мактабдан гузар айланиб қайтаётганда, Баланд Мачитда жанжал, суронга дуч келамиз.

— Нимага жанжал кўтарасан, дейсиз. Кўтарамиз жанжални! Қамбағаллар, косиблар, қашшоқлар, ғариблар—барчамиз «дод» деймиз! Нега тўқларнинг, катта тўраларнинг, бойларнинг олифта бойваччалари қолад-ию, биз кетамиз азобга?! Йўқ, бундай бўлмайди иш, улар ҳам борсин, биз билан бирга борсин, ана шунда «чурқ» этмай кетаверамиз, кўпга келган тўй, деб жўнаймиз. Хўш, нега олаясиз?! — қичқиради ғазабдан тутаққан бир жасур йигит.

— Болам, инсоф қил, чироғим, — эллиқбошига ялинади бир кекса. — Қамбағалмиз — майли, ночормиз — майли, лекин нега пулдорларнинг ўғилчалари четда қоляпти, қани айт?

Бирпас жим ўйланиб туради-да, эллиқбоши кейин асабий ҳолда бўғилиб қичқиради:

— Пасткашлар, ҳаромилар, безбетлар, тарқалинглар! Ҳозир палисага хабар қиламан, инларингга даф бўлинглар!

— Осиб юбор-е! — қичқиради биров халқ ичидан. — Зулмдан ўлдик, зарра инсоф борми сизларда? Қатра виждон борми?

— Дод! Ўлдик Некалайдан, золим тўралар дастидан ўлдик! — қичқиради аёллар.

Улар турмушдан нолийдилар, бойлар ва золим амалдорлардан зорланадилар, қарғайдилар.

Эллиқбоши кўрслик-қўполлик билан хотинларни жеркиб ташлайди, аммо хотинлар бўш келишмайди:

— Бола бермаймиз!

— Ўзинг бор, гўрсўхта!

— Қамбағалларга шу ердаги азобу уқубатлар ҳам етади. Мардикорликка бойваччалар борсин!

— Ҳа, ҳа, тўқлар борсин! — қичқиради аёллар.

Эллиқбоши қизариб, хотинларни сўкади:

— Йўқолинглар, шармандалар, уйда ўтиринглар!

Тошкентнинг тўрт даҳасида, ҳар маҳаллада шундай ғавғо. Шаҳар оловда, халқнинг ғазоби баланд. Ўрта Осиёнинг бутун шаҳарлари, бутун қишлоқлари эзилзилада.

Мен бундай гапларнинг ҳаммасини катталардан эшитган эдим.

Эрталаб барвақт боққолдан беда олиш учун Баланд Мачитга тушаман. Гузар асабий, сергалва. Халқ Шайхантовурдан, Себзордан, Кўкчадан Олмазор томон оқмоқда. Хотинлар оқ пошшони қарғаб, дод-фарёд билан йиғлаб эрлар билан бирга бормоқдалар.

Дўконини шошилинч йиғиштираётган боққолдан ялиниб-ёлвориб олган тўрт боғ бедани елкамга ташлаб, уйга югураман.

Отнинг охурига бедани иргнтаман-да, эшикка отиламан. Кир ювиб ўтирган онам орқамдан қичқиради:

— Яна қаерга, дайди, отнинг тагини тозаламайсанми?

Жавоб бермасдан кўчага чопаман.

Олмазор кўчасида борган сари қалинлашиб кетаётган тўда-тўда одамлар орасидан гоҳ югуриб, гоҳ тез-тез юриб, ўша ердаги оқ уйга — полиция маҳкамасига егаман. Одам қалин. Оломон ғазабда. Маҳкаманинг кенг боғ-ҳовлисининг яшил бўёқ билан сирланган панжараларига ёпишган одамлар ғазабланиб қичқирадилар:

— Лаънатя золимлар, бермаймиз болаларимизни! Некалай йўқолсин!

— Жувоимарг бўлсин, дод дастидан! — жабр-зулмга қарши дадил қичқиривади аёллар.

Аёлларнинг йиғи-сигиси, қарғиш аралаш фарёди, эрларнинг сўкиш-лаънатлашлари еру кўкка сиғмайди-ган ваҳимали, суронли, зўр исён.

Маҳкаманинг деразаларидан, эшигидан ранглари ўчган, юзлари ваҳимадан бужмайган тўртта-бешта миршаб кўринади.

— Йўқол, гумроҳлар, лаънатилар! — тупугини сачратиб қичқиради миршаблар.

Уларни ҳеч ким писанд қилмайди. Эрлар, хотинлар ғазаб билан, ҳайқирик, сурон билан панжарани қарсиллатиб ёриб, маҳкаманинг кенг ҳовлисига кирадилар, деразаларга, миршабларга ҳеч нимадан тап тортмасдан тош отадилар. Миршаблар қўрқиб, ичкарига яширинишади ва панадан туриб ўқ узадилар. Оломон бир

оз чекинадн, аммо бирдан қаҳр-ғазабн ортиб, яна ҳаяжонга келади, тағни дув қайтиб, олга сурилади. Халқ тўлқини қайнайди. Бошларидан оёқларига қадар чанг босган эски-туски паранжиларда хотинлар, баъзиларининг сачвоклари орқага ташланган, юзлари очик.

— Хонлар! Муттаҳамлар! Оқ пошшога ўлим! Золимларни янчиб ташлаймиз! — қичқиради омма ғалаёнда.

Золимлиги билан машҳур Мочалов дегап полишмейстер эшикни очиб, ташқарига чиқади, у ғазабда турган халқ қаршисида оқариб кетади-да, шошилганча ўзини ичкарига олади, эшикни таққа ёлади.

Эски шаҳарликларнинг ҳаммаси уни яхши танийди. Кўрниниши жойида, погонлари савлатли, устида яхши форма, кенг яғринли, шол мўйлов, лекин қип-қизил юзидан заҳар томган, ҳамиша қовоғи солиқ, баджаҳл. Мочалов кўчада юрганга қарилар, ёшлар, боққоллар, савдогарлар, самоварчилар, ишқилиб дуч келган ҳар кимса кўрқа-писса дарров салом беради. Донмо қўлида учи ингичка махсус қамчи. Мабодо биров «гинг» дегудек бўлса, қамчини билан шарт-шурт уриб савайди. Бу ишга у мисли йўқ моҳир. Агар биров билмасданми, кўрмасданми, салом бермай ўтиб кетса ҳам «Қизингни...», деб саваб қолади. (Чоризмнинг ашаддий ити эди у.) Мен уни жуда яхши биламан, кўчада учратганимда, бир зум тўхтаб қотаман-да, «Ассалому алайкум!» дейман, лекин ичимда-ку, астойдил сўкаман ўзини.

Оммаинг исёни борган сари тошади; маҳкамани халқ қаттиқ тошбўронга тутиб, ҳамма деразаларни синдиради. Тўсатдан Янги шаҳар томондан қилнч таққан отлик казак солдатлар етиб келади. Мочалов уларни шошилинич равишда чақириб олган. Қилнчларини қинидан суғуриб, казаклар бирдан халқ устига бостириб келади. Тарс-турс ўқ отиб, оломонни ҳайдайди. Хотинларнинг ёниб қарғашлари, йиғилари, эркакларнинг кинли ҳайқириқлари, сўкишлари янграйди. Йиқилганлар, ярадорлар, ўлганлар кўн. Халқ ноилож, халқ қуролсиз. Баъзи бир ёшларнинг қўлида пичоқлар ялтираб кетади. Оломоннинг зич тўдаси бузилади, мен йиғлаб, маҳкама боғидан чиқаман, халқ билан бирга чекинаман. Полиция кўзголонни даҳшатли ва шафқатсиз равишда босади.

Уйда оинмга, бувимга, қўшниларга кўрганларимни батафсил айтаман. Маҳалла аҳли, хотинлар, эрлар фақат шу даҳшатли воқеа устида гап юртишади. Ҳамма

изтиробда. Губернатор оқ пошшога телеграмма қоқиб, ижозат сўраганмиш: «Сартларни қонга фарқ қиламан, шаҳарни ўраб, култепага айлантираман», деганмиш, каби хилма-хил мишмишлар...

Девордан Роҳат келиннинг кўринади:

— Гаффорингиз кўчадан яна гап топиб келди. Тошкентни замбаракка туттишармиш. Шўримиз қурсини, нима қилдик? — дейди у ранги ўчган ҳолда.

Бувим айвонда кўрпа-ёстиқ қилиб чўзилиб ётибди; у икки-уч ойдаи буён бемор — фалаж бўлиб қолган.

— Далага жўнаганимиз маъқул эди-ю, — дейди бувим ойнимга қараб, — от-улов қани, у ерда ош-ноннинг иложи йўқ. Қаришдошлар хоҳлайдими, хоҳламайдими... Узимнинг ётишим, аҳволим бу, Тошкентни ўт олса ҳам ўтирамиз-да, начора?..

— Йўқ, таваккал! — дейди онам. — Улдини ҳукумат озгина тўполон учун шундай шаҳри азимга ўт қўйдирса?!

— Хавф-хатар жуда катта, — дейди бувимнинг ёнида ўтирган Узун Сара, — боёнлар, қорни катталар аравада, отда, извошда секин-секин боғларига, далаларига жўнаб қолишяпти. Қийин-қийин, камбағалларга қийин, Тошкентни ўт олса ҳам, ер ютса ҳам чўкиб ўтираве-рамиз.

— Ҳа, бошга келганни кўз кўради. Кўпга келган тўй-да, — дейди қўшни кампир.

Узоқ ҳасратлашиб, қўшинилар бирин-бирин уйларига тарқалишади.

Кечқурун мен гузарни айланиб келаман. Гузарда халқ аввалгидан сийрак, боққоллар унда-бунда. Лекин Юсуф гаранг бемалол бедасини сотиб ўтирибди. Қайдандир ҳаллослаганича Турғун етиб келади.

— Кўринмадинг, Мусавой, жуда тўполон бўлди-да!

— Эҳ-ей, — дейман жиддий тусда, — авжи тўполонда мен ўшатда эдим, изладим, сени топмадим-ку!

— Ҳа, кейинроқ бориб қолдим, — дейди Турғун чаккасини қашиб. — Лекин хотинлар бўш келмади. Иккита аёлга ўқ тегиб, қонга беланиб қолишди. Ҳа, ўзим аниқ кўрдим. Халқ мажақланди, кўплари отларнинг туёқлари остида майиб бўлди. Уққа учганлар озмун-чамил..

Мен, қовоғим солиқ, хафа ҳолда дейман:

— Тошкентга ўт қўйишармиш, ростмикан бу гаплар, Турғун?

— Э, миш-миш гап, — жавоб беради Турғун катта-

лардай. — Бойлар шаҳардан бошларини олиб қочяпти, пайқадим. Дадам бўлса, уйда ўтириб, нуқул намоз ўқийди, йиғлаб, алланима дуоларни пичирлайди, худого сиғинади. Баччағар миршаблар аввалгидан батгар қутурипти. Хуллас, зулм ошди, жон ҳалқумга келди, ўртоқ. Тоққами, даштгами кетмаймизми? Нима дейсан? Беғалвагина юардик-да?

— Э, овсар, жонинг ширин-а? Юртга келган жафони бирга тортамыз, — дейман Турғунга.

Шу топда гурс-гурс қадам ташлаб бир тўда пиёда солдатлар аравага ортган замбараклари билан Эски шаҳар томонга ўтиб кетади.

Гузардаги одамларнинг қовоқлари солиқ, жим ўтирадилар. Бизлар ҳам чурқ этмай, уйга жўнаймиз.

Кўрганларимни онамга бир-бир айтаман.

— Олло таолонинг ўзи раҳм қилсин, бошимиздан кулфатларни даф қилсин! — дейди онам узун «ух» тортиб.

Ғаффор ака овозини баланд қўйиб, ҳовлисидан гапиради:

— Қўрқманглар, ҳаммаси иўписа. Ҳукумат ўлдими, Тошкентдай шаҳри азимни куйдирадими? Ўзигаям шаҳар керак!

Биз бир оз тинчланамиз. Аста, узоқ гаплашиб ўтирамиз. Кўрпаларни эндигина ёзиб, ётишга тайёрланар эканмиз, дадам кириб келади. Ойим ва мен кўрган, эшитганларимизни айтамыз. Дадам жим, сўзсиз ерга қараб узоқ ўтиради.

— Шаҳар жуда хавф-хатарда, сабр қиламыз, таваккал... — дейди секин.

Эски шаҳардаги машҳур хонақоғга солдатлар тўп-ланган. Эртаси соат ўн бир-ўн иккиларда у ерга Турғун иккаламиз қўрқа-ниса борамиз. Солдатлар у ёқ-бу ёққа юриб туришибди. Секин қочамиз.

Хотиримда йўқ, солдатлар икки-уч кундан кейин Янги шаҳарга қайтиб кетди чоғи.

Николайнинг айтгани бўлди. Урта Осие халқларининг йигитлари — камбағал, меҳнаткашларнинг болалари чертиб сараланди.

«Оқ пошшо ҳазрати олийларига ихлос билан хизмат қилинглар, гуноҳларингизни ювасизлар, оқ пошшонинг ҳиммати кенг, сизларни кечирадилар», деб халққа вайсайди мингбоши ва элликбошилар.

Шундай қилиб, золим Николайнинг яна бир зулм ҳалқнинг қалбини қон билан, дард билан тўлатади.

* * *

Бизнинг маҳаллада ҳам мотам. Сафарга тайёрланган йигитлар йиғи-сиғи қилиб, қариндошлари билан, бола-чақалари билан хайрлашадилар. Кўчамизда қиёмат, сурон.

Мен, Турғун, Аъзам, Аҳмад бир тўда ўртоқларимиз билан Баланд Мачит гузарига тушамиз. Одамлар отлиқ, арава, трамвайда, аксари пнеда вокзалга қараб кетмоқда. Биз ҳам эргашамиз. Турғун бўлса, трамвайга осилиб жўнаб қолади.

— Князнинг боғи олдида сизларни пойлаб тураман, — деб қичқиради бизга у трамвайда кета туриб.

— Хумпар шум-да, а? — кулади Аъзам.

— «Шарақ» этиб шапалоқ ейди кандўхтирдан, — дейди Аҳмад.

Юра-юра чарчаб, князнинг боғига етамиз. Узоқдан, боғ олдидан у ёқ-бу ёққа юриб, бизни кутиб турган Турғунни кўрамиз. Аъзам уни уришади.

— Нима бўпти, маза қилиб келдим, кандўхтир ҳам кўрди, индамади, — дейди Турғун мақтаниб.

— Елғон ҳаммаси, — дейди Аҳмад. — Агар кандўхтир кўрса, терингни шиларди.

Князь боғини, тўхтаб-тўхтаб, панжарасидан томоша қиламиз. Дарахтлар юксак, қуюқ кўланкали озода хиёбонлар... Ҳашаматли кўркам сарой... Ҳавасимиз келади. Бир киши сув сепиб юрибди. Эшик олдида ярақлаган ажойиб юмшоқ извош. Йилтираган икки асов арғумоқ ер тепади. Олифта кийинган извошчи рус йигит кеккайиб ўтирибди.

Биз секин извошга яқинлашамиз. Эшикда турган қоровул гулдирак йўғон товуш билан қичқиради:

— Жўналаринг! Нима қилиб юрибсанлар? Князь чиқиб қолса борми!

Биз қочамиз. Шу тариқа унда-бунда тўхтаб, ҳориб, ахир вокзалга етамиз. Вокзалда боққоллар, магазинлар, сув сотадиган дўконлар кўп. Водопроводдан галма-гал тўйиб сув ичамиз, жуда чанқаганмиз.

Вокзалда одам қалин, йиғи-сиғи, тўполон. Биз одамлар орасида юриб, ўзимизнинг Говкуш маҳалла йигитларини узоқ қидирамиз, лекин тополмаймиз. Амакимнинг ўғли, ёш йигитча, Мўмин акам ҳам жўнаб кетяпти. Мен йиглаб, уни излайман, тополмайман.

Паровозлар пишқириб туради, гоҳ-гоҳ бирдан гудок чалиб юборади, чўчиб тушамиз.

Бир четда бир тўда қозилар, уламолар туришибди. Улар орасида биттаси нотиқлик қилмоқда, узоқдан эшитаман:

— Подшоҳ ҳазрати олийлари ҳозир зўр муҳорабада, бошларида кўп мушкулотлар бор, садоқат билан ишлагайсиз, йигитлар!

Яна алланималарни гапиради, эшитолмайман.

Тўсатдан поезд қўзғалади. Йиғи-сиғи авжигга чиқади. Поезд «ғиз» этади-ю, кетади-қолади. Мен қичқириб йиғлайман.

— Бас, йиғлама, бир кун аканг келиб қолади, — дейди Аҳмад елкамдан қучиб.

Кўздан йўқолган поезд орқасидан қараб узоқ тура-
миз.

— Кетдик, қорин ҳам шундай очдики, пиёзнинг пўсти бўлиб кетди, — дейди Турғун бизни кетишга қистаб.

Халқ яна отда, трамвайда, пиёда жўнайди. Ҳамма жогамда.

Чарчаб келсам, ҳовлида йиғидан кўзлари хун бўлган Тожи бувим Мўмин акамни галириб, ҳасрат қилиб ўтирибди.

— Кеч қолдинг-е, жуда хавотир олдим, вокзалгайм бордингми? Мўмин акангни кўрдингми? — сўрайди онам мендан.

Бир зум ўйланиб қоламан, кейин юзимга тикилиб турган Тожи бувимга қараб гапираман:

— Кўрдим, Мўмин акамни қидириб кўп йигитлар орасидан топиб хайрлашдим, ҳаммага салом, дегин, яқинда келиб қоламиз, хафа бўлишмасин, деди Мўмин акам.

Тожи бувим ҳўнграб йиғлаб юборади.

Бувимнинг ва онамнинг турли-туман саволларига калта-калта жавоб бераман, кўрган воқеаларим таассуротида узоқ сукутда ўтираман, қулоқларимда халқнинг гулдурос овози...

Дадам ҳам вокзалга борган экан. Кеч, хафа ҳолда чарчаб, уйга қайтади. Эртаси саҳарлаб, тағин далага жўнайди.

Домлам Қуръон ўқийди, беморларга даво, деб лаганчаларга, коса-пиёлаларга дуолар битади, қори болалар шўхлик қилса, «шақ-шақ» уради, чарчаганда бир-

пас мудраб ҳам олади. Қоронғи туша бошлаганда, намозшомда бизни озод қилади.

Бир вақт мен Сўфи Оллоёрни ўқийганимда, зимдан қулоқ солиб ўтирган домлам:

— Сувдай силлиқ ўқийсан, балли-балли ўғилчам! — дейди кулиб.

— Сўфи Оллоёрни уч карра ўқиб туширдим, кўп ғазалларини ёддан ҳам биламан! — жавоб бераман уялиб.

— Ростданми? — сўрайди домлам таажжубланиб. — Пишиқсан-да ўзинг ҳам, боракалло! Эртага Навоийни бошлаймиз. Лекин шарт шуки, ёғлиқ ош, бир сават нон, кейин сурати каттакон пул, уқднингми? — илжаяди у.

Кечқурун онамга ялннаман. «Хўп», дейди онам, лекин бирпас сукутдан сўнг:

— Қимматчилик, болам, домланг қурмагур паловни яхши кўради. Биламан, лекин эплаштиролмайман, бир сават кулча билан беш сўм пул бераман, майли... — дейди онам орқамга қоқиб.

Эртаси бир сават нон билан, хотиримда йўқ, беш сўмми пул беради онам. (Пулнинг қадри кундан-кун кета бошлаган.) Жилдимга Навоий ғазалиётини солиб, мактабга хушнуд жўнайман

Домлам қўлимдан китобни олиб, олдидаги пастак тахта курси устига қўяди-да:

— Қани, бошлаймиз, бисмилло! — дейди ва салмоқ билан битта-битта ўқий бошлайди.

Мен эргашаман:

Ашрақат мин акс шамсил-қаъси анвор ул худо,
Ер аксин майда кўр, деб жомдин чиқди садо.

Ғайр нақшидди кўнгул жомида бўлса занги ғам,
Пўқтур, эй соқий, майи ваҳдат масаллик ғамзудо.

Эй, хуш ул майким, анга зарф ўлса бир сингон сафол,
Жом ўлур гетинамо Жамшид, эни ичган гадо.

Кўнглим ёришиб равшан бўлиб кетади, рамзлари, ҳикматлари, пишиқ рангдор қофиялари гўё кўнглимга тўлади. Байтлари ишқий, фалсафий, чуқур мазмунли.

— Навоийнинг ғазаллари ишқий, аммо у оллонинг ошиқи, шу сабабданким, байтлари пок муҳаббатни куйлайди. Ўқий бер, бориб-бориб тушунасан, — дейди домлам.

Ҳақиқатан, Навоий менда пок севги яратади. Унинг шеърларини завқ билан, чуқур ҳис билан ўқийман. Пок

муҳаббатни, чуқур маънони, ёқимли ҳисни илк дафъа Навоийдан ўрганаман.

* * *

Яна баҳор. Дарахтлар секин-секин куртаклана бошлаган. Косиблар, уларнинг халфа, шогирдлари баҳорни айниқса яхши кўрадилар. Деҳқонлар бўлса, тоқатсизлик билан баҳорга интизор.

Баҳор — серзавқ, рангдор фасл. Ҳали қарасангиз, тоғлардан карвон-карвон булутлар келади-да, ёмғир, сел бўлиб қуйилади; ҳали қарасангиз, дарров булутлар тарқалади, осмон ойнадай мусаффо бўлади. Кулган қуёшдан олам ярқираб кетади.

Маҳаллада болалар томма-том юриб, варрақлар, катта, баҳайбат қуроқлар учирадилар. Мен ҳам, одатдагидек, ашаддий варрақчман. Мактабдан кела солиб, нари-бери қуюқми-суюқми бор таомдан тамаддиқ қиламан-да, нарвондан томга физиллаб чиқиб, қуроқни учираман. Мабодо қуроғим йиртилса борми, дарҳол ҳужрага тикилиб, янгисини яшашга киришаман. Савағични боққолдан олиб келаман, ширачни ялиниб-ёлвориб бобомдан оламан. Лекин қуроқни савлатли ва чиройли яшашга уринаман. Агар ҳаво варрақбол бўлиб, шамол турса, варрақни шошиб-пишиб ширачлайман-да, қуримасданоқ кўтариб томга югураман. Шамол турганда, қоронғи кечаларнинг қоқ ярмида бўлса ҳам чиллакдаги ипнинг ҳаммасини қўйиб, устунга боғлайман ва қуроқнинг вағиллаб учганини завқ билан эшитиб ўтираман.

Агар биронтамининг қуроғимиз узилса, биз, болалар, чуввос кўтарамиз. Айниқса узилган қуроқ бошқа маҳалладан бўлса, мен ва ўртоқларим у тушар-тушмас таллашиб-тортишиб талон қилиб олишга шошиламиз. Оқ Мачитдан, Дегрездан қуроқ эгалари томма-том ошиб, югурганча келишади. Ана шунда бўлади жиқ-жиқ муштлашиш, уриш, жанг!..

Бир кун, мартнинг бошларидамикан, жума кун ишекилли, эрталабдан гузарда ўйнаб юрарканман, катталар орасидан бир гап қулогимга чақмоқдай чалинади:

— Некалай тахтдан тушди!..

— Золимдан қутулдик!

— Тожи тахти парчalandи!

— Даф бўлсин Некалай! Очликдан, муҳтожликдан ўлдик-ку!

Дув-дув гап.

Генерал-губернатор халққа Петроград воқеаларини билдирмай, биринчи кунги телеграммаларни босиб ўтирганига қарамасдан, халқ бор гапни билиб олибди.

Эртаси чойдан кейин шошиб кўчага югураман. Гузарда ҳар кимнинг сўзига қулоқ соламан. Бирдан Хадрадан зиёлинамо одамлар кўринади. Ораларида битта-яримта косиблар, камбағаллар ҳам бор. Чала-чулпа аллақандай музика эшитилади, унинг оҳангини ҳам пайқаб бўлмайди. Оркестр яқинда расм бўлган; музикачилар халқдан чиққан ҳаваскорлар.

— Тавба, музика деган нарса чиқибди-я, эшитдингизми? — сўрайди бир боққол иккинчисидан.

— Ёпирай! — дейди фақат иккинчиси ёқасини ушлаб.

— Битди истибод! Қонхўр, золим Некалай даф бўлди! Яшасин вақтли ҳукумат! — қичқиради зиёлилар ва Янги шаҳар томон ўтиб кетадилар.

Бизнинг гузар халқи ҳам дув этиб Янги шаҳар томон йўл олади; биз, бир тўда болалар, уларга эргашимиз.

Янги шаҳарда рус ишчилари, рус зиёлилари кўп. Нотик, бир рус ишчи, ҳарорат билан, завқ билан нима-нидир гапирмоқда. Русчадан бирорта сўз билмаганимдан, ҳеч нарса англамайман. Фақат одамларнинг кўзлари ва юзлари ифодасидан бирор нарса англашга тиришаман.

Уйга ҳориб, пешинда қайтаман ва кўрган-эшитганларимни бир-бир онамга гапириб бераман.

— Хуллас, ифлос, бадбахт, золим Некалай тахтдан ағанади, жаҳаннамга кетди, эшитдимки, вақтли ҳукумат деган нарса мамлакатнинг жиловини қўлига олармиш...

— Эшитдик, эшитдик, қўшнилardan эшитдик, Роҳат ҳам топиб келди бу гапни. Жувонмарг Некалай даф бўлди, ажаб бўлди! — дейди онам бувимга қараб.

* * *

Вақт, замон, воқеалар буюк суръат билан кетмоқда...

Дабдабали, ҳашаматли тўйлар, базмлар, зиёфатлар, айшу ишратлар тинмайди. Лекин халқ юпун-яланғоч, камбағаллар, етим-бечоралар бир бурда нонга зор...

Муваққат ҳукумат, бойлар ва ер эгалари деҳқонларни, ишчиларни алдайдилар. «Урушдан кейин, буюк ғала-

баларга етишгандан кейин ер-сув масаласи ҳал бўлади», деб ёлгон ваъдалар билан буларнинг қўйниларини шуч ёнғоққа тўлдирадилар.

Уламолар жадидлар билан низо чиқариб, жанжал, ур-сур тўполон кўтарадилар. Арабча, форсча гаплар, ҳайбатли диний иборалар билан жар соладилар. Уламоларнинг мураккаб тилига халқ тушунмайди.

Жадидлар: «Миллатни маърифат йўлига солампиз, Туркистон ўлкаси муқаддасдир, боёнларимиз йўл бошлайди!» деб жар соладилар. Жадидлар билан бойлар «Шўройи ислом»ни, уламолар эса «Уламо жамияти» деган диний жамиятни ташкил қиладилар.

Эс-эс ёдимда, нунда думага сайлов бўлади. Сайлов қизғин талаш, жанжал билан давом этади. Бутун уламо оёққа туради. Тескаричи руслар, бойлар уларга қўшилиб бирга иш кўрадилар. Халқ тушунмасдан уламолар ташвиқотига учади. Шундай қилиб, уламолар Эски шаҳарда ниятларига эришадилар.

30 июль куни. Баланд Мачитда тумонат халқ сайловга йиғилган. Сайлов натижасидан мамнун уламолар «Иброз ташаккур», деб ташаккурнома босиб тарқатадилар. Уртоқларимдан бири «ўқи» деб менга бир нусха тутқзади. (Мазмунини диний эканини биламан, лекин тафсили хотирамдан чиқиб кетган эди. Яқинда онамдан қолган эски китоблар орасидан уни қидириб топдим, тубанда келтираман):

«Ҳамдлар ўлсин. Диёнатпарвар, ғайрат ва ҳамият эгаси бўлган Тошкент мусулмон аҳолиси ушбу 1917 йилда 30 июль гиласини сайловида ўз зиммаларига лозим ва вожиб бўлган миллий вазифаларни ва муҳим бурчларни ўтаб, дунёда раҳбар ва охиратда шафоатлари мамул бўлган ва умидланган уламо киромларини изларидан юруб ва деган сўзларига балту ва алруғба амалда бўлунуб ҳусн-эътиқод ва самим қалб ила ҳар бир маҳалла аҳллари ўз участкаларига эрга билан соат 9 дан ҳозир бўлуб, қўлларига сайлов конвертнини азиз имонларидек маҳкам сақлаб, неча маккор ва фребгарларни шайтанат васвасасига қулоқ бермасдан, камоли сабр ва матонат ила тўрт ва беш соат тўхтамакка тўғри келса ҳам калолат ва малолатга йўл бермасдан, деҳқонлар саҳродан тушуб қору борларини ва аҳл ва аёлларини ёлғуз худоға тобшуруб, мўйсафидлар эса, ёшлардек бетоблар эса, тандростлардек бир-бирларига озорсиз жанг ва жадал қилмасдан, ушбу издахом ва қўрқинч бўлган оғир сайловни ниҳоят тинч ва ғоят

осойишталик ила ўткарувлари ва келажакда бахтиёр ва масудона яшамоқлари учун ўз манфаат ва фойдалари қаю тарафга давуш бермакда эканин ақл ва виждонлари илан ўзлари билиб ўшал тараф исфискасини ўз ихтиёру рағбатлари ила қабул айлаб, молик бўлган соқаларини ҳеч аҳдидаи икроҳ ва ижборсиз ўз жойига тобшурурлар.

Боракалло, яшасун ҳақиқий мусулмонлар ва самий диндошлар, қутлуғ ўлсун ҳуррият кунларингиз ва муборак ўлсун янги думаларингиз».

Тили ҳам, мазмуни ҳам халққа ёт бўлган бу узундан-узоқ муурожаатнома билан уламолар меҳнаткашларни чалғитиш, курашдан четга тортишни кўзлар эдилар. Улар динни қурол қилиб халқни алдашга, аврашга моҳир эдилар.

* * *

Аравада кетмоқдаман. Аравакаш мулоимгина, яхши чол. Бақувват, семиз қорабайир от қўшилган аравага ёзги қизил олма ортилган. Вақт пешини. Қуёш ёлқини тошқинида. Дим ҳаво нафасни бўғади. Аравада лоҳас бораман. Йўлда билқ-билқ тупроқнинг чапги от туёқларидан, арава ортидан булутдай кўтарилади. Осмондан нур сели ёғади. Кўкатлар, ўсимликлар сарғайиб, қовжирай бошлаган. Қаршидаги улуғвор тоғлар, уваларни томоша қилиб, хаёлга ботган ҳолда, аравада лиқиллаб, ланж бораман.

— Ота, иссиқ жуда даҳшатли-ку, бекат олисми?— сўрайман пешона теримни артиб.

Устида кир ятак, бошига кир қалпоғини бостириб кийиб олган, қотмадан келган, сийрак соқолли аравакаш эринчоқлик билан жавоб беради:

— Бекат узоқ, ўғлим, пича сабр қил, авжи саратон. Майли, иссини арпа-бугдой, жаминки мевалар авжи пичадиган вақт, майли, чироғим, иссини. Қуёш — зўр ҳикматли нарса. Иссиқнинг фойдаси кўп. Беморлар қумга, тупроққа тушиб, дардига даво топади. Ишқилиб, ҳамма нарсага қуёшнинг нафи тегади, бебаҳо нарса.

— Ота, бекатни сўраяман, қанча чақирим қолди?— дейман яна тоқатсизланиб.

— Олис, олис, сабр қил!— дейди чол отни қамчилаб.

Бир оз сукутдан кейин кулимсираб гапиради:

— Ашула айт ёки Қуръони каримдан таъсирли бир

сураин ўқиб юбор. Мен етим қолиб, мактаб юзини кўрмадим, ўғлим.— дейди у ўксинган оҳангда.

Мен уйқудан уйғонгандек бирдан ёришиб кетаман.

— Кўшниқ айтишни сира билмайман, уқувим йўқ...

— Тавба, овозим кепчик, дегни, ука!— кулади чол.

Мен чолнинг гапидан таъсирланаман, жиддий тусда дейман:

— Ота, бир воқеани гапириб бераман сизга, ҳақиқатан, бошимдан ўтган, чин нарса.

— Қани, гапир,— дейди аравакаш қизиқиб.

— Бир кун дадам хат ёзиб мени Янгибозорга чақирди. Мен жуда суюндим, тезроқ жўнашнинг пайига тушдим. Бозорда дадамнинг ўша томонда турадиган яқин бир ошнасини кўриб қолдим. Бозордан жуда келишган жийрон от олган экан. Шу отда кетишнинг мумкин, деди. Янгибозорда отни ўғлига тоиширишимни уқтирди. Кечқурун отни бизнинг ҳовлига олиб келадиган бўлди, от мининини биласанми, деб қайта-қайта сўради. «Э, билганда қандоқ!» дедим керилиб. Дадамнинг ошнаси хохлаб кулди. Кейин Хадрада турадиган янгибозорчи Қосим чўтир деган бир аравакашни қидириб бориб, йўлиқдим. У, эрта-индин Янгибозорга жўнайман, деган эди. Яғриндор, мўйловли, бароқ қошли, баджаҳл киши эди. Овқат еб ўтирган экан: «Кел, ўғлим, дадангга хат олиб келдингми?» деб сўради шўрва лиқ тўла катга бир косани бошига кўтариб. Бир четда урвақа-чурвақа бир тўда болалари талашиб-тортишиб ҳандалак ейиш-япти. «Шўрвадан олке, ҳей, қаердасан? Мусавой келди!» деб қичқирди ошхона томонга қараб, «Раҳмат», дедим. Ҳозир овқатлашиб келганимни айтдим. Кейин муддаога ўтиб, Янгибозорга қачон кетишини сўрадим, кимдан от топганимни айтдим. Мени бирга ола кетишини илтимос қилдим. «Ўша қашқа бурун от бердими-я? Зиқнаям одамгарчилик қилишни билар экан!» деб масхара қилди. Кейин эртаси барвақт тайёр бўлишимни уқтирди, бирга жўнайдиган бўлдик. Жуда суюниб уйга қайтдим, ойим ҳам ҳамроҳ топилганига хурсанд бўлиб, дарров мени сафарга тайёрлаш тараддудига киришди. Қувончимдан теримга сигмай Турғун деган ўртоғимниқига югурдим. Отасининг бир нимадан жаҳли кўзиб, ўртоғимни хўп савалаб, кўчага чиқиб кетган экан. Қовоғи солиқ, кўзлари жиққа ёш. Ҳайрон бўлдим, нима гап ўтганини сўрадим. Ўртоғим бирдан кулиб юборди, ўзи жуда серзавқ, дали-ғули, шўх бола. Қўлини силта-

ди: «Э, кўявер, дунёнинг шундай даҳмазалари кўп. Узинг ниманинг ташвишида юрибсан, хумлар?»— деб сўради мендан. Эрталаб саҳарда Янгибозорга жўнашимни, қулниг ўргилсин жийрон от тоғанимни мақтаниб гапирдим. «Ростданми, йўғ-е!» деди, ишонқирамади ўртоғим. «Худо урсин, ҳали кечқурун кўрасан, уҳ, отки, оламда якка!» дедим ҳовлиқиб. Бирпас ўйланиб қолдим, кейин яна тўқишга тушдим: «Дадамнинг ошнаси, қалин дўсти, бозордан олган янги от, қозоқ оти, таърифчи зўр, улоқ чопса, биринчи эмиш пойгада, «гир» этармишу маррага ўзи биринчи бориб турармиш, отни олдига туширмасмиш, барча оломон офарини дермиш». Турғун ҳайрон бўлиб қолди. Шу тобда бир тўда ўртоқларим аллақасқдан келиб қолишди. Янгибозорга кетаётганимни уларга ҳам айтдим. Болалар индашмади. Уйинга киришиб кетдик. Дадамнинг ошнаси отни хуфтонда ташлаб кетди. Қоронғи эди, лекин дарров синчиклаб разм солдим — бўйи ўртача, семизлигидан йилтирайди, ювошгина от экан. Югани янги, лекин эгари жўн, кўримсиз эди, ёқмади. Отни ойнимга жуда мақтадим, олдига бир қучоқ беда ташладим, бўйинни силадим, ювош экан, деб ўйладим ичимда. Бир нимадан шу тобда хуркди шекилли, бирдан орқа оёқларини кўтариб ташлади. Қўрқиб, ўзимни четга олдим. Эрталаб ухлаб қолишдан қўрқиб, барвақт ётдим, лекин қани, уйқум келса, шодлигимдан сира кўзим юмилмайдди. Ойним лампа ёнига ўтириб, жияк тўқишга киришди. Ойнимга, саҳарда юлдузлар ботмасдан уйғотинг, деб тайинладим. «Ухла, ухла, сафаринг узоқ, тиниқиб ол, ўғлим», деди ойним. Аранг уйқуга кетдим.

Сўзимни бўлиб, бир оз сукут қиламан.

Аравакаш чол носвой чекиб, отни қамчи билан астагина уриб қўяди. От бояқиш тердан сув бўлиб кетган, раҳим келади.

— Қани, гапир эртагингни,— дейди аравакаш қалпоғини яна ҳам бостириб.

Мен куламан.

— Эрмак-да,— дейди аравакаш ва қамчинни билан этигининг чангини қоқиб қўяди.

— Шундай қилиб, базўр уйқуга кетдим. Бир вақт чўчиб уйғондим-да, сапчиб ўрнимдан турдим. Ой хира, осмон ёришганроқ, унда-бунда булутлар юрипти. Ойним бошини кўгарди. «Ҳали вақтлик, ўғлим, ётатур», деди. Индамадим, кийинна бошладим. Ойним туриб, чироқ ёқ-

ди. Қамшир ҳам уйғонган эди, ғивирлаб туриб ўтирди. «Елғиз ўғлимга салом айт, йўлда ҳазир бўл, отни эҳтиёт қил», деб тайинлади, дуо қилди. Апир-шапир ювиндим-да, хуржунни орқалаб, қўлимда қамчин, отхонага кирдим. Отни эгарлаб, хуржунни эгар устига ташладим, кейин отни етаклаб, кўчага чиқдим. Ойим: «Вақтлик шекилли, ўғлим, эҳтиёт бўл, омон бўл!» деб ташвиш билан хайрлашди, дуо қилиб қолди. «Ёпирай!» деб бир сакрадим, базўр эгарга чиқиб олдим. «Чух!» деб аста қамчи урган эдим, от жонивор йўргалаб кетди. Кўчалар зим-зиё, жимжит, ҳеч ким йўқ. Юганин маҳкам ушлаб кетяпман. Хадрага етганда жинкўчага — дадамнинг ошпасининг кўчасига қайриладим. Икки тавақали ўймакор эски эшик олдида тўхтаб, қамчи дастаси билан эшикни «шақ-шақ» урдим. Жимжит. Бир оз қулоқ солиб кутдим, ҳеч ким чиқавермагандан кейин қаттиқроқ яна устма-уст бир неча марта эшикни қоқдим. Ҳеч ким чиқмади. Кўча қоронғи, баъзан итларнинг ҳургани эшитиларди, холос. Кечиккан бўлсам, кетиб қолганмикан, деб ўйладим ичимда. Яна бир марта қаттиқроқ қоқиб кўрдим-да, ортиқ кутмадим, сабрим чидамади, унинг кетганлигига ишондим, «чух!» деб отга каттиқ бир қамчи урдим-да, жўнадим. Йўл-йўлакай ҳеч ким учрамайди, фақат унда-мунда мудраб ўтирган қоровуллар кўринади. Тахтапулда даҳшатли гувиллаб оқаётган Қалковуз кўпригидан ўтаётганимда жимжит кўчаларни отимнинг дукурн тўлдириб юборгандай бўлди. Шунда мен ҳам ҳали тонг отмаганлигини пайқадим, «Аттанг, шошибман-да, вақтлик уйғонибман, дедим ўз-ўзимга. Қўнғлимга ваҳима тушса ҳам «Таваккал!» деб отни қамчилардим. Юнусободга ўтдим. Дарахтларнинг шовиллаши, қамшларнинг шатир-шутирн ваҳимани борган сайин оширади, лекин нуқул отни қамчилайман, тезроқ бирор чойхонага етиб олишни мўлжаллайман. Онда-сонда деҳқонларнинг уйлари кўринади, итларнинг вовиллагани эшитилади. Бир вақт қарасам, узоқда, йўлнинг четида бир қора кўрнийпти. Яқинлашишим билан у аста йўлнинг ўртасига тушди. Мен яқинлашганимда: «Тўхта, бола, шаҳардан чиқдингми? — деб сўради мендан хушук бўғиқ овоз билан, бошига бостириб телпак кийган сийрак соқолли пакана киши. — Туш отдан!» деди отнинг жиловига қўл узатиб. «Жон ака, йўлнинг тўсманг, Янгибозорга кетяпман, эҳтимол ҳазилдир, лекин отни бермайман», дейман кескин. «Яхшилик билан туш, бўлмаса хафа қиламан!» деб хирил-

лайди пакана. «Хўн, хўп, ҳозир тушаман», дейман, лекин юрагим шув этиб кетади, жонҳолатда жиловни иккинчи томонга қараб силтаб юбораман. Ог ҳуркиб кетади, сакраб депснади, устма-уст қамчи соламан. От ишқириб, чопиб кетади, эҳтимол от ҳам одамнинг ёмон шарпасини пайқагадир. қаттиқ чопади. Орқамдан «Бадбахт!» деб қичқиргани-ю, думаланиб қувлаганини эштаман, лекин от бпр зумда елдай учиб узоққа олиб кетади. Яна ҳаммаёқ жимжит. Фақат юрагимнинг гурс-гурс урганини, отимнинг дукурини эштаман. Тонг энди-энди оқара бошлади шекилли, битта-яримта одам кўринди. Энди йўлтўсардан қутулганимга ишондим, отни ҳам секинроқ йўрттирдим. Шабада эсиб, осмоннинг чети қизара бошлаганда, мен Гиштқўприкка етиб, чойхона олдида тўхтадим. Самоварчи ўршдан турниб, тагидаги ямоқ кўрпачани йиғиштираётган экан. «Хўш, сахарлаб нима қилиб юрабсан, тиңликми ўзи?» деб сўради ариқ четига чўққайиб, юз-қўлини юва-юва. «Келмадими?» деб сўрадим ундан тўрт ёққа аланглаб. «Ким?» деди таажжуб билан самоварчи, ариқдан бошини кўтариб. «Дадамнинг ошпаси-да, биласиз-ку Қосим чўтириш?» дедим. «Ҳа, биламан, э-э, вақтлик тургансан-да, келиб қолади, хотиржам бўл, ука, отни ҳув отхонага бойла», деб чойхонанинг ёнбошидаги эски бир отхонага ишора қилди. «Ўтир, дамнингни ол, бирпасда чой қайнатаман», деди самоварчи. Сув қуйиб, ўтни ёриб, икир-чикир ишларга киришиб кетади. Отни отхонага бойлаб олдига беда ташладим, чойхонага қайтиб, йўлдаги воқеани ичимга сиғдиролмаганимдан самоварчига айтдим. Ҳовлиқиб, кўпиртириб гапирдим. «Ростданми? Э, тавба, ҳа, шундай ёмон одамлар бўлади, ҳаромилар!» деб сўкди бошини чайқаб самоварчи. У дадамни яхши танирди. «Рост, амаки, лекин хўп олишдим, жағнига ўхшатиб солардим-у, қўрқинқирадим, ёшман-да. Қосим ака ёнимда бўлганда-ку, бемалол олишар эдим-а!» дедим. «Хумпар-ей, ёшсан-ку!» деб қотиб кулди самоварчи, яккам-дуккам тишларини кўрсатиб. Тонг тамом отганда, самовар бурқираб қайнади. Хуржундан бир кулча олиб бурдаладим-да, иштаҳа билан едим, устидан иссиқ чойни хўплаб-хўплаб ичдим. Офтоб чиқди. Бирин-кетин йўлчилар кела бошлади. Бир вақт қарасам, «Ассалому алайкум!» деб, отини етаклаб Қосим ака кўришиб қолди. Мен суюганимдан ирғиб ўршимдан турдим-да, унга қараб югурдим: «Э, тавба!

Шўтламсан?» дейди Қосим ака ёқасини ушлаб. «Қизик бўлди, бир вақт уйғонсам, ҳаммаёқ ёп-ёруғ, шошилнч билан отни эгарладим-у, сизиникига жўнадим. Хўп эшингизни қоқдим, ичкаридан бирорта товуш бўлмагандан кейин, кетиб қолгансиз, деб ўйлабман. Янглишибман-да, ойдин экан, тонг отди. дебман, қоқ ярим кечала йўлга тушибман. Йўлда бирам даҳшатли воқеа бўлдики, ҳозир айтиб бераман. «Қосим ака, отингизни беринг, бойлаб келай!» дедим-у, отни етаклаб кетдим. Қосим ака ҳайрон бўлганича қотиб қолди. «Ёпирай, нима воқеа бўлди?» деб сўради у мен отни бойлаб келиб олдига ўтирганимда. «Говкушга бир бош тикиб чиқай, дедим-у, лекин балки Мусавой айнигандир, деб қайрилмасдан йўлга туша қолган эдим», деди. Мен бугун бўлган ганин Қосим акага сўзлаб бердим. Воқеа шу,— дедим аравакашга қараб.

— Э, ёлғон гапга ўхшайди-ку,— деди у пшонгиси келмай

— Йўғ-е, худо ҳаққи, ҳаммаси рост!— дейман гапимни уқдириб.

— Э, тавба! — дейди аравакаш отни секин ҳайдаб, — ёмонлар кўп-да, кўп ёмонлар. Мен ўзим бу йўлларда кўп юраман, зим-зиё кечаларда ёп-ёлғиз юраман, аммо бирор марта битта ҳам қароқчи кўрмадим, сира кўрмадим. От ўғрилари кўп, деб эшитаман, лекин ўзим йўликмадим, толе-да, худога шукур, толе,— дейди аравакаш бошини қимирлатиб.

Олисада кўкитир, виқорли тоғлар тизмаси кўрнанади, чўл оловдай ёнади, ўтлар, гуллар — ҳаммаси қовжирган. Хуллас, чанг юта-юта, ниҳоят, бир манзилга етамиз.

Бирдан бу ерда ҳам бир воқеа рўй беради. Катта бир карвон, неча-неча аравалар Янгибозордан бугдой ортиб келган экан, тўсатдан бир от касал бўлиб ўлиб қолибди. Аравакашнинг хўжайини семиз, серсоқол, ўрта ёшли киши жаҳдан бўғилиб қичқиради:

— Айтмадимми, даюс, отни единг! Шошма, жазангини бераман, ҳароми, итвачча!

Йигирма бар-йигирма икки ёшлардаги ювошгина аравакаш йигит:

— Хўжайини, фақир одамман, ҳеч гуноҳим йўқ.— дейди кўз ёшларини тўкиб.

Мен аравакаш бояқшига ачинаман. Шу топда отнинг бошида тўдаланиб турган аравакашлардан кексагина бир киши энгашиб, отни кўра бошлайди:

— Бас, бас! — дейди бўйнини тиклаб, ёш аравакашга. — Улди, вассалом. Эҳтимол, нухала бўлгандир, эҳтимол, бошқа бир дарддир, ишқилиб ўлди-да, йиғлаганнинг фойдаси йўқ. Лекин, чирғим, бу ювош бола экан, — дейди кекса аравакаш отнинг эгасига қараб, — мўмин бола, тегма.

— Мўмин эмиш-а! Бу баччағар, лавашанг отнинг тилини билмайди, ҳароми! — қичқиради хўжайин болага дўқ қилиб.

Бирдан у аравакаш йигитчани «шақ-шақ» ура бошлайди. Мен йигитчага ачинаман, йиғлаб юбораман. Кекса аравакаш оқариб кетади. Дарров йигитчани четга олади-да, хўжайинига ғазаб билан қичқиради:

— Алам қилдимми, мўлтони, отнинг хуни керак бўлса мен бераман!

Хўжайини индамайди, хўмрайиб жим қолади.

— Бас, бунинг юкини икки қопдан бўлиб араваларга ортинглар-да, ғир этиб, Тошкентга равона бўлинглар. Ишнинг кўзини билиш керак, — дейди кекса аравакаш.

Икки кун йўл босиб, оқшом пайтида Янгибозорга етамиз.

* * *

Яктак устидан узун камзул кийган дадам қувонганича югуриб келиб мени қарши олади.

— Юр, кетдик, носвойчи бор-ку, ўзинг биласан, чақиряпти, — дейди кулиб дадам.

Дадам билан икковимиз гўнг босган ифлос ва чапг кўчалардан носвойчиникига қараб кетамиз.

Оқшом тушган, осмон юлдузларга тўлиб кетган. Қаршимда оқшом юлдузи порлайди. Мен юлдузни завқ билан томоша қиламан. Уфққа майин-атлас уртилган, узоқда улуғвор қад кўтарган Қозигурт хўмрайиб турибди.

Дадам икковимиз Қарим носвойчининг ҳовлисига кириб борсак, у ташқаридаги супасида бир неча баззозлар, боққоллар билан ўтирган экан. Носвойчи бизни кўрши билан илжайиб кулиб, ўтирган жойида қўлининг учини узатади.

Биздан сўнг яна учта-тўртта дўкондор кириб келади. Ориқ-тирриқ, зикна, кўпчилиги пасткаш одамлар. Булар билан бултур ёзда келганимда танишганман.

— Мусавой, Тошкентда нима гап? — дейди чўтирнамо бир боққол оғзидаги носвойни қўлининг учига олиб ирғитаркан.

Мен у ёқ-бу ёқдан гапириб, сўнг оҳиста дейман:

— Тошкентда тинчлик. Аммо, замон оғир, бечора халқ қийинчилик тортяпти, қоринлари нонга тўймайди. Мастиравойлар газабда, ишқилиб, юрт бежо. Иш саккиз соат бўлсин, иш хақи кўлайтирилсин, деб талаб қилишаётганмиш. Нон, тўшт йўқ...

— Эҳа, шунақа дегин, ўғлим, — дейди кекса боққол. — Некалай тахдан тушиб, иш расво бўлди. Аммо халқ, қонхўр, зolim Некалай тахдан тушди. лаънати оқ पोшино тамом бўлди, деб ура-ура қилган эди. Бироқ, менинг фикримча, оқ पोшино яхши эди, одил, эди, лекин сиёсатли эди. Одамлар қўрқарди. Палисанинг қўлида ҳаммаша қамчи ҳозир бўлганидан тартиб-интизом жойида эди. Ҳозир-чи? Тартиб бузилди!

— Тўғри, тўғри! Бошбошдоқлик бошланиб кетди, — дейди сепкил башара чўтирнамо баззоз. — Вақтли ҳукумат ишни бўш олиб боряпти. Ақча масаласи хуржун, Керенскийнинг пули арзимайдиган қоғоз, жуда кичкина, мана, мунчагина, — дейди у қўли билан кўрсатиб. — Ақча деган басавлат бўлиши керак, ахир.

— Э, бузилди тартиб, тўғри айтасиз. Нархи наво, ўзингиз биласиз, кун сайин кўтариляпти, — дейди паст бўйликкина, кўзлари қисик олифта киши. — Туркистон ўлкасида ҳуқуқ ишларига одил уламолар бошчилик қилиб, диний ҳуқуқ, шариаат масалалари ўшаларга топширилариш. Бу оғир, жиддий масала.

— Тўғри, тўғри! — деб маъқуллашади ҳамма дўкандорлар. — Фуқарога аҳли уламо раҳбарлик қилиши керак!..

— Йўқ, ундан эмас, ишчилар, меҳнаткашлар юртни ўзимиз идора этамиз, дейдилар. Зolim Некалайдан қутулганимиз ёмонми?! Халқни эзди-ку хўп, — дейман астойдил куюниб.

Дадам бўлса, чурқ этмай ўтиради. Кейин ҳеч кимга мурожаат қилмай, вазмиш гапирди:

— Худойи таоло халққа тинчлик берсин, замон қалтис! — Кейин таъкидлайди: — Лекин халқдан чиққан билгичлар ахир тўғри йўлни топади-да!

Бирдан мезбон норин олиб киради. Дўкандорлар «Бисмилло!» деб ўзларини овқатга урадилар. Мен қорним оч бўлса ҳам уялиб, норинга ҳар замонда бир қўл

узатаман. Сур ва шўр гўштдан қилинган норинни хўп егач, устидан беш-ўн чойнак чой ичадилар. Фотиҳа ўқил-гач, ҳамма ўрнидан қўзғалади.

Хира чироқ милтиллаб ёниб турган кимсасиз самоварга қайтиб келамиз.

— О-ҳо, келдингизми, Мусавой!— дейди бирдан қаёқдандир пайдо бўлган тошкентлик самоварчи ва пиёла-choйнакларни йиғиштира бошлайди.

Наматлари эскиб кетган, тор ва пастаккина бу чойхона, якшанба — бозор кунларидан ташқари, деярли ёпиқ туради. Дадам шу ерда ётади. Мана, унинг ёнига мен ҳам қўшилдим. Дадам бирдан самоварчига буйруқ беради:

— Мусавойга жой солиб бер, озодароқ ёстиқ қўй.

Самоварчи менга қирқ ямоқ кўрпа билан ёстиқ олиб келади. Чарчаганимдан ёстиққа бош қўйишим билан ухлаб қоламан.

— Мусавой, тур! Бозор бошланди-ку,— мени уйғотадди самоварчи эрталаб.

Турсам, қўй бозорда гала-говур, қий-чув. Қўйчи қозоқлар кўчани чангитиб, қўй-эчкиларини ҳайдаб келмоқдалар. Мен янги дўппи, эскигина енгил камзулимни кияман. Лекин одатдагидек яланг оёқман. Бозорни кезаман. Бир вақт қорним очиб самоварга қайтиб келаман.

— Лекин бозор суст,— дейди самоварчи.— Қўрдингми, бу ер чўли блёбон, офтоб еру кўкни ёндириб юбораман, дейди...

— Тошкент бўлмайди, дала яхши,— деб эътироз билдираман мен.— Ҳавоси тоза, баланд-баланд тепалар кўриниб туради. Менга дала ёқади, — дейман кўк чойни хўплаб-хўплаб.

* * *

Дадам ҳар кунга газмол, бўз, ип-иғна тўла хуржунини елкасига ташлаганча азонлаб отда чиқиб кетади. Тентираб юриб, оқшомда ҳориб-чарчаб қайтиб келади. Сешанба ва шанба кунлари қозоқлар бозор қилмаганликларни учун дадам бўш бўлади.

Ушандай кунлардан бири. Дадам бу ердаги қозоқлар учун кийим тикадиган биттаю битта машиначи дўсти билан суҳбатлашиб ўтиради. Мен бир четда, одатдагидек, энг катта орзум — тойча ҳақида ҳаёл суриб, ўйга толганман.

— Сабр қил, сабр керак, тентак,— дейди дадам.

— Олиб берасизми? Ростданми? Қачон олиб берасиз?— деб хархаша қиламан мен.

Хунуқкина, қотма, ориқ машиначи менга қараб сени шивирлайди:

— Яқини тойча бор, сулув тойча!..— деб мени қутуртиради.

Мен бўлсам ишониб, дадамга йиғлайман. Дадам дўстга қараб жаҳли чиқиб, уни койийди:

— Кўйсанг-чи, ёш болани талтайтириб нима қиласан! Ақча керак аввало!

Машиначи кулиб менга гапирди:

— Бир ҳисобда, ҳали от минолмайсан, ориқсан, чўпдайсан, отдан учиб тушасан. Озроқ семир, хумпар. Бўза ичсанг, семирасан. Бўза дори бўлади, қозоқлар донмо буза ичади.

Дадам бояқини ҳам унинг гапига қўшилади:

— Тўғри, ўғлим, мен ҳам ичганман. Ҳақиқатан ҳам, фойдаси бор.

Эртасига дадам:

— Юр, ўғлим, отдан!— дейди.— Бўза ичиб келамиз.

Мен севиниб кетаман. Дадам мени отга мингаштириб олади. Баланд-пастликлар, жарликлар оша ўтиб, қирга қараб юрамиз. Ҳаво напъали. Қирда ўт-ўланлар қовжираган бўлса-да, жарликлар ва баъзи жойларда ҳали кўм-кўк. Ям-яшил қамишзор ёнидан ўтамиз. Ўмровли, келинган семиз от тўда-тўда йилқи уюрлари кўринганда кишиаб кўяди. Далада кўй-қўзи, молларни боқиб юрган эркаклар, аёллар, болалар учраб қолади.

— Ассалому алайкум, ўтоваси!— деб салом беришадилар дадамни кўриб.

— Ваалайкум ассалом! Ҳорманлар!— дейди астагина дадам кулиб.

Кўп йўл юргач, бир ўтовга етиб бориб, отдан тушамиз. Пастда бир ариқ сув оқмоқда. Тепада чумчуқлар гиж-гиж уя қурган. Мен айланиб юрибман. Бирдан катта қозонда бўза қайнаб турганини кўриб қоламан. Учоққа ўт қалаб псеикдан бўғриққан икки хотин қозонни ковламоқда.

Дадам қичқириб, мени ўтовга чақиради. Мен югуриб ичкарига кираман. Ўтовда ўтирган олти-етти кишига салом бераман.

— Кел, чироғим, ўтир. Бўза ич,— дейди сийрак соқолли, савлатли бир чол.

Аста дадамнинг ёнига ўтираман.

Шу пайт эшикдан қошлари ўсган, кўзлари қисик, қора мўйловли, новча бир киши кириб келади. Менга қараб жилмаяди:

— Ҳа, жиян, бўза ичгани келдингми? Бизда бўза кўп, сероб.

— Амаки, бўза аччиқ бўладими?— деб сўрайман мен жонланиб.

У менга яна жилмаяди:

— Торт, жиян. Қайфи яхши бўлади, чироқ.

Дадам унга қараб кулиб гапиради:

— Қосани тўлатиб бер, ичсин.

Ҳалиги йигит менга бир заранг косада лиммо-лим бўза узатади.

— Ич, чироқ, ич,— дейишади ўтовдаги қозоқлар.

— Фойдали, арши аълога чиқасан, ич,— дейди бояги чол мени қистаб.

Қўланса ҳид бурқиб турган бўза лим тўла косани қўлимга олиб, бирдан кўтараман, аччиқ экан. Ярмига етганда косани ерга қўяман. Қозоқлар хахолаб кулишади.

— Яхши ичдинг, болакай, яхши, яхши...

— Мазанг йўқ,— дейди дадам.

— Э, ҳиди ёмон, заҳардан ҳам аччиқ экан,— дейман мен оғзимни қўлларим билан артиб.

Менга дарров бўғирсоқ беришади. Бўғирсоқни маза қилиб ейман.

— Қорнинг очган экан, бўзага бўғирсоқдан сол,— дейди дадам кулиб.

Мен бир ҳовуч бўғирсоқни олиб, заранг косадаги бўзага соламан, кайфи тарақ бир киши дўмбирани чалиб юборади. Мен диққат билан тинглайман. Куй жуда ёқимли, атроф-теваракдан келган аёллар куй тингламоқдалар. Дўмбирачи қадимги қозоқ ҳаётдан дostonлар куйламоқда. Гоҳо ҳазил, киноя, учириқ сўзларни қўшиб қўяди. Қозоқлар бўзани ичиб, дўмбирани завқ билан тинглайдилар. Баъзи бир жойларда бўлса, завқшавқдан турли хитобларни қичқириб айтадилар. Мен бўзадан бир оз маст бўлиб, дардли, ҳазин қўшиқларга қулоқ соламан.

— Қани ич, ич!— деб қўяди дадам мени қистаб.

Мен иккинчи косани аранг ичаман. Бир оз ўтиргач, ўтовдан чиқамиз. Қозоқлар мен билан ҳазиллашиб хайрлашадилар:

— Ҳар кун келиб тур, чироқ.

Отга миниб Янгибозорга жўнаймиз.

Дўқонлардаги боққоллар жазирама иссиқ ва ғув-ғув пашшадан елпигич билан жон сақлайдилар. Ўспиринлар ва йигитлар эрмак учун шашка ўйнайдилар.

— Ака, уринг, уринг, бира тўла иккита шашкасини уриб олишг,— деб қўяман шивирлаб ва туртиб ўйинчилардан бирини.

Баъзилари менга ўқрайиб:

— Жим ўтир-е,— деб қўйишади.

Лекин айрим ўспиринлар астойдил хуноб бўлиб, диққатлик билан ҳайдашади:

— Бор, бор, ука, халақит берма! Тошингни тер!

Мен азбаройи зерикканимдан товуқлар билан хўрозларни қийқиртириб қувлаб юраман. Тутиб олсам, янги танишган ўртоқларим билан биргаликда тарафма-тароф бўлиб уриштирамиз, деб хўрозларни қувганим-қувган. Лекин улар тутқич бермайди.

Бир кун азонда дадам:

— Уғлим, юр, жума борамиз, бугун бозор,— дейди.

Мен дарров эски қалпоғимни олиб, кир яктагимни камзулим устидан кийиб оламан. Дадам катта хуржунга икир-чикир молларни жойлаштириб, эгар устига ташлайди-да, отга ирғиб минаяди. Оёқларини узангига тираб:

— Қани, мингаш!— дейди мени шошириб.

Эгарнинг орқасидаги кўрпачага жойлашиб ўтираман. От ўзи билгандек юриб кетади. Қир ва тепаликлардан ошиб, тахминан икки соатлардан кейин бозорга етиб борамиз. Бозор биёбонга жойлашган. Узоқ-узоқ чўлу даштлардан келадиган қозоқлар бу ердан ками кўстларини битириб кетадилар. Каттагина қизгин бозор. Тошкент, Чимкент, Янгибозор ва бошқа жойлардан ўзбеклар отларга ортиб газлама, бўз, туршак, ёнғоқ, жийда, майиз, ҳар хил ип-пгна; лампа шиша қабн икир-чикир молларни олиб келадилар. Ҳозир бозор айни авжида. Мен отни бир четга боғлаб, олдига беда соламан-да, тепа бўйлаб бозорни айлангани кетаман. Қийимлари башанг, оёқларига пухта этик кийган қозоқ бийлари, бўлислари ва қўйчи бойлар виқор билан от устида юрадилар. Баъзилари унда-бунда тўдалашиб, чордана қурганча, секин суҳбатлашиб ўтиришади. Аммо уларнинг чўпонлари, айниқса қароллари почор, оч-яланғоч, ҳоллари жуда ҳам аянчли.

Кеза-кеза от бозорга бораман. Бу ерда савдо суст. Айлашиб кириб, тахминан икки ёшлардаги кўркем жийрон отни кўриб қоламан. Ушнинг қомати баланд, бўйин адл, қулоқлари тик, кўзлари одамнинг кўзларидек маънодор ва тийрак. Хуллас, унга ҳушим кетиб, маҳллә бўлиб қоламан. Эгаси отни силаб-сийпаб атрофида айланади. Мен аста ёндашиб, жийроннинг юзини силайман ҳамда бармоқларим билан ёлнин аста-аста тарайман. Сулув от бўйинин яна ҳам чўзиб, ёқимли кишнаб юборади ва олдинги ўнг оёғи билан депсишиб қўяди.

— Неча пул, амаки? Жийроннинг нархи қанча?— деб сўрайман.

Оқ напат қалпоқ, чакмон кийган, бир кўзи сал гилдйроқ, юм-юмалоқ, семиз қозоқ отнинг тизгинини қаролига тутқазиб, менга ғоят бепарволик билан шошмасдан жавоб беради:

— Жиян, бор, жўна! Отни қўй, тегма! Отангин чакыр, тойга нисқивоз бўлсанг.

Мен қизариб-бўзариб унга жонни дилим билан тушунтира бошлайман.

— Қоч, қоч, тижирлик қилма,— дейди у.— Э, олмайсан, от қиммат. Чоп, отангин олиб кел, кейин савдосини қиламиз!

Мен тағни ёпишаман.

— Жон ака, нархини айтнинг!— деб ялинаман.

Отнинг эгаси нохушлик билан жилмаяди.

Мен яхши биламанки, дадам келмайди. «Йўқол, хархаша қилаверма!» деб жеркиб беради, гапимга қулоқ солмайди. Хафа бўлиб, отнинг атрофидан яна бир марта айланаман-да, кейин хомушлик билан узоқлашаман.

Дадамнинг олдида ахён-ахёнда битта-яримта харидор пайдо бўлади-да, газламаларнинг деярли ҳаммасини, бўз ва читларни эзгилаб, чўзиб, тартиб, офтобга солиб кўради, узоқ савдолашигач, олади ёки келишолмай ташлаб кетади.

Охири пешин. Бир лаҳзада ҳаммаёқни чанг-тўзон қоплайди. Кўзини очиб бўлмайди, тулроқ ёғилади. Бирдан қаттиқ бўрон бошланади. Одамлар тулроқ булутни ичинда қўй, эчки, от, туя, эшакларини қидирадилар. Бирдан қаёқдандир келган қуюн ҳаммани эсанкиратиб қўяди. Мен зўрға турибман. Дадам шўрлик хуржунга ёпишиб олган. Хайриятки, молларини хуржунга тиқиб улгурган. Отни базўр қидириб топамиз.

— Бўрон бирпасда босилади, Мусавой. Ҳар замонда шундай бўрон бўлиб туради, кейин бирдан тиниб қолади,— дейди дадам менга тушунтириб.

Дадамни ҳам, мени ҳам бошдан оёқ чанг босган. Кўзим, қулоқ-бурунларим тупроққа тўлган. Қалпоғимни бир қўлим билан бостириб кийиб оламан. Ер ва осмонни чанг-тупроқ қуюни чулғаган. Бир боши осмонга етган, этаги ерга сурғалган тупроқ қуюнлари бир лаҳзада пайдо бўлади-да, шу онда яна қаёққадир йўқолади. Бундай қуюнлар кетма-кет ўтади. Бир соат чамаси давом этган қаттиқ бўрон қандай даб-дурустдан бошланган бўлса, шундай туйқусдан тиниб қолади.

Авжи қизиганда бузилган бозор энди қизимайди. Қозоқлар аста-секин от-туялари, эчки-қўйларини ҳайдаб тарқала бошлайдилар. Савдогарлар, чорбозорчилар отларига миниб Бешиктовга, Қоратошга, Янгибозорга, Чимкентга қараб йўл оладилар. Дадам билан мен Янгибозор эмас, бошқа томонга қараб жўнаймиз. Узоқ юрамиз. Менинг қориним оч, отамнинг қовоғи солиқ. Гоҳ-гоҳ чўнтагидан шипшасини олиб нос отади.

Қуёш уфқни қип-қизил қондек ловиллатиб ботиб бормоқда. Майини шабада эсаш. Унда-мунда овулар кўришиб қолади. Келинчақлар ва қизлар сувга, молларни қарини олгани кетмоқдалар. Бошларига катта катта лачак ўраган келинчақлар сирға, мунчоқлар билан безанганлар. Қизларнинг бошларида лоладай дуррачалар.

Ҳар қаер-ҳар қаерда беданаларнинг сайраши эшитилади. Бедана деганда ўламан, бу ҳам менга теккан касал. Айниқса узоқдан сайрашини яхши кўраман.

— Қаранг, бедана, бедана! - дейман «ларр» этиб бедана учган томонни дадамга кўрсатиб.— Бедана сероб экан. Қаранг, ҳуз ана, настга шўнгиди!

Дадам тўнғиллаб қўяди.

Серманзара далаларини томоша қилиб бораман. Сувни шишадек кўм-кўк кичкина ариқда сув қаёққадир ширдираб оқмоқда. Бир чақиримча жойдан қозоқ овули кўринади. Сигир-бузоқлар, айниқса қўй-қўзи, эчки-улоқлар кўп. Тўда-тўда бўлиб юришибди. Хотин-халаж сигирлар ва совлиқларини соғмоқда. Ўчоқларга қаланган тезак тутини оқшом осмонга ўрламоқда.

Дадамнинг чеҳраси очилиб, жилмаяди. Овулга етгач, бир ўтов олдида отдан тушамиз. Хотинлар букилиб салом беришади. Ўтовдан кексагина бир киши чиқиб келади.

— Ассалому алайкум!— деб биз билан сўрашади.

— Уғлим, ўғлим бу, лекин шўхроқ,— дейди дадам

Чол қўл олиб кўришгач, ичкарига таклиф қилади:

— Қани, ўтовга киринглар, марҳамат!

Дадам хуржунини орқалаб ўтовга киради ва «ух»тортиб ўтиради. Мен ҳам дарҳол ўтириб оламан. Ўтов ўртача, лекин озода. Тахминан олти ва саккиз ёшлардаги икки бола ниманидир ўйнаб ўтирибди. Дарров урилиб қолиб, тўполон кўтаришади-да, қаёққадир чиқиб кетишади. Дадам у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтиргач, бирдан чолга қараб буюради:

— Дарвоқе, отга ем беринг, оч қолмасин.

— Хўп, ўтоваси, ҳозир-ҳозир,— деганча чол ўрнидан туриб чиқиб кетади.

Мен ғалати бўлиб кетаман.

— Уят-ку, дада!— дейман.

Дадам хахолаб кулиб юборади, менга секин уқдиради:

— Буларда ем-хашак мўл бўлади, ўзларининг феъллари кенг бўлади, тентак.

Мен ўйланиб қоламан. Дадам кулиб, гапида давом этади:

— Расми овулга меҳмон келса — танишми, нотанишми, отдами, пиедами, совуқдами, иссиқдами, қорбўрондами, барибир — қозоқлар уни яхши қабул қилишади. Чўп, беда тайёр. Бор овқатини олдинга қўяди, камбағалми, бойми — ҳолича. Азалдан бери бу нарса қозоқларга одат бўлиб қолган.

Мен у ёқ-бу ёққа алаанглаб, сандиқлар, қутилар, шолча, намат, ўтовнинг қанот ва керагаларини кўздан кечириб, отамга гапираман:

— Тузук ўтов экан, ўртаҳол одамларга ўхшайди.

— Эҳтимол. Сигир-бузоқлари, қўй-қўзилари кўнроқ кўринади,— дейди дадам.

Чол кириб дастурхон ёзади. Бир косада сариёғ билан товоқда бўғирсоқ қўяди. Мешни уриб-уриб, каттакон заранг косада дадамга қимиз тутаяди. Дадам «Бисмилло!» деб қимизни иштаҳа билан кўтаради ва заранг косани бўшатиб, чолга қайтаради. Қорним очлигидан мен бўғирсоқни ошалаб ейман. Чол косани менга узатади.

— Ич, йигит, ич,— деб ундайди.

Симириб ичаман, лекин ярмига етганда, косани дастурхонга қўяман.

— Вой, жуда аччиқ экан!

— Мазанг йўқ-ку, йигитча!— дейди кулиб чол.

— Тошкентлик-да. Тошкентда қимиз йўқ, ўрганма-

ган, ўтоғаси,— дейди дадам чолга мурожаат қилиб.— Урганлиб қолар. Лекин ўғлим саводли, хат ёзишни, китоб ўқишни билади, Қуръонни ёддан шариллатиб ўқийди.

— Вой-бў, ростданми? Билгичмисан? Илм — яхши нарса. Бизларнинг биронтанмиз ҳам хат танимаймиз.

Эшикдан женгаша бир лаган бешбармоқ кўтарлиб киради. Хаширдан гўшти кўп овқатни иштаҳа билан бирпасда еб, фотиҳа ўқиймиз.

Мен аста туриб ташқарига чиқаман. Осмонда филдирак бўлиб қолган ой. Онда-сонда хира чироқлар, милтилаган ўт кўришади. Ғир-ғир шабада турли-туман гиёҳларнинг ҳидларини олиб келади. Аллақаердан ўлан янграйди. Итларнинг тинмай вовиллаши эшитилади. Гоҳо эчкилар ва қўйлар маъраб қолади. Бизнинг отимиз ҳўл бедани касир-кусир чайнамоқда.

Узоқ юраман, ҳислар ва ўйларга ботаман. Юлдузларга қарайман. Ҳисларим ва хаёлларим бигмас-туганмас. Ўтовга кириб ўзимни ўринга таппа ташлайман.

Тонгда уйғонсам, дадам йўқ. Мезбон чол намоз ўқиб бўлгач, менга кулиб дейди:

— Даданг сени ташлаб, қочиб кетди!

Мен ғалати бўлиб кетаман, лекин дарров ҳазилни пайқайман-да, кулиб юбораман:

— Ёлғон, пайшанба бозорига кетгандир?

— Тур, чироғим, — дейди мезбон чол кулиб. — Ҳаво жуда яхши. Ариқдан шарқираб сув оқиб турипти, муздек. Ювиниб ол.

Ўрнимдан туриб ташқарига чиқаман. Қуёш булутларни олтин рангга бўяб, тоғ орқасидан кўтарилиб келмоқда. Ўтовнинг орқасидаги жарликка тушаман. Жилдираб оқаётган сув яхдек. Маза қилиб ювингач, ўтовга қайтиб кираман. Бўғирсоқ ва қатик билан нонушта қилгач, хотин-халаж билан бирга ёвшаи тергани кетаман. Узоқдан қўй-қўзилар кўришади. Қирлар бўйлаб чопаман. Бир чўпон чолнинг олдида тўхтаймам:

— Ассалом, жека!

Бошига кир қалпоқ кийган, эгнида жулдур, қўпол чакмон, оёғида ямоқ чорик, кўзлари маънодор, юзи сержин, сийрак соқол, ориқ чол менга тикилиб сўрайди:

— Қайдансан?

— Тошкентдан. Элатларга келдик, — дейман тетик ҳолда.

Икковимиз ёнбошлаганча, у ёқ-бу ёқдан сўзлашиб ётамиз.

— Жека, айтинг-чи, бўри борми бу жойларда?—сўрайман қизиқиб.

— Уйбаёв, бор. Келиб туради, чироқ.

Мен жонланаман.

— Жон жека, айтинг, бўри қандай бўлади? Қўйни бирдан бўғиб ўнгариб кетармиш-а?

Чол кулиб сўрайди:

— Кўрмаганмисан? Бўрини ҳеч ҳам кўрмаганмисан?

— Йўқ-йўқ, ҳеч кўрган эмасман. Афти башараси қанақалигини бувим, ойим, ўртоқларимдан кўп эшитганман. Улар ҳам кўрмаган, бошқалардан эшитган-да.

Чол носвойини туфлаб, бир оз ўйланиб тургач, гапириб кетади:

— Аввало, қашқирни сартлар бўри дейди. Қашқир ёвуз нарса, қашқир деса, чўпонларнинг жонни ҳалқумига келади. Бўри зоти қўйга ўч бўлади. Қўй—ёвош махлуқ. Бўри аста-секин келади, қўйларни кўздан кечириб, пайт пойлаб ётади-да, кейин лоп этиб бўғади-ю, ўнгариб жўнаб қолади. Чўпонлар сезгир, итлар ҳам зийрак, бўридан айёр. Бир хил итлар борки, бўри билан тик олишади. Бўри тўғрисидаги қизиқ ҳангомалар кўп, ўғлим, эшитаверасан.

Мен анграйиб қоламан.

— Қани, амаки, биттасини гапириб беринг. Бўрилар отга ҳам, эшакка ҳам ўзини отармиш. Шу ростми?

— Тўғри, ўғлим. Оч қолса, бўри ниҳоятда ваҳший бўлиб кетади. Отни ҳам, эшакни ҳам ейди.

Мен билагон бу донинманд чолни бирпасда яхши кўриб қоламан. Аммо суҳбатимиз бузилади. Бирдан иккита отли киши пайдо бўлади. Бирни ўттиз беш-қирқ ёшларда, кийимлари башанг, яллоқ юзли, хўроздек қипқизил, кўзлари ёмон. Иккинчиси сийрак мўйлов, қотма, ёш йиғит, қамчисини ҳавода ўйнатади. Дарров ўрнидан туриб, салом бераман. Улар менга қарашмайди ҳам, нимадир деб минғиллаб қўяди. Чол аста-секин ўрнидан туради.

— Хўш, нега молларни ўз ҳолига танилаб қўйиб, эзмалик қилиб ўтирибсан?— дейди йиғит чолга қараб.

— Тақсир, моллар бемалол ўтлаб тўйиб юришинпти, чўпонлар ҳам шу ерда...— дейди чол бир оз довдираб.

— Ҳа, қаерда дайдиб юрибсиз?— деб сўрайди ўзини дарров тутиб олган чол.— Эҳтимол Турбатда юргандирсиз, қиморга тикланган бўлса керак бутун ҳамён, кисса бўш, хуржун бўш, энди аламини биздан оляписизми?

— Қари ит, сенинг нима ишинг бор? Меннинг молимага сеп хўжайинмисан?— Ғазабдан қизарган бойвачча кичкинени ҳавода ғизиллатиб айлантиради.— Соқолингнинг оқи бор-да, бўлмаса...

— Отангиз раҳматлик хўп молни топди,— дейди чол бойваччанинг ғазабига ниҳоят бепарволик билан.— Сиз бўлсангиз, елга совуряпенсиз, охири хайрли бўлсин, чироқ. Отангиз раҳматлик қаролларни алдаб-авраб ишлатишга уста эди. Мен қариб қолдим, иш бошимдан ошиб ётипти. Кампир бўлса, хотинларингиз олдида доим хизматда, инсоф қилинг. Отангиз раҳматлик пишиқ эди, аммо унча-мунча ақча бериб турарди, сиз бўлсангиз, ҳемири йўқ, нуқул дўқ қиласиз.

— Бас-бас, эзма чол, сендан бошқаси қуриптими! Қашшоқ кўп, букилиб, хизматингизга тайёрман, деб келаверади! — дейди кеккайиб бойвачча.— Бу сартнинг ўғли нима қилиб юрипти? — сўрайди менга имо қилиб.

— Тошкентлик бола,— дейди иккинчи отдаги ёш йигитча,— булар кичкинтой бўлса ҳам шум, айёр бўлади, қаранг, чурқ этмай, гап тинглаб турипти.

Мен нидамай жаҳлимни босиб турган эдим. Энди ғазабим тошиб кетади:

— Бой ака, оппоқ соқолли чол одамни сўкканингизга ҳайронман. Ота билан бирпас суҳбат қилдим, ақлнинг кони...

— Бўлди, маҳмадона, йўлингдан қолма!— қичқиради менга олифта бойвачча.

Олишиб ўтиришни истамайман, фойдаси йўқлигини биламан, таъбим анча хира бўлиб, аллақандай хаёллар билан аста овулга қайтаман. Овулда йигитлар, ўспиринлар, ўз тенгим болалар кўп. Мен улар билан жуда тез танишиб оламан. Отда, эшакда, хачирда улар билан бирга узоқ-узоқларга—йилқилар, қўйлар бошига бораман. Хотинлар, болалар билан тезак тераман, ўтти йиғаман. Булар самимий, пок кўнгилли, меҳмондўст, вафодор одамлар.

Уч кун ўтгандан кейин дадам қайтади.

— Қалай, қимиз ичишни ўргандингми? Бир мазасига тушуниб олсанг, кейин хумор қиладиган бўлади, — дейди дадам елкамни қучиб.

— Яхши юрибман, ўртоқларим кўп,— жавоб бераман.

— Шундай жойларда юрсанг, турмушни биласан, овулда янашнинг ўзгача кайфи бор.

Дадам чой ичиб, бирпас роҳатлангандан кейин, хуржунидан бир думалоқ чой, бир ҳовуч қандни уй хўжа-

сизга бериб хайрлашадн. Отга мингашиб Янгибозорга йўнаймиз.

Янгибозорда ортиқча ҳайлламай, Тошкентга кетаман.

Эртасигаёқ жилдимин бўйшимга осиб, ялқовгина мактабга бораман. Мачит ҳовлисидаги захгина бир ерда, сув ёқасида ўтириб дарс ўқиймиз. Домлам бир лаҳза кўздан нари бўлса, дарров ўтган-кетган воқеалардан, олди-қочди гаплардан бошлаб юборамиз.

Усғида олабайроқ тўн, бошида катта салла, оёқларида янги маҳси-кавуни, фарч-гурч юриб домлам кириб келади. Тўрдаги эски кўрпачага ўтиргандан кейин менга қарайди:

— Тағни Янгибозорда тентирадингми?

Ҳа, тақсир, саҳрода юрдим. Турмушнинг машаққатини, аччиқ-чучугини тотдим...

Домламининг эвсаси қотади, индамайди, кейин бир зумиша жим бўлган болаларга буюради:

— Уқинглар дарсни, қани!

Болалар гулдурас билан дарсни бошлаб юборадилар. Мен Фузулийнинг гўзал шеърларини қайта-қайта берилиб ўқийман.

— Чирғим,— дейди юмшоқ товуш билан домлам,— олдингга ол буларни, пича сабоғини ўргат,— кичкиналардан бир неча шогирдларни кўрсатади.

— Жоним билан, тақсир,— дейман-да, олдимдаги китобни авайлаб ёпаман.

Домламин жуда ҳурмат қилганимдан менга нима иш буюрса, астойдил бажарингга тиришаман.

Домлам дарс орасида гоҳо замондан шикоят қиладди, ёмонларнинг, олчоқларнинг кўплигини айтиб: «Худойим осон қилсин мушкулларни!». Уламоларни иззат қилинг, шарнатни, охиратни ўйланг, аҳли уламо — халқнинг ёлғиз раҳбари», дейди.

Пешинда озод бўламиз. Тутқундан халос бўлган қушдек бир зумда дув этиб, ҳаммамиз тарқаламиз. Аммо катта болалар учун бу фақат «шонхўрак». Улар қайтиб, яна алламаҳалгача хат машқ қиладилар. Яқиндан бери мен ҳам хат ёзини ўргана бошлаганман. Кейин, одатдагидек, кўчада, томда, гузарда вақт ўтказаман. Турғун, Аъзам, Ҳожн ҳаминша бирга бўламиз.

* * *

Говкуш маҳалла аҳлининг аксарияти косиб. Аҳмад билан Аъзам шкковлари косибга шогирд тушганлар.

Мен зеркиб, тез-тез уларнинг олдига бориб тураман. Косиб — бақалоқ, семиз киши. Қўллари бир зум тинмайди, доим ишда, лекин ўзи шўх, улфат, гап биладиган сўзамол одам.

Бир кун устахонанинг остонасига қадам қўйишим билан Аҳмад ўрнидан чаққон туради-да, тоқчадан бир қалин китобни авайлаб олади.

— Кўр буни!— дейди менга узатиб.

Қизиқиб варақлайман.

— Қаердан олдинг? Янги-я жуда?— дейман китобнинг муқовасини уштаб.

— Топдим-да,— дейди Аҳмад кулимсираб. — Пул йиғиб-йиғиб олдим ахир.

— Қани, бир ўқиб юборинг, мулла. Эшитайлик, яхши китоб, нуқул жанг,— дейди уста кўзойнагини тузатиб.

Бу китоб форсчадан таржима қилинган бўлиб, унда ۛрофий киссалар, турли жанглар, шерлардай паҳлавонлар, ўқ-ёй ва қалқонлар, даҳшатли урушлар ҳикоя қилинган. Аҳмад кавушга чўн михин қоқа-қоқа жим кулоқ солади, жиддий берилиб тинглайди гўё, хаёлида мағзини хўп чақиб ўтиргандай. Аъзам тиззасидаги маҳсини ҳафсала билан ишиқ тикади, аммо ўзи ҳаяжондан, ўқтин-ўқтин юракдан «уҳ» тортади. «Аъзаматларей!», «Отлари булутдай-а!» деб қўяди.

Мен тўхтамай ўқийман. Паҳлавонларнинг даҳшатли тиги, ўқларнинг учishi, қалқонларнинг ва найзаларнинг жанги! Ҳақиқий мард паҳлавонларнинг бемисл моҳирлиги, айёрларнинг ҳийла-найранглари...

— У замоннинг одамлари гўё девдай, бошлари қозондай, бўйлари осмонга етади, кифтлари икки тоққа кўприк бўларкан. Бизлар бора-бора мушукдай бўлиб қолибмиз-да,— дейди Аъзам.

У жим ўтиролмайди, ҳаяжонни, ҳисларни кўкрагига сивмайди.

— Бас, жим ўтир, жанг авжига чиқди, эшитайлик ахир,— дейди Аҳмад вохуш оҳангда.

Мен берилиб, эҳтирос билан ўқийман. Китобда жанг ва суронлар тасвири орасида ёрқин парчалар, ажойиб ҳикоялар борки, хаёлимни аллақайларга олиб қочади. паризоллар, маликалар гўзаллиги кўнглимни сеҳрлайди. Уста «пуф-пуф», деб чармга сув пуркайди-да, яна эзмалик билан жонга тегади.

— Ҳа, Аҳмадвой, паризоднинг ошини бўлиб...

— Уста, бир гап айтардим-у,— кесади устанинг га-

тини Аҳмад,— лекин отамдай каттасиз, аяйман. Қани, Мусавой, Рустам Достондан, Афросиёбдан ўқи!

— Ҳа, ҳа, чирогим, жонон, маҳбубалардан ўқи, эшитайлик,— хиралик қилади уста.

Устанинг гаплари қулоғимга кирмайдн. Берилиб, шавқ билан ўқийман. Жангларда қурбон бўлган баҳодирлар учун юрагим ёнади, гоҳо секин ёшимни артиб қўяман. Мағрур шаҳзодаларнинг дабдабали қасрларига, саройларига кираман, маъшуқа маликаларнинг фироқ алангасини кўраман, айёр жосуслардан, уларнинг бадабашара қиёфаларидан нафрат қиламан. Афросиёб каби қаҳрамонларга муҳаббатим тошиб кетади.

Шу чоқ ҳарсиллаганча эшикдан Турғун кириб келади.

— Нима гап? — сўрайман китобга хатчўп қўйиб ёпарканман.

— Юр, тез бўл! Пинштир китобингни, ҳаммаси хурофот-ей, маҳаллада жиққа муштлашишки, юр тез!

— Маҳалланинг қоровулимсан ё миршабимсан? Галва қилма, тур жўна!— уста жеркиб ўкраяди Турғунга. — Ўқи, Мусавой, қани, эшитайлик.

Мен индамайман, китобни токчага қўяман-да, Турғун билан кўчага чиқаман.

— Шайхантовурда мажлис бўларминн, юр, ўша ерга борамиз.— дейман Турғунга қараб.

— Э-э, аломат бир жанжал бўляпти, томоша қилмайми? Расул ўрис мардикорлари билан муштлашяпти. Мардикорлар, ҳақимни берасан, дейди. Расул ўрис, бекор айтибсан, дейди.

— Бас! Сенинг излаганинг — жанжал.— Шайхантовурга бошлайман Турғунни.

Шайхантовурда ҳовузлар бўйида қатор-қатор самоварлар, мадрасалар, мачитлар бор. Толлар, қайрағочлар остида, одатдагидек, ариқчаларда сувлар шарқираб оқиб турибди.

Мачит ҳовлисининг саҳнига халқ тўпланган. Турғун нековимиз кишиларнинг гапларига, шивир-шивирларига қулоқ солиб, бир оз анграйиб юргандан кейин бир қайрағочга суяниб чўкамиз. Айвонда эскигина мовут ёпилган бир стол атрофида ўн-ўн беш кишидан иборат ҳайъат ўтирибди. Буларнинг ҳаммаси зиёлилар, кўпчилиги жадидлар. Халқ орасида ёшлар кўп, узун жужун камзул устидан беқасам тўн кийган, баъзиларида оқ гапон камзул; разм солсам, олифталар ҳам оз эмас. Унда-бунда катта саллали, узун тринка камзул устидан

банорас ёки олабайроқ тўн кийганлар, лекин аксарият жир, йиртиқ яктак кийган, яланг оёқларида кавуш сургаган фақир одамлар. Жаҳидлар Муваққат ҳукумат ишга тушган пайтларданоқ таптана-дабдаба билан «Шўройи ислом»ни ташкил этганлар. Самарқанд, Қўқон, Андижон каби шаҳарларнинг барчасида бу ташкилот тузилган.

Турғун икковимиз нутқ сўзлаётган кишига анграйиб қулоқ соламиз.

— Заволли Туркистон ўлкаси фаже, пек қоронғу зулматда ётдик. Аммо, Туркистон дёри, олтин тупроғимиз, буюк дарёларимиз узра бутун оламга ўрناق бўлган шавкатли давр тарихимиз қайтиб келар эҳтимол. Лекин, афандилар, зиёлилар ва халойиқ, чоризм истибдодидан халос бўлдик. Аввало, сиз билмигизки, муқаддас динимиз, пок, муқаддас шариятимиз, пайғамбаримиз Мухаммад алайҳиссалом ва сўнгра шонли байроқларимиз, миллий руҳ билан суғорилган урф-одатларимиз бор. Муваққат ҳукумат оз-моз эркинлик берди. Афандилар, ҳуқуқимизни, муқаддас ишимизни, шавкатимизни, тақдиримизни унутмайлик, Муваққат ҳукумат олдида арз ва илтимосимизни баён этайлик. Эҳтимол мушкулларимиз осон бўлар. Лекин, афандилар, Туркистон ўлкасига аввалги шон-шавкатлар қайтажак, асосан бойлар, зангинлар ва улуғ ер эгалари бирлашиб, аҳил ва ҳамжиқат бўлиб, тадбир-чоралар билан ҳаракат айлаб, шавкатимизни, бахтимизни ва миллий эҳтиёжимизни шояд барпо этсак. Балки орзуларимизга муяссар бўлурмиз Вазифаларимиз оғир ва мушкулдир. Ислому буйруғи билан бу вазифаларни чиндан берилиб, ишиқола, адо этгумиздир. Афандилар, вазифа шуддирки, динимизни муқаддас қилиб, илм ва фан, ҳандаса, фалакиёт, риёзиёт ва ҳоказо билан мактабларни, мадрасаларни секин-аста борган сари ўстириб, юксалтиргумиздир. Омин, худо ва пайғамбар мушкулларимизни осон қилғайлар!

Нотик узоқ сўзлайди, унинг устида канои камзул, бешида кир духоба дўни; у нигичка мўйловли, кўзлари қаттиқ, пешонаси ётиқ киши. Шихоят, у чарчаб, стулга ўтиради.

Мен ҳайрон бўлиб, жим тинглайман. Лекин Турғун хафа бўлади.

— Юр, кетамиз, бозорларни айланиб келамиз. Болалар ошиқ ўйнашяпти! Чолнинг майнасини кўрамиз, зор!— кистайди у мени туртиб.

— Жим тур, бирпас қулоқ солайлик, ваъзхонликни

кўр, ана, янгиен чиқди минбарга,— дейман қўлларим билан янги нотиқни кўрсатиб.

Нотиқ носвойни туфлаб, «ух» деб йўталиб олади: у ориқ, силламо. Лекин кўзлари қувғина, эғида эски камзул устидан айнаган кенг яланг қават чопон.

Ў Туркистон ўлкасининг халқлари ҳақида кўп диний иборалар келтириб, узоқ сўзлайди. Гапнинг охирида яна бир карра Муваққат ҳукуматни мақтайди, адолатли ҳукумат мусулмонларга, албатта, тўла ҳуқуқ ва озодлик беражак, дейди оғзинга бир кафт носвойни солиб, сўнг ўрнига ўтиради.

Турғун жаҳл билан елкамини туртади:

— Юр энди, кетамиз, ваъзхонлик чаккамга тегди!

Мен чурқ этмай тинглаб, нотиқларнинг ҳар бир айтган сўзларининг маъзини чақишга тиришаман.

— Шошма, ўртоқ, қизиқ гаплар бўляпти.

— Гап, гап! Бунинг нима қизиғи бор!— шартта ўрnidан туради-да, қаёққадир кетади Турғун.

Ҳар бир сўзга чиққан нотиқ аввало ислом динини мақтайди, кейин Туркистон ўлкаси озодлиги, тараққиёти ҳақида гапиради.

Кимдир биров халқ орасидан қичқиради:

— Олло ҳақи, бу қандай гап? Нотиқлар фақат насиҳатга уста. Халқ нонга зор, насиҳатга эмас! Уламо ҳазратлар, бойлар, зиёлилар нега бу ҳақда «чурқ» этмайди?

Мен дарҳол у одамни излайман, у пастда—мачитга яқин жойда, қуюқ дарахтлар тағида турар эди. Дарров танийман, у менга таниш косиб. **Ўттиз-Ўттиз беш ёшлар**даги бу ориқ киши Баланд Мачитдаги тор кичкина дўконхонасида ёнида июгирди билан саҳардан то кечга қадар маҳси тикади. Овози ёқимли, мен унинг ҳазин куйларини тинглашни, суҳбатини севар эдим.

Яқин бориб, салом бераман, у менга қараб кулимсирайди:

— Э, сен ҳам шу ердамисан?

— Қачондан бери тинглаб ўтирибман, бу гапларнинг маъзини чақиш мушкул. Аммо, уста, сиз бойларни хўл бспладингиз!— дейман овозимни пасайтириб.

— Кет, йўқол! Халққа фитна солма!— қичқиради бир неча киши устага қараб.

Халқда шивир-шивир, ҳаяжон.

Бошида чиройли ўралган оппоқ салла, узун янги жузун камзул устидан беқасам тўн кийган паст бўйли, қора калта соқолли киши ўрnidан туради. Шўройи ис-

ломчиларнинг раҳбарларидан бўлган бу кишининг лақаби — Қори. У сўзларни бир-бир чертиб, паст овоз билан салмоқли сўзлайди, катта-кичик жим бўлиб тинглайди.

— Афандилар, ҳазрат уламо жаноблари! Туркистон ўлкаси асрий зулматлардан қутулиб, энди оёққа турмоқда. Уфқимиз энди секин-секин ёришмоқда. Лекин ҳануз ўт ва ёнғиндамиз. Ҳаёт оғир, вазифаларимиз масъулиятлидир. Петроградда тadbирли ва кўп ҳушёр одамлар ҳукумат бошига ўтирди, машҳур Керенский жанобларини бошига қўйилди. У зўр бериб, ҳарбга ва ҳарбу ашёга тadbирлар кўрмоқда ва сиёсий, ижтимоий масалалар билан шуғулланмоқда. Ҳар қалай, мушкул воқеалар, анча мураккаб масалалар бор. Туркистон ўлкасида яшган мусулмонлар, турк авлоди буюк тарихий шавкат, тарихий воқеалар, дабдабага эга эди бир вақтлар. Урта Осиё яна уйғонди, кўзини очди. Фарғона мусулмонлари, Тошкент аҳолиси зўр ғайрат билан дини ислом байроғи остига тўпландилар. Қўқон бойлари, жадидлар, айниқса уламо ҳазратлари шавқ ва зўр ижтиҳод билан бүгун улғу миллатимиз олдида турган муқаддас вазифаларимизни адо этишга бел боғладилар. Лекин, афсус, «Уламо» жамиятида бир печа зотлар зиёли аҳлига бўлмаган фишқ-фасод билан ноўрин бўҳтонлар, гиналар тақиб, ҳануз зиён етказмоқдалар. Уламо ҳазратлари ва исломнинг барча ходимлари, зиёлилар бирлашиб, аҳил бўлиб, тadbир ва чоралар изласалар, асли мақсадга етган бўлур эдик. Зиёлилар, ёшлар ғайрат ва имон билан ишламоқлари зарур, халқни, қосиблар ва ишчиларни қоронғу зулматдан қутқариш уларнинг асл вазифасидир. Бирмунча камбағаллар ва ишчиларни рус ишчилари турли ташвиқотлар юритиб, алдайдилар. Уламо ҳазратлари, жадидлар, зиёлилар, турли тadbирлар билан мусулмон аҳлини тарбиялаб, дини исломни ўргатиш уларнинг вазифасидир. Шундай, афандилар, зиёлилар ва бойлар халқни ўргатиши, онгини ошириши лозим. Қимматчилик ҳаддан ортиқ ошиб бормоқда, бечора қариблар мушкул аҳволдадир. Лекин, оллога ишонамизки, мушкулларимиз осон бўлиб, яқин кунларда халқимиз арпа-буғдойга ёлчиб қолажак. Вазифа ва бурчларимиз зўр, масалалар муҳим. Зеро, уламо ҳазратларининг етакчилигида барчамиз бирга аста-секин ишлаб, шояд мақсадимизга етурмиз. Мактаблар масаласи — ғоят мушкул масала. Эски мактабларимиз ғоят фаже воқеадир. Уламо ҳазратларининг бу яна энг зарур вазифасидир. Тошкент аҳо-

лиси янги мактаб, эски мактабнинг маъносини тушунмайди, лекин замон ўзгариб, фан-илм соҳасида кўп янгиликлар, тилсимотлар мавжуд бўлмоқда. Аввало мактаб масаласи бойларнинг ишидир. Лекин бойларимиз гоёта бепарводирлар, кўзлари ўз ҳамёнларидан бошқа нарса ни кўрмайди. Бу уларнинг омийликларидан, фикрлари торлигидан келиб чиқади. Лекин вақт етди, илм-фан — аввало бойларнинг иши. Уламоларимиз, зиёлиларимиз мактаб-мадрасаларни муносиб тadbирлар билан йўлга солмоқлари лозимдир. Олло таоло ёрдами ила бу вазифаларни чин кўнгил билан, тоза юрак билан ишласак, мақсадга етуرمىз. Омин, мушкулларимиз осон бўлғай!

Қалин чапак чалинади. Қорн, одатдагидек, илжайиб ўрнига ўтиради.

Кеч бўлиб қолган. Турғун айланиб юриб, яна ёнимга келади. Иккаламиз Оқ Мачит томонга югураемиз. Мен уйга кираман, онам шўрлик шўрва қилган экан, жаҳлим чиқиб: «Ёғни йўқ, гўшти йўқ, бу қандай шўрва? Шуям шўрвाम!» деб қосани итариб қўяман-да, яримта нонни олиб, яна кўчага чопаман.

— Отанг далада, қандоқ қилай, ер ютмагур, менга осон тутма!.. — дейди онам ва орқамдан яна нималардир деб қолади.

* * *

Маҳаллада бир оз айлашгандан кейин, зеркиб, уста-хонага кираман. Уста қарингивна, бурни чўтирроқ, аммо жуда сўзамол, маҳмадона киши. Биттаю битта халфаси бор, у индамас, ювош, мўмин. Гоҳ-гоҳ уста ҳар хил олди-қочдилардан гапирди, чок тикаётган халфаси аҳенда «ҳим-ҳим» дейди, холос. Уста бўлса, тоқати тугаб, хуноб бўлади:

— Мум тишлаб ўтирасанми?! Гапир! Аммо ишни узма. Мана ол, фарқ қиламиз. Тешабойнинг оғзи доим гапда, вағиллагани вағиллаган. Лекин барака топгурнинг иши хўмли, пухта. Турмуш сердиққат, кулишиб, ҳазиллашиб турмасанг бўлмайди. Одамнинг тили ўткир бўлса, шартта-шартта гапирса, сўзида маъно бўлса, ибратли сўзларни айтса. Лекин сен-чи, индамас, бўзрайиб ўтирасан. Ўттизга кирибсан, лекин «ҳе»ни билмайсан..

Халфа—фарғоналик йигит. Унинг ўртоғи бор, пахта заводи ишчиси. Гоҳо халфанинг олдига келиб, ҳолидан хабар олиб, жиндай гаплашиб кетади. У ўттиз иккилар-

да бўлиб, новча, яғриндор, кўзлари ўткир, манглайи кенг, юзи қорамтир. Мен кириб борганимда у устага э-тирос билан гапирмоқда эди:

— Шундай, уста, гап кўп. Айниқса рус ишчилари ғазабла. Улар заводчи ва фабрикантларни гоят ёмон кўради. Лекин рус ишчилари ҳам камбағал, хуллас, биздэй ҳаммаси. Фабрикант, заводчи бойлар, савдогарлар, айниқса пахтачи бойларнинг ҳамёнларига пул ёғади, айш-ишратлари авжида. Рус ишчилар: «Оқ пошшо тахтдан тушди, лекин буржуйлар, ер эгалари ҳали ҳам тепамизда. Энди гап буржуйларда, булар ҳам гумдон бўлади», дейишади,— уқтиради йиғит.

Уста узоқ вақт қовоғини солиб ўтиради.

— Ўғлим, тушундим. Ишчилар, деҳқонлар, камбағаллар, муҳтожлар оламда жуда кўп. Ҳеч мисли йўқ. Лекин, бойлар, савдогарлар, судхўрлар, ер эгалари, қўйиғичи, ҳоказоларнинг ҳаммаси текшихўр. Аммо, тўғри, зулм ҳаддан оинди. Қани, кошки эли билмидон, ақлли-хушли, одил, доно бош бўлса. Қани, йўқ-да, ахир. Шояд одил, инсофли, тadbирли одамлар чиқиб қолса, пўчоқни пўчоққа, мағизни мағизга ажратар.

Оғир ўй сураётган ишчи чўнтагидан арзон папирос олиб тутатади-да, хомуш ҳолда чекиб ўтиради. Халфа маҳсини қолипдан тортиб, бирдан илгичка товуш билан мингиллайди:

— Ургулай пайғамбаримиз саҳобаларидан, Абубакир, Умар, Усмон, Али хорёр одил ва чин шарпат йўлидаги зотлар эди. Қоиқийли пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом бирдан бош кўтариб чиқсалар, мушкулларимиз осон бўларди. Афсус, афсус, бас, қиёматгача энди зулматда, қоронғида ўтамиз!

Уста ва ишчи бир оз вақт ҳайрон бўлиб анграйиб қоладилар, кейин ишчи бирдан кулиб юборади ва халфага қараб дейди:

— Тавба, индамас эдинг, Махмуд... Пайғамбар ва саҳобаларини эслашнинг фойдаси йўқ. Ҳозирги дардимизни ўйла. Оч-яланғоч Туркистон ҳақида ўйла. Бойларимиз очкўз, зиқна бейваччалар бўлса айш-ишратда. Мана бу гапларнинг мағзини чақ!

Халфа ўзпнинг хушуккина товуши билан яна эътироз бошлайди:

— Э, ҳаммаси худодан, ҳамма гап оллонинг ихтиёрида.

— Ишонаман оллога. Лекин замонни кўр. Боёнлар ва: ер эгалари — ифлос, қабиҳ одамлар. Халқ оч-яланғоч,— дейди ишчи.

Уста чармини сув пуркаб эзди ва гапириб кетади:

— Савдо аҳли билан буржуйлар қирилиб кетсин!— дейди хуноб бўлиб.— Доно, ақлли, обрўли раҳбар дар-кер бизга. Аммо йўқ-да шундай раҳбар.

— Э, бор, мастеровойлар, ишнинг кўзини биладиганлар, илмни, ўқиган одамлар бор руслардан. Ҳаммаси русларда. Илмнинг кони уларда. Ташкилотлари, уюшмалари бор, биламан, ҳаммаси ошкора.

Уста ҳайрон қолиб, дейди:

— Ўқиган яхши гап-да, ўқимишли одамнинг ақли тулиқ бўлади, ҳар нарсани биласан, дунёнинг борди-келдисидан хабардор бўлиб турасан. Афсуски, ҳаммамиз норт омишимиз. Лекин, Содиқ, сен русчани балодай эплаштириб сўзлайсан. Анави кунни бир мастеровой келди-ку, чуғуллашиб гаплашиб кетдинг, еспрай, деб қотиб қолдим.

Содиқ ака мўйловини бураб, мамнун ҳолда дейди:

— Русчани унча-мунча гапираман-у, аммо саводим йўқ. Мактабда домлам айтган эди-я, ўқиб, ўқиб, савод лозим, деб. Рўзгор, тиркичилик мушкул бўлди, оғир замонлар бўлди, ўқиб олмадим. Айланиб юриб, Тошкентга келиб қолдим. Мана, энди заводда ишлаб юрибман. Ишчиларга ёпишиб бораёй, дейман-у, андак мулоҳаза қиламан. Лекин кўрамиз-да, кўрамиз. Петроградда ишчиларнинг ташкилотлари кўп пишиқ эмиш. Улар Муваққат ҳукуматни тинч қўймайди, тўполок кўтариб йиқитади, деган гаплар қулоғимга чалинди. Тошкент ишчилари ҳам зўр бериб тайёрлик кўряпти, чамамда.

Бирдан Расул ўрне келиб қолади. У олтишларга борган, кўзларини шиллиқ босган, маҳалла аҳли ундан эътиҳам ҳам безор, ҳамшиша ширакайф, темир-терсақ, лаш-лашлар, эски-тускилар билан савдо қилади. Бола-чақаси йўқ, яқинда попукдай қизга уйланиб олган. Маҳалла аҳли, кофир, дендиган, мачит юзини кўрмаган бу одам бир кунни тўсатдан мачитга кириб, домлага арз қилади: «Кўркам минора солиб бераман, тақсир, фотиҳа беринг, бошлайман ишни», деди. Говкушда дув-дув гап бўлди, минорани бошлаб юборди.

У, доим кўлида олиб юрадиган ҳассасини ерга қадаб, пойгакроқда тўхтайдди:

— Хўш, устабой, анави йиғит билан сиз нимани ваъдалаб ўтирибсиз?...— Русчасига сўкиб кетади бирдан.— Пахта заводда ишлайсанми?— қарайди Содиққа жаҳли чекиб.— Албатта, бойна чақаман сени! Ишчилар хўжайинига содиқ ишлар бўлиши керак! Ораларида сенга

Ўшаш битта-яримта бузуқлари бор. Лекин ҳазир бўл, қадамнинг тўғри бос, бўлмаса, чирпирак қилиб қаматиб юбораман!..

Уста, Содиқ ва Маҳмуд ҳаммалари ҳайрон бўлиб, қотиб қоладилар.

— Нима ишинг бор? Утган-кетгандан гапириб ўтирибмиз,— дейди уста жаҳли чиқиб.— Пулдорларни пича чайнадик.

Расул ўрне айёр кўзларини ола-қула қилади:

— Мастеровойларни ёқлаб, кўп оғиз-бурун ўпишиб ўтирибсанлар, биламан!— Устага қараб ҳассасини пеш қилганча давом этади:— Фалокат босгур уста, фитнанинг кони экансан! Лекин, ҳазир бўл, тавба қилмасанг, бошингни оламан!

— Мачитга бор, усталар пулга қараб ўтирипти,— қичқиради бўғилиб уста.

Бирдан халфа Расул ўрисга қараб ҳиринглаб кулиб юборади:

— Чопинг, ҳовлига боринг-да, таҳорат қилиб, тасбеҳ ўтиринг. Мачит, намозни канда қилманг, домлага ваъда қилгансиз!

Уста ва Содиқ пиқиллаб кулиб юборишади.

— Ҳазиллашдик, Расулжон,— дейди уста Расул ўрисга жиддий тус олган бўлиб. — Турмуш оғир, қимматчилик, ҳаммаси ўзингизга маълум. Дардимиз кўп...

Расул ўрне устани сўка-сўка, папирос чекади.

— Ҳазир бўл, уста, тўғри жаҳаннамга кетасан! — дейди қўлини паҳса қилиб, кейин чиқиб кетади.

— Расул ўрне вағиллаб-вағиллаб, сўкди-кетди, аммо воқеанавислардан эҳтиёт бўлиш керак, улар хавфли,— дейди уста Содиққа шивирлаб.

Мен ҳам бирдан уларга жиддий ҳолда шивирлайман.

— Тоғам бозордан чиқиб, халфаларга гапирди: бозорда воқеанавислар жуда кўп эмис. Тоғам самоварда улфатлари билан ўтирган экан, битта олифганамо киши самоварга кириб келипти, ундан-бундан гапириб, авраб, ҳукуматдан зорланипти. Кейин фаҳмлаб қолишипти, у воқеанавис экан. Кейин ҳаммалари ура қочинипти. Кейин-чи, уста, поччам мискар эди, мўмин-қобил киши эди. Тожни бувим айтиб келди, воқеанавис кетига тушиб, ундан-бундан мискарни гапга солишти, бирдан қараб-сизки: «Мискар, юринг, палисага борамиз», деб шўрликни олдига солиб олиб кетипти.

— Офарин, сенда ҳам гап кўп экан, чакки эмассан!— дея кулади уста.

Содиқ билан Маҳмуд қотиб куладилар.

— Ния, эҳтиёт зарур, кулманглар, ҳаммаси чин.

Узоқ сўхбатдан сўнг намозгарда Содиқ ака ўридан туриб, хўшлашиб, чиқиб кетади. Уста билан халфа овкэтлангани ҳовлига жўнайдилар. Мен кўчада болалар билан эртақ, чўпчак, турли ашулалар айтиб, хуфтонга қадар ўтираман.

* * *

Чоршанба кўни эрталаб Турғун икковимиз маслаҳатлашиб, мен онаси олдига кираман.

— Ўртоғим бозорга бёрсин мен билан, хола! Рухсат беринг, бозор-ўчар қиламиз. Турғун эпчил, бирпасда харидор тонади, жиякларини дарров сотиб қайтамиз,— деб ялинаман.

— Доим мени алдаб-сулдаб бошлаб кетасан. Бугун болаларга қарасин, кирларим бор эди, сув ташисин, ўтин ёрсин,— дейди онаси тўнғиллаб.

— Ҳаш-паш дегунча етиб келамиз,— дейман Турғунга кўзимни қисиб.

Мен ойим тиккап жиякларини кўтариб Эски Жўвадаги бозор расталарида кезиб юрибман. Айёр ва шум Турғун ҳам ёнимда.

Бозорда олам қалин. Айниқса, паранжили кампирлар, ёш хотин-қизлар кўп. Ҳаммаси жияк, дўппи, пахта, калава ип-ипаклар сотади. Аммо жияк савдоси касод. Дўппифурушлар хотинларни авраб, дўппиларни сув теккига оладилар. Мен пишиқман, айниқса айёр Турғун жуда билади бозор савдосини. Хуллас, икковимиз ҳам пишиқмиз. Ямоқчи хонини қилиб, маҳси ямамоқда. Ана, жулдур кийимли чўтир Турна маҳсум лунжини шиширганча, бармоқлари билан ноғора қилиб, чертмоқда. Унинг ҳам дарди — пул. Гадоёлар, фолбинлар, тиланчилар беҳисоб. Бир тўп қаландарлар кўяларида занг, устларида жанда, белларида катта қовоқ кашкул, бошларида кулоҳ: «Ҳақ дўст, ё олло!» деб бақириб-чақириб юрадилар. Турғун шайтон қаландарларнинг жаҳлини чиқаришини яхши кўради.

— Дангасалар, текинтомоқ бангилар!— деб қочади.

Эски Жўвада қангама кўп. Бир томонда сишиқ чинилар ямоқчиси — чегачилар... Бир чегачининг олдида тўхтаб, томоша қиламиз:

— Вой-вой, бирпасда пиёлаини улади-я!— дейман.— Зап ҳунар-да, бўпти, чегачи бўламан!— дейди Турғун ўйлаб.— Қара, бирпасда пиёлаини қотириб ташлади, пул-

ни супуради-ку. Лекин жойида, чегачи хор бўлмайди, кўнини кўради.

— Кўза кунда синмайди, кунда синади, деганлар. Майли, бўпти, чегачи бўл!

Турғун менга хўмрайиб қарайди.

Айланиб-айланиб, дурбинни бор таниш чолнинг олдига борамиз. Мўмин, мулойим бу индамас киши дурбиннида Арабистон чўллари, Нил дарёси, эҳромлар, Бағдод кўринишлари, Истамбул кўчалари, Аё Сўфи, султон Абдулҳамид жомеи расмларини кўрсатади. Томоша бир тийин туради. Икковимиз аста олдига ўтирамиз.

— Ота, жон ота, мумкинми бир кўрсак? Лекин на-сия, бугун индимиз йўк, эртага, албатта, бир тийин топиб келаман, хўп денг!..— дейди Турғун ялиниб.

Мўйлови узун, кўзлари қуюқ қошларига бекинган сер-савлат чол кўк чойни қулт-қулт ичиб, тўпғиллайди:

— Тур, тур, жўна, тегма дурбинга!.. Муллажирнинг йўқми, бас. Арабистону Истамбули шарифни орзу қил-ма!

— Пашиаларга ем бўлиб ўтираверинг!— дейди ки-нояли товуш билан Турғун, ўрнidan санчиб туриб.

— Пешини бўлиб қолди, юр, ўртоқ, жиякни тезроқ сотиш керак,— дейман мен ва жиякни икки бўлиб, бир қисминни Турғунга тутқизаман:— Лекин, ўртоқ, бўш кел-ма, харидор билан тортиш, хўпми?

— Биаламан ўзим, ўргама,— дейди Турғун силтаб.

Эски Жўвадан яна дўппи, жияк бозорига қараб кета-миз. «Жияк! Яхши жияк! Асл ппак!» деб югуради у. Хо-тишлар Турғунга қараб: «Шайтон-да, шайтон, ҳали у ер-да, ҳали бу ерда оёғимизнинг тагида ўралиб юргани юрган!» дейишади энсалари қотиб. Турғун ёниб, терлаб-пишиб, жиякни кишиларнинг бурнига тикиб мақтайди. Кўп сарсон бўлиб, ниҳоят, жиякни пуллаймиз, лекин арзон кетади. Мен пулни қайта-қайта сапаб, белбоғимга пухталаб тугаман. Бозор ичида айланиб, туялар, отлар, хачирлар, эшакларнинг думидан тортиб узоқ юрамиз. Кейин яна Эски Жўвага жўнаймиз. Мени Турғун Бек-ларбеги мадрасасига бошлайди.

— Қара, мадрасага казо-казо одамлар йиғилипти.

Биргалашиб мадрасага кирамиз. Тумонат одам. Ик-ковимиз одамлар орасидан суқилиб борамиз. Воизлар-нинг ваъзи авжида, ҳаммаси — катта-катта уламо-лар. Салла ўраганлар, муллаваччалар, қорни катта бой-лар...

Турғун мени туртади:

— Кетдик, ваъз-ваъз, тайини йўқ, нуқул насихат. Сўзлари нуқул арабча, форсча, «фалакнинг гардиши»га ўхшаган ранг-ранг гаплар...

Мен қотиб-қотиб қуламан.

* * *

Ҳар кунни мактабга бораман. Мачит орқасидаги тор ҳовлида, толлар орасида оққан муздай сув бўйида ўтираман. Ҳаммамиз чуввос ўқиш билан машғулмиз. Домлам бир четда, пўстак устига тўрт қат тахлаб солинган эскигина кўрпача устида, қўшни бой ота билан гаплашиб ўтирибди. Бой гавдаси семизгина, устида ярқираган янги яланг тўн, бошида катта салла, қулоғига бир атиргул қистирган, чап қўли билан қалин соқолининг учини ўйнаб-ўйнаб ўнг қўлидаги йирик қаҳрабо тасбеҳни бармоқлари орасида тинмай айлантиради. Уларга яқин ўтирганим учун суҳбатларини эшитаман. Домлам пиллага қуюқ фамил чойдан озгина қуяди-да, эҳтиром билан бойга узатади.

— Аҳвол ғоят мушкул, чалкаш воқеалар бисёр, тақсир,— дейди бой.— Уламолар ғоят мушкilot билан ваъз-насихат қилиб, оммани тизгинга солмоқда. Йўқ эса халқ жуда бебош бўлиб кетмоқда. Айниқса, дон-дун танқис бўлиб, нарх-наво ошиб, фуқаронинг ҳасратидан чап чиқади. Замон бузилди, билмадим. Ёмонлар, фисқ-фасодчилар кўп... Усталар ҳам русларга эргашиб, халонинг ичиде ғалва кўтариб юришган эмиш. Баъзи ҳаромзода жадидлар «мактаб ислоҳоти» деган номаъқул масалалар кўтариб, шариятни оёқ ости қилмоқда. Мактаб масаласи — пайғамбаримиз давридан қолган мерос...

Домлам чой қуйиб, «ҳа-ҳа, ҳимм», деганча, шогирдларга имлаб, ўқини даъват этади. Болалар чуввос билан ўқиб, авжга чиқадилар.

— Бай-бай-бай, ҳарорат баланд-ей, тақсир,— дейди бой дастрўмоли билан елпиниб ва терини артиб.— Русия, айниқса Петербург, эшитишимга қараганда, бесаражом эмиш. Подшо ҳазратлари тахтдан тушди-ю, бузғунчилик пайдо бўлди. Лекин халқ ғоят суюнди, уни қонхўр ва зolim, дерди. Тўғри, Некалайнинг қўли қаттиқ эди. Бу оми халққа шундай бўлмаса бўлмайти ахир, тақсир. Аммо замон тинчиб қолар. Муваққат ҳукумат секин-секин нитизом ўриатар. Ташкilotларини бир-бир қуриатар. Эшитдим, ҳаммасини аста-аста йўқ қилариниш. Зодагонлар билан ҳукумат раҳбарлари Петербургда янги

подшо кўтарар эҳтимол. Бир одил подшо топилар...
Иншоолло, замон тинчиб қолар.

Домлам ва бой икковлари гангир-гунгир суҳбат қилиб, ҳангамаланиб ўтирадилар. Туш бўлгач, бой ўрнидан кўзгаллиб, «ух», дея керишади-да, тиззаларини шиқалаб, терини қайта-қайта артиб, домлам билан хайрлашади ва салмоқланиб, секин-секин юриб чиқиб кетади.

Бизлар оч, ҳориб чарчаганмиз, томоқларимиз бўғилган. «Шин-шин, бўлди пешин! Зот-зот, бўлди озод!» деймиз. Домлам «Бас!» дейди. Болалар чуввос билан, қироат билан бир шингил Қуръон ўқийдилар-да, дув туриб, бир зумда шовқин билан тарқаладилар.

Домлам менга ва ўнчача болага жавоб бермай, олиб қолади.

— Дарров яхши кийимлар кийиб, салла ўраб келинглар,— дейди секин.— Оқ Мачитда бемор бор экан, ҳали одам келиб тайинлаб кетди, зиёфат қуюқ, тездан югуринглар.

Ҳаммамиз дув кўтарилиб, уй-уйимизга чопамиз.

Одатда мактабдан қайтгач, контоқ ўйнаймиз ёки офтобда томма-том тўполон қилиб юрамиз. Аҳён-аҳёнда хўроз уриштирини ҳавас қилиб қоламан. Атайлаб Янгибозордан бир хўроз олиб келганман. У жуда рангдор, патлари ялт-юлт қилади, қип-қизил тожлари келишган, серсават. Бир-бир аста босиб, мағрур юради. Бу хўрозга харидорлар кўп. Болалар «Қани, уриштирамиз», деб хўрозларини кўтариб келишади.

Аввало рақибимнинг хўрозига بازار соламан. Кейин хўрозимни даврага қўйиб юбораман. Болалар жим бўлиб, ҳавас билан тикилиб қолишади. Мен титраб, оппоқ оқариб, қараб тураман. Хўрозлар астойдил ташлашиб, ёлқинишади. Болалар ҳам жим, тик этган товуш йўқ. Рақиб хўроз жуда зўр. Менинг хўрозим яхши уришади, қолишмайди. Уларнинг патлари юлиниб, ҳаммаёқлари қонга белапади, роса чарчаб ҳолдан тояди. «Бас, бас, ҳолдан кетди, бир оз дам олсин!» деб хўрозларни ажратиб оламиз. Мен хўрозимни кучоқлаб, «жонивор», деб патларини слайман, тожларини ўпаман. Болалар биринини мақтаб, биринини камситиб ўтирадилар. Турғун аста қулоғимга шивирлайди:

— Ҳей, эҳтиёт бўл. Аҳмадининг хўрози турки совуқ, зўрга ўхшайди, чамамда. Хўрозининг уринтириб қўйма.

— Толе-да, толе, майли, аммо, чамамда, меники полвон, биламан ўзим.

Бирпас тиндириб, хўрозларни яна ўртага ташлай-
миз.

Жанг аввалгидан ҳам қизийди. Иккала хўроз зарб
билан тегишди. Бир-бири агрофидан гир-гир айланиб,
яна бир-бирининг патларини юзига киришади. Гоҳ
пайт пойлаб, бир-бирига шартта човут солади. Бирдан
Аҳмадининг хўрози баланд келгандай бўлади. Менинг
хўрозим бир-икки қаттиқ ҳамла қилади, лекин Аҳмад-
нинг хўрози чарчади шекилли, тўсатдан ўзини даврадан
тортиб, бир чегга қочади. Болалар чуввос кўтаришади.
Мен хўрозимнинг ёнига бориб, эркалаб, қўлимга оламан.
Маҳалла болалари дув этиб, кетимдан эрганиб, хўрозни
сидлаб-сийпаб, ўпиб, қучоқлаб, мен билан бирга юради-
лар. Мен хўрозни мағрур ҳолда кўтариб, уйга кираман.
Уни ташлаб, кўчага чиқаман. Аммо Аҳмад шўрлик қо-
воғини солиб, йиғламсираб, ўз хўрозини олиб ҳовлисига
кетган бўлади.

Хафсалам бир бўлач, хўрозга харидор кўп бўлгани
учун бир кун сотиб юбораман.

Ез бирпасда ўтиб кетади.

* * *

Сентябрь ойлари... Бир кун Турғун икковимиз кўмир
бозорга борамиз. Бозорда араваларда, туяларда боғ-
боғ беда, қоп-қоп таппи, гарам-гарам пичан, саржин-
саржин ўтин... Одамлар орасидан туртина-туртина беда-
на бозорга ўтамиз. Бу ерда беданабозлик авжида. Бу
бозорда сўкиш, уриш-жанжал кўп бўлиб туради. Тўда-
тўда беданабозлар енг учларида бедана, ҳар қаер-ҳар
қаерда давра бўлиб, завқ билан, эҳтирос билан бери-
либ бедана уриштириш билан машғуллар. Тузоқчилар
олиб келган халта-халта беданаларни йигитлар ва чол-
лар бирпасда талаб, қўйниларига солиб оладилар. Биз,
ёш болалар, ялишиб-ёлворсак ҳам қуруқ қоламиз.

Турғун менга қараб:

— Оласамми, олмайсамми? Оладиган бўлсанг, яхши-
сини, зўравонини ол! Бир кўтарамиз, кейин бозорга со-
ламиз!— дейди.

Мен ҳайрон бўламан:

— Бир неча марта қўлга тушганман. Бултур, узоғ
йили, бозорга келиб бедана олдим: чоллар, ўспирнилар,
«Лхг и, зўр, мана, кўр, арзон-а, арзон, вағиллаб турипти,
ўзинг қара», дейишади. Олдим, ўлгудай уриниб, неча кун

ҳавас билан кўтардим, лекин қочоқ чиқди. Деҳқондан олиш керак,— дейман.

Турғун ағрайиб қолади:

— Алдайди-да, алдайди булар. Ҳаммаси тирриқ. Тўғри айтасан, деҳқондан олиш керак, янги, зўр бедана бўлсин керак.

Айланиб юрарканмиз, бир деҳқон келаётганини кўриб қоламиз. Югура бориб, зўр бериб ялнамиз.

— Жон ака, ўрғилай ака, уришқоғи бўлсин, битта яхнисидан беринг!

— Мана, ол-е!— дейди деҳқон бир халтадан бедана чиқазиб.— Пулни чўз дарров!— дейди у яктагининг чагини қоқиб.

Белбоғимдан икки танга чиқариб бераман:

— Зўрми, амаки, ростини айтинг?— дейман бедананинг тумшуғига қараб.

Турғун беданани қўлимдан олади.

— Чакки эмас! Кўтариш керак-да, муллака, ростми?— дейди у деҳқонга.

— Кўтарсанг, зўр бўлади. Бас, жўна!— дейди деҳқон.

Ҳовлига чопамиз. Бедана гоҳ Турғунга, гоҳ менга ўтади.

Уйга келгач, эшак қурти излашга киришамиз. Сентябрь ойи бўлгани учун эшак қуртлар ип-нига кириб кетганми, ҳеч топилмайди. Зах жойлардан, гўнг орасидан, кессаклар, гиштлар тагидан қидирамиз. Кўп уришиб, беш-ўнта қурт топамиз ва бедананинг тумшуғини йириб, оғзига тиқштирамиз. Сув пуркаб, енгимнинг ичига олиб, устидан қўлимга катта белбоғни ўрайман.

— Чигиртка топамиз, жуда маст қилармиш беданани,— дейди Турғун ва чигиртка излаб қаёққадир югуради.

Мен косиблар олдига кириб, қўлимда бедана, мағрур ўтираман. Улар ҳайрон бўлишади.

— Қани, э-ҳа, кўрайлик, зўрми?— дейди халфалардан бири.

— Бир яхшилаб терласин, янги, хали асов,— дейман.

Улар кўрсатмаганимга қўймай, беданани қўлма-қўл ўтказишди.

— Семиз экан, ярамайди, уришмайди, йигитча, овора бўлма. Зўр бедана дарров билинади,— дейди уста.

Мен беданани олиб, яна белбоғ билан ўрайман.

— Овчидан олдим. Беданам оғир, туриши чакки эмас.— дейман жиддий тусда.

Шогирдлар қалин китобни қўлимга тутқазишади:

— Қани, жиндай ўқи!

Бедана бир қўлимда, иккинчи қўлимда «Жангома». Овозимни баланд кўтариб, оҳанг билан ўқий бошлайман...

Эрталаб мактабга кетарканман, Турғунга беданани бериб, тайинлайман:

— Мана, кўтар, лекин эшак қурти топиб бер, давоси шу.

Беданани уч-тўрт кун урилиб кўтараман, донни ўлгудай ошалайди, лекин «чурқ-чурқ» этади, холос, бошқа гани йўқ. Айниқса Турғун хуноб бўлади. Қаердандир эски тўрқовоқ топиб, ямаб, ширачлаб, беданани ичнга саламиз. Эски, пачоқ сувдонга сув тўлатамиз, дон саламиз, тўрқовоқни шифтга осамиз.

Икковимиз дилгир бўлиб, фалакнинг гардишидан бир-биримизга шикоят қилиб, хафа бўлиб юрамиз.

Бир кун зериккан вақтимда мен Турғунга маслаҳат соламан:

— Бозорга борсак, мева ғарқ пишган ҳозир... Арзон олма, олхўри топиб, деҳқонлардан олсак, ўтириб сотсак, нима дейсан-а?

Турғун ҳовлиқиб, ҳаяжон билан ўрнидан туриб кетади:

— Қойил, мана бу ганингга қойилман. Бозорда турли-туман мева мўл. Олхўри айниқса чаққон, ўзням арзон-да, ахир. Аммо пул йўқ-да? Ўзлинг топасан пулни, ўртоқ, дастмоя керак!— дейди ўйланиб.

— Бедана қимматга тушди, бу — бир. Ойимдан, дэдэмдан ялиниб битта-битта йиққан пулим олти танга, холос. Нарх-наво ошган, олти танга озлик қилади. Отангга ялин, Турғунбой, сен ҳам олти танга қўш. Унда ҳам озлик қилади-ю, лекин ҳар кун бозорга бориб айлангирсак, тугиб беради. Ҳаракатда баракат, дейишади бобойлар.

Секин-секин Турғунларнинг уйига кирамиз. Турғуннинг силнамо букчайган отаси айвонда, орқасида ёстиқ, деворга суянганча офтобда ўтирибди.

— Дада, лекин эшитинг аввало гапимни...— дейди Турғун дадаси олдига яқин чўққайиб, ялинган оҳангда.— Бозорда мева кўп, ҳаддан ташқари кўп.

— Тўғри, мева кўп, лекин танга йўқ, бечорамиз,— дейди дадаси кулимсираб.— Қовун деганда айниқса оғзимизнинг суви келади, гўдаклар. Пўчоғига зор-миз.

Турғун тажанг бўлади:

— Э, тушунмайсыз, сабр қилиб эшитинг ахир, жон дада, эшитинг гапни. Мусавой икковимиз тушамиз бозорга. Мусада олти танга бор, нақд пул. Мен қўшаман олти танга. Олхўри оламиз, арзон... боғдордан нархини пиштиб оламиз. Баланд Мачитга олиб келиб, чаканалиб сотамиз. Ҳар кунни эрталаб бозордан арзонга олхўри олиб келиб, фойдасига сотамиз. Тушундингизми? Қараб-сизки, беш-ўн кунда мўмай пул бўлади. Инпайкейин пулга ёлчиб қоламиз. Гўшт-мой чайнаймиз. Лекин Мусавой бало, бу ақлни у топди. Қани, йўқ, деманг, олти танга беринг, ҳозир бозорга чопамиз!

Энди мен отани усталик билан аврай бошлайман. Чол ўйлашиб, кейин дейди:

— Тўғри, ўйлаганларинг жойида, лекин, Мусавой ўғлим, ўзинг биласан, Турғун ёлғонни кўп гапиреди. Пул бераман-у, бозорга борса, манги, гўшт куйди, ҳар хил таомларни еб юрмасин тагин.

Турғуннинг жони чиқиб кетади. Мен уни босаман:

— Турғунбой, даданг ҳазиллашяптилар... Турғунбой пул деса ўзини арши аълодан ташлайди,— дейман отасига,— пулнинг қадрини биледи, беринг, кўрасиз, ҳар кун фарчча мой, гўшту ҳалвою, пашмак чайнайсыз.

Чол бояқиш ёстикдан ўзини узиб, қўйнидан халтасини олади-да, танга-чақа аралаш олти тангани қайта-қайта санаб, Турғунга узатади.

— Агарда сарф қилиб, қўйсанг, жағингни омбир билан суғуриб ташлайман!

Мева бозорда савдо суст. Тиланчилар ва девоналар, бешқа деярли ҳеч ким кўринмайди. Вақт пешиндан оққан. Биз теңтираб юриб, унда-бунда тўхтаб олхўри қидирамиз. Бозорда хилма-хил олхўри кўп, аммо жуда қиммат. Биз эса арзонини излаймиз. Ниҳоят, топамиз, аммо думбул, майда, олхўрига ўхшаган туси йўқ. Яғир, ифлос, кўзлари шилпиқ йигитдан сўрайман:

— Нархи қандай бўлди? Арзонроқ берсангиз оламиз, ака.

Шилпиқ чийиллаб гапиреди:

— Нархи арзон, қанд чайнайсан, қанд, жиян!— дейди.

Тўсатдан бир чол бизга ёпишади:

— Бери келларинг, олхўримиз ўша ҳам? Пуф сассиқ, одам сўдимни шуни?— шивирлайди секин.— Мана бу шафтолижонни томоша қилларинг! Мана, лиқ этиб ўзи томоқдан ўтиб кетади-я. Нархи ҳам арзон!..

Биз шафтолини кўздан кечирамиз.

— Э-э, бўлмайди, ҳаммаси чириган, қорайиб кетган-ку!

— Йў-йў-йўқ, оллариинг, ўғилларим, арзонга берман.

Нарироқ туриб маслаҳатлашамиз.

— Майли, беринг, печа пул нархи?— сўрайди Турғун.

— Қадоғи бир танга, сув текин-а, чироқларим, жуда арзон.

Чол белбоғидан силлиқ носқовоқ олиб, кафтига тўкади-да, оғзига қоқади.

— Арзон-а?— деб шивирлашамиз.

Савдо зўр бўлади. Талашиб, тортишиб қадоғини бир мири кам бир тангадан, жами ўн икки тангага шафтоли оламиз. Эзилган, чирик, қорайганлари аралаш тортиб, уйдан олиб келган катта саватга соламиз, шафтоли саватнинг тагида қолади. Физиллаб бозордан чиқиб Баланд Мачитга борамиз. Нафс ўлгур ёмои. Қорайганларида иккитасини қўлимга олиб, биттасини Турғунга узатаман. Шу тариқа ўнтачасини еб қўямиз.

Баланд Мачитда самовар, боққолчиликлар кўп. Каттакон ҳовуз бўйида саватни олдимиизга қўйиб ўтираммиз.

— Тош-тарози йўқ-ку, Турғун?— дейман бирдап эсимга тушиб.— Энди нима қилдик, а?

— Харидор келса, анови боққолдан чолиб бориб тортиб келаман,— дейди Турғун.

— Боққоллар бизни кўриб, энсаси қотиб қолди-ку?

— Э, амакимнинг ҳужрасида бир тарози кўрган эдим,— дейди ўйлаб-ўйлаб Турғун.— Бўпти, ҳозир физиллаб олиб келаман! Ҳозир!— деб чолиб кетади.

Олдимдан катта-кичик одамлар ўтиб туради, лекин шафтолига кимса боқмайди, ҳеч кимнинг иши йўқ. Битта-яримта харидорлар боққоллардаги чиройли, яхши пишган шафтолиларни оладилар. Мана, Турғуннинг қораси кўринди. Енимга етганда кўраманки, тарози паллалари қозондай, иплари ҳам бири калта, бири узун, бири ип, бири занжир. Тоши бўлса — бир қадоқлиги расмий қадоқ тош, ярим қадоқлиги — бир нарча фишт.

— Сотдингми?— сўрайди Турғун.— Қанча пулга?

— Йўқ, харидор йўқ,— дейман у ёқ-бу ёққа қараб, ич-этими еб.

— Йўғ-э, худо хоҳласа сотамиз!— дейди кафтларини бир-бирига ишқалаб Турғун. Унинг вақти хуш, ғайрати тошган.

— Қани, қанд шафтоли, олиб қолинглар! Наввот

шафтоли, асл шафтоли! Асл-да, асл!— қичқиради Турғун тик туриб, баланд овоз билан.

— Иўқол, ҳаромилар! Шафтолинг қурсин, чирик-ку! Ҳаммасини тўқ ариққа!— дейишади боққоллар.

Мен уялиб ерга қарайман, аммо Турғун писанд қилмай шафтолини мақтайди.

Мана, бирдан Турғуннинг укалари — етти-саккиз яшар бола ва олти ёшларда қизалоқ ғизиллаб келиб қолишади.

— Шафтолими? Қани, кўрай, — дейди ўғил укаси сават олдига чўққайиб.

— Иўқол! Иўқол, кетларинг! — дейди Турғун дўқ қилиб.

Мен икковига биттадан эзилган шафтолидан бераман. Сенишишиб, оғзилари қулоғида, югуриб кетишади.

Битта-яримта бола-бақра, кампирлар олдимизда бир лахза тўхтаб сўраб ўтадилар. Туриб-туриб «Чириган экан!» деб кетиб қоладилар. Хуноб бўлиб ўтирганимизда бир бола тўхтаб, шафтолиларни қўлларидан айлантдириб куради.

— Торт ярим қадоқ, нархи неча пул?— деб сўрайди у.

Икковимиз биргаланиб мақтаймиз.

— Асл шафтоли! Арзон ўзиям! Танлаб берамиз! Бир танга қадоғи!

Турғун завқ билан тарозини ростлаб, шафтолини тортади.

— Мана, огайин, оғири сизинки!— дейди Турғун.

Хуфтондан кейин — кўчада қатнов тамом тингандан сўнг оч ҳорғини, сават ва тарозини кўтариб, маҳаллага қайтамиз. Шафтоли шўрликнинг икки-уч қадоғи базўр сотилган. Турғун хафа, жаҳли чиққан, асабий.

— Ина дейман ахир отамга?

Хўп ўйлаймиз иккаламиз. Қассприликни мен қилганман. Пулни қайта-қайта санаб:

— Уч танга, тўққиз пул бўпти, — дейман. — Лекин, эртага, албатта, сотиб қўямиз, ўлдими ахир! Лекин эҳтиёт қил, камаймасин! Ол, мана, уч тангани! — дейман пулни узатиб. — Даданга бер. Вақтлик туриб, гузарга чиқамиз. Ишқилиб, пуллаймиз-да, ўртоқ. Хафа бўлма, вақтихушлик билан кир, чол фаҳмлаб қолмасин ишнинг пачавалигини. Аммо, шафтолини одам кўрмас жойга кўй, — деб қайта-қайта тайинлайман.

Чарчаб, ҳовлига кираман. Бувим, айниқса ойм жаҳли чиққан.

— Дайди ўлмагур, қаёқда қолдинг?— сўрайди бувим.

— Тўқолиб кетдинг. хавотпр олиб ўлдик-ку?— дейди онам юзимга сиччиқлаб тикилиб.

Қозоғимни солиб, дейман:

— Юрган эдим... Хавотири нимаси? Қорним очди...

Ариқда наридан-бери қўлимни чаяман-да, айвон лабига ўтираман.

Кампир шанғиллай бошлайди:

— Шаҳодат, бирор хунарга бер буни, тездан бер буни, тездан бер! Ургансин бир ишини, тирикчилиكنинг гедрига етсин! Қачонгача дайдиб юради?

Онам косада монкичирли олиб киради ва бувимга қараб дейди:

— Қўйинг, ўқисин, мўлла бўлсин!

Икки «ишиқ»нинг барбод бўлган шафтолифурушчилигимизни биллиб қоллиларидан кўрқиб, юрагим пўкиллайдди.

* * *

«Зарқум» деган китоб бор. Бир кун бозорга бориб, саҳҳофликдан олганман. «Бозордан «Зарқум» китоб олдим», десам, онам севииниб: «Эшитганман, жуда ажойиб китоб. Жиякнинг пулига олгандирсан-а? Ҳа, майли, яхши қилибсан, бир вақт ўқиганман», деган.

Айвонда, шом қоронғусида, зеркиб, чанг босган жойидан топиб олганим китобни варақлаб, лампа олдида ўтираман. Китоб ғоят диний, хурофий — Ҳазрат Али жанг қилиб, кофирларни қирлиб, мусулмонларни уларнинг жабр-зулмидан қутқарди, деб ҳикоя қиларди бу китоб.

Бувим ўрнидан бошини кўтариб ўтиради.

— Қани, ўқи, дин, шарият, пайғамбаримиз ҳақидаги ҳикоятларни топиб ўқи! Бир кун бозордан алмойи-алжойи нарсаларни олиб келган эдинг, билмадим, «Мушук ва сичқон»мили, эсимда йўқ. Эсинг-эсинг пул. Отанг келсин Чангбозордан, сани хўи чақаман, қараб тур. Қани, ўқи!— дейди жаҳл билан.

— Бас-е, кўп уришманг, кампир, «Мушук ва сичқон» ҳикояси бирам ажойибки, тўқ одамлар билан фақир одамларни мушук билан сичқонлар орқали ҳикоя қилди у китобда. Мақсади жуда ибратомиз. Мушук ифлос, порахўр, тўқ, очкўз одамларни фаш қилади, сичқонлар

бўлса фақир, муштипар, мискин, ғариб, мўмин-қобил кишиларни тасвир этади. Уқдингизми, кампир? Лекин, ибратомиз китоб.

Бувим энсаси қотиб кетади.

— Сен, шум бола, ўзингга етган маҳмадонасан, — дейди юзини тескари ўгириб.

Қошиқ-товоқларни йиғиштириб, онам ҳам айвонга келиб ўтиради.

— Уқи жиндай, ҳазрат Али воқеаларидан эшитайлик. — дейди тиззасига ишпечини олиб.

Мен китобни аста варақлашда давом этаман ва ажойиб, ибратомиз ҳикояларни завқ, эҳтирос билан ўқийман. Онам бояқиш ишпечи тиззасида, аммо жим, хаёл сурган холда, куз ёнларини арта-арта тинглайди. Бирдан ҳовлига бир тўда болалар кириб келишади.

— Самовар тўла одам. Тез юр, қизиқчи келипти, жуда машҳур қизиқчи, — дейди Турғун.

Болалар бирин-кетин чувилалаб қиستانади мени. Иргиб ўрнимдан тураман-да, китобни токчага отаман; болалар билан ОқМачитга югураман. Самоварга етиб борамиз ва ҳовузнинг бир четида ўтирамыз. Самоварнинг саҳни кенг. Бир ёнида кичик мактаб, бир томонида катта чуқур ҳовуз, атрофида азим толлар, қайрағочлар, баланд, ади тераклар. Қадим замонлардан бери бу вақф жой. Тўрда катта бир қабр-сағана бор эди шекилли. Бурчакда қадимдан бир машҳур девона ўтирарди. Баъзан хонши қилиб кўярди. Бир вақт бувим ҳикоя қилишча, отамнинг бобоси айтган экан: Катта бобом вақтида бу девона йиғитча бўлган, унинг устахонасида маҳси тиккан. Ўзи хушовоз, доим кўшиқ айтаркан, чиройли, ақлли, келишган йиғит экан. У бир қизни яхши кўраркан, лекин қизнинг ота-онаси сабаб зolim фалак йиғит ва қизни бир-биридан жудо қилган, кейин ишқ дардида йиғит савдойи бўлиб, эс-ҳушидан ажраб, тентираб қолган.

Самовар гиж одам. Суналар, сўрилардаги наमतлар, шолчаларда халқ зич ўтирибди. Унда-бунда катта осма лампалар чарақлайди. Узун яктак, янги беқасам тўнми, пастда олача тўнми кийган Жўра қизик, қарга шох қийиқча елкасида, дўппи яримта, ҳовлига тушади. Халқ кулиб жим бўлади, биз, болалар ҳам пастда жим ўтирибмиз. Жўра қизик қизиқчилигини бошлаб, ҳар хил олдн-қочди воқеаларни ватдирашга тушади.

Хуллас, у менга ёқмайди. Бирдан ишдамасдан ўрнимдан тураман.

— Утирсанг-чи, хахо-тарала қизқиңчи, кўрдингми гапларини?— дейди кўйлагимни тортиб Турғун.

— Ҳаммаси олди-қочди, куфур тўла гаплар, ҳаё йўқ,— дейман ва уйга жўнайман.

* * *

Мактабдан қайтганимдан кейин ҳамниша гузарга шошман. Мискарлар, тунукасоzлар, косиблар олдида ўтиришни, олди-қочди гапларни, бурунги замонда ўтган воқеаларни эшитишни яхши кўраман. Мискарлар, чегачилар, тунукасоzлар кўп антиқа гапларни, ҳар қайсиларни ўзларининг пирларини, рисоаларини яхши билдилар, шулар ҳақида кўп гапирдилар. «Темирни топган уета Довуд пайғамбар бўладилар, кўп ҳикматларни, ажойиб тилсимларни билганлар», «Мискарчилик Одам Атодан бошланган», дейишади.

— Мискарлар рисоласида айтилганки, мискарлик Сдам Атодан қолган ҳунар, Жабронл алайҳиссалом уни Одам Атога олло таолонинг буйруғи билан биҳишдан келтирган эканлар. Мискарлик ниҳоят аъло ҳунар, ҳунарларнинг гавҳари,— дейди узун соқолларини тутамлаб мискар чол.

У мискарликни мақташни жуда яхши кўради. Кулганда қисик кўзлари юмилиб кетади, сўзлаганида оғзида қолган олдинги иккитагина тиши лиқиллаб туради. (Бу мулоийм фақир мискар ҳануз кўз олдимда.)

— Ҳунарларнинг энг муқаддаси — боққолчилик, — дейди Карим боққол.— Одамларнинг ҳожатини чиқариб ўтиради боққол, кўп савоб иш боққолчилик. Айниқса тузфурӯшликнинг садағаси кетса бўлади. Таомларни лазиз қиладиган энг зарур нарса туз-да, ахир. Минг ёғ солиниг, гўшт солиниг, туз бўлмаса, таомингиз бир чақага арзитайди-да.

Мен мискарларнинг, боққолларнинг гапларини диққат билан тинглайман. Зерикканимдан сўнг косиблар олдига ўтаман.

— Э, оғайни, келинг-келинг, бир китоб топиб кўйдим, қани, бир ўқиб беринг, ажойиб, табаррук ҳикоялар, бир ўқиб беринг, чироғим Мусавой,— дейди ўрта ёшлардаги, қора соқолли, ранглар косиб.

Мен китобни олиб, секин варақлайман, ҳафсаласизгина бир-икки ривоятни ўқийман.

Зерикиб, иккинчи дўконга ўтаман. Баланд Мачитга қарши кичкина тор дўкон бу. Косибнинг исми хотирим-

да йўқ, бурни тушган, ҳамиша қалли қоғоз боғлаб юради. Лекин ўзи ўлғудай олифта, ўттизга боргани, бормагани, билмайман. Бошида ҳамиша янги чамандагул дуппи, билгида хилма-хил мунчоқ тақилган. Айниқса шу мунчоқларига қарасам кулгим қистайди. Уста маҳси тикади. Унинг ўн олти-ўн етти ёшлардаги шогирди бор. Шунинг учун тез-тез, деярли ҳар кун бу дўконга кириб, жиндай утираман. Аброр камгап, индамас, жиндий йиғитча.

— Уста, яхшимисиз, ишлар қалай?— дейман эшикка яқин жойга чўккалаб.

— Чакки эмас, нинм, йиғиб қўйган гапларим кўп,— дейди пучуқ уста кулиб.

Лекин Аброр чурқ этмайди, ишни қулочкашлаб тортиб, чокни пишиқ тикади. Пастгина курсида дераза сдида ўтиради у. Усти боши юпун, мўйлови эндигина кўрра бошлаган, юзи жиндий, қошлари ўсиқ, кўзлари маъноли бу ёқимли йиғит Дегрез маҳаллалик, фақиргина оиладан.

Уста олдидаги кунда устида чармини қирқа-қирқа тинмай ундан-мундан эзмалик қилаётганида, Аброр бирдан унинг гашини бўлади:

— Хўш, Мусавой, ўқишинг яхшими?

— Э, шима бўларди, эски мактаб-да, чаккамга тегди!— жавоб бераман унга.

Аброр индамайди, яна узоқ сукутда ишни тикаверди. Уста тагини гапни давом эттиради, турмушининг оғирлигидан, саъйи ҳаракатдан гапирди:

— Э, ўқини - тўқларининг иши, мактабни уларга чиқарган худойим, камбағалга чикора! Мусавой укам, ҳунардан унар, дейдилар. Маҳси тик, кавуш тик, сартаронлик қил, ишқилаб, ҳар бир йиғит, қандай бўлмасин, бир ҳунарни ўрганishi керак. Мискар бўл, боққол бўл, мана, бизга ўшани косиб бўл, тирикчилик қил. Бир йиғитга қирқ ҳунар оз, деганлар бобойлар, ҳунар ўрган!

— Тўғри айтасиз, ҳунар — хазина,— дейди Аброр ишдан бошини кўтармай,— лекин, уста, хазинанинг энг улуди — мактаб!— Кўзларини ўйнатиб бир қараб қўяди бизга.

Унинг бу гапи менга жуда ёқиб кетади.

— Индамас бало-ку!— дейди кулимсенраб уста ва бошини лиқиллатиб Аброрга имо қилади.

— Анов кун кечқурун маҳалламиздаги олифталар, темона кўрасан, юр, деб мениям сўрашди,— дейди Аброр устанинг гапига навао қилмасдан.— Городнинг

узун катта кўчаларидан юра-юра бир катта боққа чиқдик, тиятир деган катта бир бинога кирдик. Ҳа, тиятир бу, деб ўртоқларим тушунтиришди менга. Йиғилганларнинг аксарияти олифта-олифта ёшлар эди. Бир вақт қарасам, тўр томонга гўтиб қўйилган парда очилди, қаршида бир супа аён бўлди, уни саҳна дейишаркан. «Бахтсиз куёв» деган томоша кўрсатишди. Абдулла Қодирий деган бир кимса ёзган экан. Шундай фожиали воқеаларни кўрсатишдики, қотиб қолдим. Дунёни унутиб юбордим, гўё шу даҳшатли воқеаларнинг ичида ўзим ҳам юргандай бўлдим. Кўзларимдан тирқираб ёш чиқиб кетди.

Мен ҳайрон бўлиб, анграйганимча қизиқиб тинглайман.

— Артистларнинг ҳаммаси ҳаваскор, ёш эркаклар, лекин бир-иккитаси хотинча кийиниб олган,— кулиб юборади Аброр,— овозларидан биласан эркак эканини.

— Э, ҳаммаси олди-қочди гаплар-да,— дейди уста чармга сув пуркаб.— Турмушда ҳар бир фожиали, даҳшатли воқеалар бўладики, кўп кўрганмиз. Қани, жиян, битта сув олиб кел-чи,— узатади менга сопол косани.

Дик этиб тураман-да, ҳовузга чопаман. Ҳовуз яқин, гузарининг ўзида. Косага лиммо-лим сув тўлатиб, дўконга қайтаман.

Шу пайт устанинг ошнаси, трамвай ишчиси мен билан олдинма-кетин дўконга кириб келади. Уст-боши юпунгина, ўттиз-ўттиз беш ёшларда у. Овозини ҳаммаша барала кўтариб гаширади. Ҳозир ҳам эшикдан кириб сўрашини биланоқ ниманидир устага бақириб гапира бошлайди.

Аброр жимгина чок тикмоқда. Унинг аллақандай хаёл оғушида ўтирганини юзларининг, кўзларининг ифодасидан билман.

— Ишим Пиёнбозорда,— дейди устанинг ошнаси.— Трамвайнинг изини ҳали қарасангиз у ёққа, ҳали қарасангиз бу ёққа очиб тураман.

— Трамвай йўлининг калиди менда, денг?— кулади уста.

— Ҳа, топдингиз, уста, сал хаёл учса борми, трамвай бу изга эмас, у изга уради-кетади, ана шунда кўрасиз қиёматини! Плохим, кўрсатмагай у кунини,— дейди у, кўзларида бир зум ваҳима кўришиб кетади.— Лекин ниҳоят эҳтиётлик зарур. Ҳунарим чакки эмас, аммо мояна қурғур озроқ-да. Майли, амал-тақал қилиб жўжаларимнинг ризқини топиб турибман. Трамвай ҳай-

довчилар, паттачилар мендан тузукроқ олади чақани. Лекин трамвайдан келадиган фойданинг ўндан тўққизи хўжайинларнинг ҳамёнига тушади!.. Тушундиргимизми, жўра? Ишининг бутун чатоғи шунда!..— Бир лаҳза жим бўлиб ўйланади-да, яна гапга тушади у:— Некалай зolim дaф бўлди, кўп яхши иш бўлди, биздақаларга кун туғди, озодликка чиқиб қолдик. Лекин ҳалиям бойлар жilовни ўз қўлида ушлаб турипти. Майли, урилиб кўрсин, аммо давр ўзимизники, уста...

— Дини ислом керак!— дейди жим ишлаб ўтирган уста.— Уламо ҳазратлари билaди оқу қароини, ана улар билан маслаҳат қилинг.

Устанинг гапларидан Аброрнинг жаҳли чиқиб кетади, бўғилади:

— Уламолар бу дунёни ўзлари олиб, у дунёни бизга берган!— заҳарханда қилади у... гангур-гунгур, ҳазил-жиддий ҳар хил гаплар узоқ давом этади. Тирикчилик, кундалик воқеалар, уруш ҳақидаги. Хуллас, гап кўп.

Мен ширaч қораман, ишни мумлайман, ўзимча гапнинг маъзини чақиб ўтираман.

Памозгардан кейин уйга югураман.

Юрагида туйғуларни, ҳисларни кўп эди Аброрнинг, кўпинча чуқур хаёл оғушида, гўё ўзи билан сўзсиз гаплашаётгандай, жим ишларди у!

* * *

Мактабдан бўшашим билан доим Баланд Мачитга тушаман. Гузарда тирикчилик, қимматчилик, айниқса, арпа-бугдойнинг нарх-навоси ҳақидаги гаплар, хуллас, ҳаётини воқеалар сероб эди.

Баланд Мачитда сартарош кўп. Эллик ёшларга етган, гапга уста қизиқчи бир сартарошнинг дўконига кираман.

— Нима қилиб зерикиб ўтирибсиз, савдо касодми?— сўрайман мен ёнига ўтириб.

Сартарош «ҳо-о-ой», деб узоқ керишади ва «вой-вой, белим-ей», дейди. Бир оз сукутдан кейин гапирaди:

— Огайни, тирикчилик оғир, уйда ҳеч вақо йўқ, арпа нонга муҳтожмиз. Бой акамлар доим айш-ишратда, қўша-қўша хотин... Пул десанг варақ-варақ, тилла десанг хумлари тўла. Фалакнинг гардиши шундай, огайничалиш! Оламнинг иши шундай пачава!

Мен унга ҳайрон ва хомуш тикилиб ўтираман. Кейин сартарош жиддий сўзлай бошлайди:

— Э, манга қара, домланг тушгур ғоят мутаассиб, гўрсўхта киши. Уқитишлари Қуръону ҳафтияк, холос.

— Тўғри гапингиз, жуда эскича ҳаммаси, топдингиз.

— Лекин ўқи, тентак, русча ўқи, рус тилини ўрган, фойдаси бор... — овозини жуда пасайтиради: — Ер эгалари, завод-фабрика хўжайинлари, ишқилиб, Туркистон боёвлари ваъзу насихатлар билан Муваққат ҳукуматни пеш қилиб, халқни хўп алдаяпти. Петроградда ҳукумат арбоблари, купец-фабрикантлар урушни ғалаба ва зафарга қадар давом эттирмоқчиши. Ҳароми зolimлар!.. Шундай, ука, замон қалтис, серташвиш.

Сартарош кичкина қовоқ чилими олиб, қутичадан бир чимдим тамаки ташлайди ва гугурт чақиб, қулдириб узоқ-узоқ тортади, бўғилиб йўғалади, эчки соқолини тутушлар тараб ўтади; кир дастрўмол билан кўз ёшларини артади.

— Оғайничалиш, ўтган-кетгандан гапир,— тўсатдан кулиб қўяди сартарош.— Ёглиқкина, қулинг ўргилени мошкичири егим келяпти. Лекин гўшти бўлмаса ҳам майли, юзига ачиқ ипёз сепилган бўлса бас!.. Ҳай-ҳай-ҳай, мошкичирижон...

Сартарошнинг юзи яна бирдан жиддийлашади.

— Эрта-кинди киши тушади, бечора халқнинг усти юпув, суфраси қоқ, ҳоли нима бўлади, укажон?..

Сартарош куюниб ўзининг, халқнинг кулфатидан узоқ шикоят қилади. Мен ҳам унча-мунча сўз қотиб қўяман. Кейин майда-чуйда гапларга ўтамиз:

— Амаки, менга кастим-шим жуда ёқади, баъзи йиғитларда кўриб, ҳавас қиламан.

Сартарош куюниб ўзининг, халқнинг кулфатидан

— Орзу-ҳавасниг катта-ку, воё-бўй!.. Катта бўл, молтопар бўл, замонага қараб кияверасан... Аммо эсингда турсин, кастим узунроқ бўлиши керак.

— Узун кийиш яхшими? Йўғ-е, ярашмайди, узун камзул қолиб кетган, амаки.

— Расми узун кийиш қадимдан қолган. Савлатли, мусулмонлигинг биллиниб туради...

Дўконга соқол олдирганни бир киши келиб қолади. Сартарош ўрнидан чаққон туради:

— Э, оғайин, бормисан, тирикмисан? Қалай, немислар зўрми ёки руслар зўрми? Рабочийларнинг ҳоли қандай, гапир?— дейди уни ўрнидиққа ўтқазиб, слка-сига сочиқ ташлайди ва сочинин сув билан ишқалаб ивита бошлайди.

— Э, дўстим.— дейди мўйлови узун, кўзлари қувгина, ўттиз ёшлардаги яғриндор киши.— Некалай йиқилди, олам гулистон бўлди, озгина қолди азобу уқубатнинг барҳам ейишига... Нукул хандоқ — оқон қазидик. Роса жонга тегди. Ишқилиб, омон-эсон қайтдик...

Сартарош унинг сочини ишқалаганча гапга қулоқ солади:

— Уруш қурсин, жонга тегди-я, э-э-э!— дейди сартарош, кўзлари ишқалашдан тинмай.— Нарх-навони кўрмайсанми?

— Рост, рост, ҳаддан ташқари ошиб кетяпти.— дейди сартарошнинг таниши.— Лекин фронтга бориб, рабобийлар билан сўзлашиб, турмушнинг қадрини билиб келтик...

Сартарош ҳайрон бўлиб, бир оз оғзини очиб қолади ва дейди:

— Балли, иним, балли! Ҳақиқат бир кун офтобдай ярқ этиб чиқади. Аммо, иним, ислом динидамиз, Муҳаммад умматимиз. Уқдингми, иним Миркарим?

Миркарим кулиб, дейди:

— Лекин дин бошқа, ҳаёт бошқа, ака!

Сартарош завқ билан қулади.

— Халқимиз уйкуда.— дейди Миркарим ўйлашиб.— Дунёни, ҳаётни яхши билишни керак.

Сартарош Русия деҳқонлари ҳаётидан, қишлоқлардаги ҳол-аҳволдан сўраб, секин «Бисмилло!» деганча устараши Миркаримнинг бошидан чаққон югурта кетади.

Тўсатдан Турғуннинг тўрт нарча тахтадан қоқиб-суқиб ишланган омонатгина аравачада чагндай майда хока кумирни қаёқдандир терлаб-вишиб сургаб келатганини кўриб қоламан. Югуриб олдига бераман.

— Оғайни, нима гап?

Турғун тўхтаб, терини енгил билан артади:

— Э-э, тирикчилик, городдан келяпман. Э-э... Отамнинг ошнаси берди бу кўмирни, аммо текинга тушиди ҳисоб. Саҳарда кетганимча энди келяпман, жуда қорин очди, ҳали туз тотганим йўқ.

Мен Турғун бояқнишга ачинаман:

— Кўмир некалат узоқми, а? — деб сўрайман.

— Э, вокзалнинг олдида, ўлдим, чарчадим, афтимнинг куясини кўр!

— Бас-бас, менга бер аравангни, — дейман ва оғир юкли, зилдай аравани аранг силжитиб, икковимиз Говкушга равона бўламиз.

Туш. Иссиқлаганимдан кўйлагимни ечиб ташлаганман; қўлимда тол шохидан ишланган, овози қулоқни йиртадиган ўткир ҳуштак. Уни, бор ҳунаримни ишлатиб, ҳавас билан ясаганман. Юра-юра зерикиб, Оқ Мачитга — бобомникига бораман. Дўконда бобомнинг ўрни бўш, халфалар иссиқдан кўйлакчан бўлиб, маҳси тикиб ўтиришибди. Шогирдлардан сўрайман:

— Бувам қани?

— Буванг касал, билмадим, ичи оғриптими, — жавоб беради бириси.

Югуриб ичкарига кираман. Бобом ҳовлида, олма тагида ёйилган наMAT устида ётибди. Шошилиб ҳуштакни липпамга қистираман.

— Бува, нима бўлди сизга? — сўрайман ёнига чўқкалаб.

Бобом кўзини очади, меҳрибон товуш билан дейди:

— Тобим қочди, болам, билмадим, ҳароратим баланд...

Яна кўзларини юмиб олади. Мен қайғуриб бобомга термиламан. У сап-сарик, кўзларига қадар сарғайган. Бувим айвонда нон ясаб ўтирибди. Унинг қовоғи осилган. Мен аста бувимнинг олдига бораман-да, жиддий ҳолда шивирлайман:

— Бувамнинг мазаси йўқ, тоғамга айтинг, табиб олиб келсин.

Бувим кулчани ясай туриб хафа ҳолда дейди:

— Оллонинг иши, тақдир... Тузалиб қолар буванг, гавдаси пишиқ одам. Раҳим келсин, табибга юборамиз. Ўз билгимча туркона дори бердим, шифо бўлсин.

Бобомнинг олдига қайтиб келаман, ҳарорати тагин ҳам ошгандай пўрсиллаб ётади. Жим телмириб, ёнида ўтираман. Бобом кўзлари юмуқ, гоҳо беҳушдай алланиямаларни шивирлаб кўяди.

Говкушга онамнинг олдига югураман.

— Тез чиқинг, бувам бетоб, жуда қаттиқ касал, кўрпа-тўшак қилиб ётипти.

Онам довдираб қолади.

— Ўтган кўни чиққанимда дўконда туппа-тузук ишлаб ўтирган эди, — дея шошилиб нимчани бошига илади-да, нарвондан чиқиб, томма-том ошиб кетади.

Айвонда хомуш ўтираман, хаёлим бобомда. Бобом ҳали бақувват, ғайратли, балки тўқсонга, юзга кирар, деб ўзимни овутмоқчи бўламан. Қенжатоимиз Шафоат

қизлар билан ҳовлида ўйнаб юрибди. Катта бувим ҳовли ўргасига қатор қўйилган учта сандал курсида кўрпада шол бўлиб ётибди. У саксонга кирган. Бувим ялиниб-ёлвориб кизларга пиёласини узатади:

— Оллоқ қизим, яхши қизим, ариқдан муздай сув олиб бер.

Қизлар ҳаммаси дув этиб бувимнинг олдига келишади. «Менга беринг, менга беринг!» деб пиёлани талашади. Зернканимдан, эҳтимол, кўнгил ғашлигиданми, уйдан сиёҳ, қалам ва қалин қоғоз топиб олиб чиқаман. Мен ҳар вақт таниш сартарошнинг дўконидagi деворга қоқилган «Абубакир, Али, Усмон, Умар» деб хуш хат билан ёзилган, ранг-баранг нақшланган лавҳани томоша қилардим. Қамиш қаламни сиёҳга ботириб, диққат билан қоғозга мукья тушганим ҳолда уринаурна ўшанақа лавҳа ёзишга киришаман.

Оқшом тушади. Опам тағин томма-том қайтиб келади, шошиб ўчоққа олов ёқа бошлайди. Мен бўлсам, ҳануз саҳобаларнинг исмларини хуш хат қилиб аста чизмоқдаман. Онам ошхонадан туриб қичқиради:

— Чироқни ёқ, ер ютмагур, бас қил хатингни!..

— Ҳозир. Сабр қилинг! Жуда яхши чиқяпти.. Мана, мана битди! — дейман қоғоздан бошимни кўтармай.

* * *

Кўчада болалар билан нимадир ўйнаб юрсам, бирдан онам Оқ Мачитдан йиғлаб келади.

— Бечора отам дунёдан ўтди.

Мен бир зум қотиб, бўзрайиб қоламан.

— Ростданми?! — қалтираб сўрайман.

— Бирпасда хазон бўлди, бувангдан айрилиб қолдик! — ҳўнг-ҳўнг йиғлайди онам. — Тезроқ кийимларингни кийиб чиқ!

Мен ҳам ҳўнграб йиғлаб юбораман. Йиғлаб юриб, тез кийимна бошлайман, тўн устидан белбоғ боғлаб, оёқ яланг, онамнинг олдига тушиб, Оқ Мачитга югураман.

Эшикка етганимизда, кўзлари қизарган халфа-шогирдлар билан бошларини қуйи солиб мачитдан тобут олиб келаётган бир неча одамни кўрамиз.

Мен эшикдан «дод» деб кириб бораман. Бувим йиғлаб тинган, кўзлари ёш, сипонамо ўтирибди. Тоғам, қариндошлар, қўни-қўшнилар йиғлаган. Хафа. Бобом

уйда кўрпа устида, кўзлари юмук, ухлагандай ётибди. Уч кунгина хаста ётган бобом...

— Қаерда эдинг, мана, буванг оламдан ўтди! Раҳматликнинг жудаям эркатойи эдинг. Мана, ётипти, нуруний пок буванг!.. — дейди тоғам йиғлаб.

Менинг шундай ўпкам тўлиб кетадикки, ўзимни бобомнинг устига ташлаб, ўкраб-ўкраб йиғлайман.

Пешинга яқин бобомни олиб йўлга равона бўламиз. Онам бўзлаб йиғлайди, эшиккача йиғлаб чиқади. Тоғам, қариндошларимиз—ҳаммамиз йиғлаб борамиз. Халқ қалин, бобомни қўлма-қўл олиб кетмоқда. Мен бошимни ердан кўтармай, қаттиқ хафа кетмоқдаман, йиғидан томоқларим бўғилган, кўзларим шишган. Бобомни гоят яхши кўрардим. Шу тобда ҳар нарса бир-бир хаёлимдан ўтади. Бобомга тааллуқли хотираларим... Бобомнинг сўзлари ҳозиргина айтилгандай қулоғимда янграйди; унинг ўлганига ҳеч ишонгим келмайди, ҳаяжонда кетмоқдаман.

Қанча-қанча хотираларим бор: чоршанба бозорлари... маҳси бозор... Шовқин-сурон ичидан самоварга чиқиб, иссиқ нон, озгина мураббо билан иккимиз гангир-гунгир чой ичиб ўтирардик. Янгибозорга бориб келганимда, бобомнинг дўконига ўтириб, унга гапирардим, чўли биёбонлар, дашти саҳролар ҳақида, ўпқонлар, баланд тоғлар, хуллас, ҳаммаси ҳақида ошириб-тошириб гапирардим. Овчилик, тўрлар ҳақида завқ билан гапириб, ажойиб воқеаларни сўзлаб берардим. Айниқса, бедана ови ҳақида мароқ билан тошиб гапирардим. Бобом ишдан бошини кўтармай, чармни кўва билан «тақ-тақ» уриб:

— Ҳа-ҳа, вой-вой, тавба, гапир, ўғлим, юрдингми қозоқ чўлларида? Қани, гапир. Овуллар, қозоқ ҳаёти, улоқлардан гапир, — дерди кулимсираб.

Тўқсон-юзга киради, деб орзу қилган бобом олтмиш икки ёшида вафот этди-я! Ўзи семиз, гавдаси пишиқ одам эди.

Мозорга борамиз, мен гўрга йиқилгудай яқин тураман. Бобом кафанга ўралган ҳолда бир зумда кўз ўнгимдан йўқ бўлади. Лаҳзада тупроқ уюлиб, гўр пайдо бўлади-қолади.

«Мункарнакир даҳшатли қоронғи гўр ичига киргандир», деб ўйлайман, титраб кетаман. «Бобом доим оллога сиғинарди, пок эди, албатта, Мункарнакир яхши сўроқ қилар», дейман ичимда.

Қабристондан намозгарга яқин қайтамыз. Инглаб уйга кирарканман, бувим мени қучоқлаб қарши олади.

— Инглама, болам, «Таборак»ни ўқи, — дейди елкамга қоқиб.

Ўтириб, «Таборак»ни ўқийман. Еш кўнглим биринчи марта ҳасратга тўлиб кетади. Кейин жим ўтириб, узоқ хаёлга бериламан, бобом бутун хотирамда, фикримда...

* * *

Жума кунини Мева тўқини. Айниқса серсув ва хилма-хил узум кўп. Қоражанжал, бедона, соҳибни, дили кафтар, буваки — хуллас, буларнинг нави беҳисоб. Кўзим ўйнайди, аммо муллажирнинг йўқ. Пиёда Оқтепага — амакимнинг боғига жўнайман. Кўча чанг, билқ-билқ тупроқ. Яланг оёқ тупроқ кечаман. Чаққон ва чайирман, бир лаҳзада гизиллаб Оқтепага етиб оламан. Тожи буви гумбаздай бўлиб, томда майизларни йиғиб юрибди. Дарров нарвондан тушади ва қучоқлаб, ўпиб кўришади.

— Иш кўп, ўтин кесдик, ўрикларни бутадик. Яқинда узумдан шинни пиширамиз, боқишгани келасанми? — дейди кулиб.

Шафтоли ва узумларга кўзим югуради. Тожи буви бўлса мени олдига ўтқазиб, бувим, ойим, аммам ва бошқаларни сўраб зериктиради. Анча эзмаликдан кейин, ниҳоят, пичоқ, олиб, пақир кўтариб, ишкомга кириб кетади. Ўтирсам, битта қўшни бола келиб қолади.

— Мана, захча, олинг, яхши қуш, хўп сайрайди, — дейди менга қўлидаги қушни кўрсатиб.

Мен қувониб кетаман.

— Қани, кўрай, — дейман қушни қўлимга олиб.

— Бунга озгина гўштни оқ ем қилиб бериб турасиз, яхши ейди.

Вақтим чоғ бўлганидан болани қучоқлаб оламан, кейин қушнинг устига эҳтиёт билан тоғора тўнкариб қўяман.

Тожи бувим челақ тагида узум олиб келади. Нонга узум қўшиб, пштаҳа билан ейман. Қорин тўйгандан сўнг, гашт қилиб, кўчага чиқиб кетаман. Узоқ юраман тентираб. Ҳар ер-ҳар ерда бойларнинг пахта далалари: Авжи пахтанинг очилган вақти. Қароллар ва чоракорлар ҳаммаси пахта термоқда.

Юра-юра самоварга чиқиб қоламан. Самоварда одам қалин. Бир бой каравотда керилиб, мағрур ўти-

рибди. Қошлари бароқ, гавдаси думалоқ, бақбақаси бўйнига сиғмайди.

— Кўр бўлгур, боқдим, ош бердим, кийим бердим, ҳароми! — деб кимнидир сўкмоқда.

Мен у ёқ-бу ёққа қарайман ва четда якка ўтирган қаролни кўраман. Гавдаси пишиқ, аммо жуда ориқ, ўттиздан ошган-у, юзида ажин, усти боши кир, ямоқ.

— Оллодан кўрқ, лаънати, мўмин-қобил одам эдинг, бирдан айнадинг. Бузуқи хонларга эргашдингми?

Қаролнинг ранги қув ўчиб, газабдан оқариб кетган. Кўзларида кин ва газаб ёнади...

— Бас, ювинди ичиб, азобу уқубатда, машаққатда юрдим. Саккиз йил бўлади даргоҳингизга келганимга, бой ака, ҳар кун иш, доим иш, от-арава, экин-тикин, «пахта тер», «беда ўр» — ҳаммаси елкамда. Инсофи йўқ! — дейди одамларга қараб қарол.

— Уч-тўрт кундан бери қаёқларда дайдиб юрибсан? Хўш, гапир? Русиядан қайтган ҳаромиларга қўшилиб, ўрис мастеравойларга учрашиб, мажлисбозлик, ваъзхонлик қилиб юргансан, аблаҳ, ҳаммасини эшитдим. Диндан чиқдингми? — Бой одамларга қарайди: — Астаффирулло, бу кофирларни дини ислом уради, элга-юртга оллонинг газабини келтиради бу лаънатилар.

Қарол ўрнидан یرғиб туради-да, жулдур камзули этакларини қоқиб, тахтага ўтиради ва чой чақиради.

— Бой ака, сўкдингиз ҳам, калтакладингиз ҳам индамадим, чурқ этганим йўқ. Майли, аммо қилган жабру зулмингизнинг жазосини тортасиз бир кун. Албатта, адолат бир кун юзага чиқади. Лекин, бой ака, бўлди, ҳақимни беринг!

Бой унга қулоқ солмаган бўлиб, ёнидаги бир-икки улфатлари билан гаплашиб ўтиради. Бир оздан кейин қаролга ҳазиллашиб дейди:

— Кечдим гуноҳингни, чироғим, ишга жўна, — кўлимсирайди бой. — Хоинлар билан юрма, бас, жўна далага, пахтанинг авжи вақти. Қиш келиб қолади. Озгина пўписа — пайғамбарнинг иши! Тўғри йўлга солмоқчиман, қизталоқ, — дейди улфатларига қараб...

Самовардаги камбағаллар, қароллар тўда бўлиб, чой ичиб шивирлашиб ўтирардилар.

— Бўлдик, кучимизни хўп тўқдик, бас! Энди далангизда ўзингиз ишланг! Сиз ҳам бир терлаб кўринг, шунда биласиз, — дейди бойнинг қароли.

Бой жаҳлдан оқариб кетади:

— Зоги паст, аблаҳ, кўр бўлгур, шарақ-шарақ пул бердим, ҳароми! Бунинг қаранглар сўзини!

Қароллардан бири бойга қараб, мулойим гапирди:

— Бой ака, инсоф қилинг, бу бояқиш саккиз йилдан бери совуқда, қорда, ёмғирда, жазирама саратонда ҳалол меҳнат қилиб келди. Тинмай машаққат чекди. Эҳтимол унча-мунча пул олгандир, аммо сизда ҳақи кўп, қани, бир ҳисобини қилинг-чи!

Бой истеҳзо билан кулади:

— Эҳа, қозилар кўп экан, тушундим. Кўрамиз, ҳақи қолмаган менда, бир чўт қоқсак, маълум бўлади-қўяди.

Мен бу ҳодисадан ҳайрон қолиб, бир четда кулоқ солиб ўтираман. Одам қалин. Самоварда от-арава кўп. Аммо жанжал тобора қизишади. Тортншувдан зеркиб, боққа жўнайман.

Тожи бувим мошхўрда қилган экан.

Фасл гўзал, тарвузлар сероб, дала жой, ҳаво яхши. Мошхўрдани иштаҳа билан ураман. Иннайсигин бояги тоғорани қидираман.

— Тоғора қани, қани захча? — сўрайман шошиб Тожи бувимдан.

— Аҳ, — дейди ғалвирда майизни тозалаб ўтирган Тожи буви, — билмадим, хабарим йўқ, болалар олиб кетишгандир-да.

Хафа бўлиб кетаман, дарров қўшни боланинг боғига югураман.

— Билмадим, хабарим йўқ, қўлингизга бердим-ку, туҳмат қилманг-е!... — дейди бола ранжиб. — Болалар юрган эди Тожи бувимнинг боғида. Ушалар олиб қо-чишгандир...

Бўшашиб қайтиб чиқаман. Тожи бувимга қарашиб майиз-туршакларини халталарга йнғаман.

Кеч бўлади. Хайр-маъзур қилиб, шаҳарга илдам йўл оламан.

* * *

Гузарда туялар, отлар, извошлар серқатнов. Янги шаҳардан келаётган автомобил. Эски шаҳар томонга физиллаганча ўтиб кетади. Анграйиб орқасидан қараб қоламан. Яқиндан бери ҳар замонда шу автомобил ўтиб туради. Боққоллардан бирига қараб дейман:

— Кўрдингизми, ажойиб, ҳикматли нарса.

Боққоллар кулишади.

— Бу автомобилни Петрограддан жаноби Керенский юборипти, — дейди улардан бири.

— Ичида ўтирган ҳаммаси хотин-ку. Биттаси эркак, холос.

— Генералнинг хотинлари ҳаммаси, — дейди боққол кулиб.

— Йўғ-е, билмас экансиз, руслар атиги битта хотин олади, эшитганман.

Боққоллардан бири нос чекиб, йўталади, кўксов эди у, лабларини ямлаб, дейди:

— Тўғри, русларда шундай закон бор, яъни қонун бор, биласанми? — дейди у боққолга қараб. — Туғса, туғмаса барибир, хотини битта бўлади.

— Э-э, қўйинг-е, — дейди иккинчи боққол, — айшишрат — дунёнинг лаззати, ахир. Ургилай ўзимизнинг ислом шарнатидан! Тўрт хотиннинг ўртасида давр сурсанг!... Муҳаммад пайғамбаримиз ўзлари ҳам олганлар. Дунёнинг лаззати шу-да, акаси! Япа битта уйланай, армонда кетмай, дейман-у, кампир кўнмайди, ука.

Икки боққол ва мен узоқ тортишамиз...

Йўлдака икки ёшгина ўспирин, олифтанамо бирисининг қўлида китоб, нима ҳақдадир баҳслашиб бормоқдалар. Тикилиб разм солсам — Таваллонинг китоби.

— Э, мулла ака, қатдан олдингиз бу китобни? — сўрайман эргашиб.

— Игитчалар кулишади, новчароғи тўхтайдн:

— Ҳа, бола, мактабда ўқийсанми? Машҳур шоир ажиб Тавалло жанобларининг ёзган китоби бу. Аммо турмушнинг фаже воқеаларидан ибратли лавҳалардир. Жаҳолату зулматни, жаҳаннамдай ҳаётимизни ёзган бу шоир, — деб ҳамроҳининг орқасидан ошиқади.

— Югуриб ҳовлига келаман. Онам жияк тикиб ўтирибди.

— Бировдан эшитдим, Тавалло жуда яхши, ибратли байтлар ёзармиш.

— Э, қоч нарига, ҳар кун бир машмаша топасан. Турмушнинг машаққатини билмайсан! Берардим-ку, пул ўлгур йўқ. Қоқ бўлиб ўтирибмиз.

Иса акам тоғам ёнига киришиб, маҳси тика бошлаган эди. Ундан, ялиниб-ёлвориб, ахир эллик тийинми, бир сўмми оламан-да, Хадрага югураман.

Хадрадаги трамвай тўхтайдиган жойда кичкина китоб дўкончаси бор. Дўкончада китоблар кўп. Улар орасида Авлонийнинг шеърлари, «Ойина» журнали, биринчи, иккинчи, учинчи синф дарсликлари, Мунаввар

қориннинг намоз, рўза ва ахлоқ ҳақидаги насиҳатлари, самарқандлик машҳур домла Васлий жанобларининг шеърлари, Ҳамзанинг миллий ашулалари, куйлари; машҳур шоир Сирожиддин махдум Сидқий-Хандақлийнинг «Тоза ҳуррият» китоблари турибди. Қани пул бўлса-ю, ҳаммасини олсам.

— Амаки, менга «Равнақ-ул-ислом»ни беринг, ана турипти Тавалло мажмуаси! — дейман китобфурушга.

Совуққина, бадбашара, аммо олифтанамо сотувчи полкадан китобни олиб, олдимга ташлайди. Китобнинг нархини қарайман-у, бор пулимни сотувчига тутқазиб, уйга югураман.

Айвонда мук тушиб Таваллонинг шеърларини ўқишга киришаман. Ҳажвий шеърларида эски одамларнинг тўй-ҳашамларини хўп танқид қилган. Кўнгина шеърларида ҳаёт лавҳалари, манзаралари яхши тасвир этилган. Менга жуда қаттиқ таъсир этади. Тўю базмлар, бойларнинг фисқу фужури, халқнинг саводсизлиги, трамвайга чиқиб-тушишдаги тартибсизликлар, томошабоғлар, сонқон аравалар тўғрисидаги ҳар хил ўткир иборалар менга ғоят таъсир қилади. Айниқса мактаб масаласи, театр ҳақида, ёшларнинг биринчи марта театр қўйганлари — Беҳбудийнинг «Надаркуш» номли асари — фожиани саҳнага қўйганлари ҳақида ёзганлари ғоят таъсирли. «Надаркуш»ни мен ғоят чуқур ҳаяжон билан ўқидим. Умуман айтганда, Тавалло менга жуда ёқди. Ўқидим, диққат билан берилиб ўқидим, лекин менга баъзи шеърлари юзакироқ кўринди. Аммо ҳажвлари ўткир, сўзлари юракдан айтилган, самимий эди.

Эшикдан Турғун кириб келади:

— Хўш, нима қилиб ўтирибсан? Яна шеърми? Э-э! Бас-е, жинни, юр, гузарга тушамиз.

Мен куламан:

— Э, қўй-е, эртага тушамиз. Таваллони эшитганми-сан? Хурофоту жаҳолат, эски одатлар, бидъат ишлар, ҳаммасини қотириб ёзипти.

Турғуннинг жаҳли чиқади:

— Ўртоқ, юр, чопиб ўзишамиз. Бу нарса — полвоннинг ишидай зўр иш.

— Хўп, ўртоқ, эртага. Ўтир, шу китобдан ўқиб берай, хўпми? Шеърнинг яхшисидан ўқийми? — дейман китобни варақлаб. — Қани, ўтир.

Қовоғи солиқ ҳолда Турғун айвоннинг четига омонат ўтиради. Мен ҳаяжон ва мароқ, кўтаринки руҳ билан бир шеърни ўқий бошлайман:

Ешлар, бугун билингиз, ҳиммат, ғайрат қилингиз,
Мақтаб сари юрингиз, ўтмасин ой, йилингиз.

Кўчада юриб бекорга, бедоча, каклик боқарга,
Чиқишиб самоварга ўтмасин ой, йилингиз.

Белбоқни катта бойлаб, орасига пулни жойлаб,
Қабоқ эшигин пойлаб, ўтмасин ой, йилингиз.

Элни кўриб уялмай, бир зарра ибрат олмай,
Трамвайдан тушолмай ўтмасин ой, йилингиз...

Кўзларни эмди ёшланг, пива, ароқни ташланг,
Ешларни йўлга бошланг, ўтмасин ой, йилингиз.

Бизларни Оврупада юргизмаюр пиёда,
Кўкрак очиқ яқода, ўтмасин ой, йилингиз.

Оламда бизму танҳо, кўз борму ёки аъмо,
Будир сиза Тавалло, ўтмасин ой, йилингиз.

— Қани, айт, маъқулми? — сўрайман шеърни тугатиб. — Тавалло, менимча, зўр шоир! — дейман жиддий қолда.

Турғун диққат билан тинглаб, маъзини чақиб ўтирган бўлса керак, таъсирланиб гапиради:

— Трамвай тўғрисидагини бошлаб айтипти, жуда дўндирипти! Трамвайда ҳар хил фиқу фасод гаплар сероб. Тавалло жаноблари ҳам эшитганларини ёзганда. Қизиқ воқеалар ачиб ётипти. Эсиз-эсиз, ўқимадим-да, мулла бўлсам, ҳаммасини қойил қилиб ёзардим-а! Қани, яхшисидан ўқи! — дейди Турғун жойлашиб, чордана қуриб.

Мен китобни варақлаб, айрим жойларини аввал ичимда ўқийман, кўздан кечираман. Шеърлар рангдор, жонли, тили ўзига хос, равон. Мен «Ибрат боғинда» шеърини ўқий бошлайман:

Ёз фасли оқ баданлар оқ кийимлар кийсалар,
Пахталикни ташламай, елкага чиққан ёғимиз.

Уч қабат камзилни устидан яна бир каттаков
Боғлабон маҳкам қилиб саккиз қулоч белбоғимиз.

Кўтариб иштонни тиздан юқори, кўкрак очик,
Кўрсатиб кўкракда жун неча семиз қурсоғимиз...

Турғун завқ билан қотиб-қотиб кулади. Ибратомуз, кулгили гапларни такрорлаб-такрорлаб қўяди. Шеърлар унга ёд бўлиб қолади.

Бирдан чуввос кўтариб ҳовлига болалар кириб келишади.

— Ана, қаранглар, онабоши Турғуннинг аҳволини, унинг ҳам дарди китоб бўпти, эшитиб, маза қилиб ўтирипти! — дейди Аҳмад кесатиб.

Турғун болаларга имо қилиб, менга:

— Уртоқ, бас қил, китобни йиғиштир, эртага ўқий-миз, хўпми? — дейди-да, ўрнидан чаққон туради.

* * *

Дадам саҳрода, тўрт-беш ойда бир келади, уч-тўрт кун тургандан кейин, яна даштга қараб жўнайди. Шунинг учун ҳам хотинлар уйимизга ҳамиша бири кирган, бири чиққан.

Кампир отинбиби жуда маҳмадона, сўзга чечан, биллагон хотин. Унинг эри Хумсонда боққолчилик қилади. Отинбиби гапни жуда дўндиради:

— Қариндошларимга борган эдим, гап-сўз кўп, — дейди у жияк тўқиб ўтирган оймга.

— Эшитамиз, қани, гапирсинлар, — дейди ойим ишдан кўзини узмай.

— Истамбулнинг халифаси, машҳур подшоҳи аъзам ҳазратлари тантана билан минг-минг лашкар тортиб, оту туяларга лак-лак тўпу тўпхона, қурол-яроғ ортиб, тантана-дабдаба билан Туркистонга келаётганмиш. Султон ҳазратларининг куёвлари машҳур Анвар пошшонинг аскарлари Истамбул атрофида, оти нима ҳам эди, ҳа, англису фаранглар билан жанг қилиб, қонли урушлардан кейин, душманларининг ҳаммасини бутун қуроли аслаҳалари билан денгизга ағдарипти. Лекин Туркияда қурол-аслаҳа ниҳоят кўпмиш. Халифа ҳазратлари, Анвар пошшо Арабистону Мисрда ҳам фарангу англис аскарлари билан қаттиқ жанг қилишганмиш. Анвар пошшо жаҳонда мисли йўқ жасур, паҳлавон эмиш. Ҳе, гап кўп... Халифа ҳазратлари аскарла-

ри билан юртимизга келаётган бўлсалар, иншоолло, шоядки яқин орада Тошкентда кўрсак!.. Аммо намоз, рўза, тоат-ибодат билан машгул бўлиб турайлик.

Қўшнилар бирин-кетин кириб, анча хотин-халаж йиғилади. Гап-сўз авжида. Роҳат келиноий бижиллаб, эшитганларига қўшиб-чатиб узоқ гапиреди.

Узун Сара — сўзамол кампир, пир хизматида турадиган зикрчи хотинларнинг билармони, онабошиси.

— Пирим айтдиларки, замон оғир таҳликада, эҳтимол, дажжол чиқар, тоат-ибодатда бўлинглар, назирниёз қилинглар, дедилар. Отинбуви, султон-халифаю Анвар пошшо билан лашкарларини мақтаб, қаёқдаги гапларни гапирасиз-а. Халифа ҳазратлари ўз тахтларида ўтирганмишлар, у киши бу ёққа келмайдилар. Эшитганман, халифам канизлари — ҳурилиқолар билан овра эмишлар!..

Отинбибининг жаҳли чиқади, қизариб-бўзариб яна гапира кетади. Гўё иккисини қўйиб юборсангиз-у, хўроздай патира-путур тепишиб, бир-бирининг патини юлса. Мен хотинларнинг галига кула-кула қулоқ солиб ўтираман.

— Гап-гап, қиладиган ишинглар йўқми, қуриб қолганми иш? Жувозкашлардай яккаш ғир-ғир гап айлантирасизлар!.. — дейман тегажаклик қилиб.

Отинбиби ва қўшнилари мени ҳайдайдилар:

— Айланай, тур, кўчага чиқ, хотинларнинг ичида ўтирма!

— Агар мен сен бўлсам, кўчадан бери келмасдим, — дейди истеҳзо билан Роҳат келиноий.

Мен бир-икки гижирлашиб, кўчага жўнаб қоламан. Қаршимдан Турғун чиқиб келади.

— Кўринмайсан? Юр гузарга! — дейман.

Турғун оҳиста шивирлайди:

— Фолбинга борган эдим... Машҳур, жуда топгич хотин. Ойим инжиқнамо касал, биласан-ку. Фолбин «Яхши-яхши овқат бер, тузалиб, отдай бўлиб кетади», деди.

— Эй ўртоқ, ҳамма касалнинг давоси овқат. Ойинг яхши овқат еса, тузалиб, отдай бўлиб кетади.

— Э-э, қаёқда, ойим нуқул, фолбин, дейди.

Турғун ва мен икки қадоқ гўшт кўтариб, уларнинг ҳовлисига келамиз.

— Яхши гўшт, — дейди Турғун, — кўр, тушимда кўраман бундай гўштни, — кулади у. — Лекин фолбин норин қилдириб, олиб кетади уйига. Иннайкейиш, товуқ

сўйдик, бозордан отам олиб келган эди, семиз товуқ. Озгинасини ойнмга берди-да, қолган ҳаммасини фолбиннинг ўзи олди. Тоғамнинг уйига фолбин келганда ҳам қўй сўйишган эди, ҳаммасини олиб кетган. Лекин у фолбин зўр, жуда машҳур эди. Эшитдим, яқинда ўлипти. Бу фолбин ҳам чакки эмас, кўрамиз, уйда ўтирипти, — дейди менга шивирлаб Турғун.

Мен оёқ учида юриб айвонга чиқаман ва секин деразадан қарайман. Бемор тўшакда ётибди. Кўрпаси устида бир даста тол хилчин. Беморнинг боши боғланган. Фолбин қаршида чилдирмани гумбирлатиб, сирли бир мақомда чалмоқда. У имлаб, атрофига аланглаб, сирли нидолар билан париларни чақирмоқда. Фолбин ингичка, узун, қоп-қора ҳабашдай, кўзлари гилайнамо, сирли қиёфадаги юзи қат-қат тириш, устидаги кийими қора, пешонабоғи ҳам тўқ жигарранг. Мен унинг ҳайбатидан чўчиб кетаман.

Турғун секин олдимга келади.

— Қалай фолбин? Баччағар ўлгундай совуқ, бадбашара. Ойим ялинди, уйини қидира-қидира катта жарнинг ёқасидан топдим. Ҳовли худди тўқайга ўхшайди, қоп-қеронғи. Ҳаммаси чакалакзор. Ҳар бири эшакдай келадиган учта ит занжирда. Бадбуруш, зўр итлар. Кўрқиб кетдим. Супада бўлса, уч оғайни, ҳаммаси нашаван, қиморбоз, такасалтанг. Оғизларидан чилим узилмайди. Фолбиннинг ўзи йўқ экан. «Ҳозир келади, чилим тут, бирпас кут», дейишди. Қарта ўйин бор-ку, биласанми? Ҳаммаси қарта ўйнаб ўтирипти. Бу ҳам қиморнинг каттаси-да, Ниҳоят, фолбин ҳам тугун-тугун нарсаларни ортиб-тортиб қаёқдандир келди. Ялиниб-ёлвордим кампирга. Кампир супада ўтириб, аввал: «Жувонмарг бўлгурлар, қиморларнинг қуриб кетсин, йиғиштир!» деб ўғилларини уришди. Кейин менга қараб: «Анавиниси ўттиз пккида, анави шайтон йигирма саккизда, манави кўҳликкинам йигирма бешга тўлди, лекин ҳаммаси ишёқмас, текинхўр. Сулув-сулув қизлар кўп, ҳаммаси жон дейди-ю, лекин бу лаънатилар бўйдоқликни яхши кўради», дейди эзмаланиб кампир. «Кампир-ей, вақти-соатида бўлади ҳар иш, майли, мен эҳтимол тоқ ўтарман, хоҳласа, кенжатоғини уйлантиравер, попукдайини топ», дейди биттаси. Кейин пккинчиси: «Ая, кичкинани уйлантир, бу олифтанамо баччағарнинг шўх!» дейди. Ёнбошлаб ётган кичкинаси бўғилиб гап бошлайди. «Э, ая, кичкинаман-ку, чақалоқман-ку! Лекин, она, яхши қиз—ёқадаги қундуз, деган мақол бор.

Шундақасини топсангиз, майли, йўқ демайман. Аммо, аяжон, сизни бошимда кўтариб юраман, лекин шарт шуки, ҳар куни муллажирингни чўнтакка тўкиб турасиз», деб тиржайди эркатойи. Фолбин носни бурнига тикиб, «апшу-апшу», деб аксиради, кейин тўнғиллаб: «Мен кетдим, самоварни қўйиб, иссиққина сергўшт паловхон тўра бор манов тоғорада, енглар!» дейди. Шундан сўнг йўлга тушдик. Шунақа гаплар, ўртоқ. Турмушнинг ғалваси ҳаммаси. Ана, фолбин ўрнидан турди, вайсаб кетди-я, вой аблаҳ-ей, чир-чир айланишини қара, ажинага ўхшайди!

— Рост! У худди парилар билан руҳларни чақираётганга ўхшайди, вайсаяпти. Аммо тўғри айтасан, жуда баҳайбат, бадбашара кампир экан. Ҳаммаси бўлмаган гап, хурофот, менимча.

— Қара, фолбин оймнинг устига миниб олди, «кўч-кўч», деб имляяпти.

Мен фолбиннинг товушидан ваҳимам келиб, иморатлари паст, тўкилиб тургандай омонат кулбадан қочиб, кўчага югураман.

* * *

Мактабдан бўшагач, гузардаги темирчининг пастгина дўконхонасида ўтирибман. Темирчи — ориққина, юзини ажин босган, соқоллари сийрак, тердан, оловдан қорайган манглайи кенг киши. Ёрдамчиси — полвон, гавдаси пишиқ йипит. Қишу ёз эгнида эскигина йиртиқ кир чопон.

Уста темирни чўгга солиб болғалайди, чўзади, ясилайди, яна оловга солади. Йипит эса тинмай дам босади. Уста кетмон, теша, тақа, арава, миҳ, ишқилиб, ҳар хил икир-чикирни боғлайди.

Уста зерикиб, ўтган-кетган, олди-қочди гаплар, турмушнинг қийинчиликлари, ташвишларидан гапиради.

— Чироғим, темирни Довуд пайғамбар топган, симобдай эритган. Ҳа, оловнинг тиши йўқ, ҳўл-қуруқ билан иши йўқ. Довуд пайғамбар иннайсигин омонча тиш, кетмон ясаган, ҳамма умматларига берган. У киши катта уста бўлган, кўп ҳикматларнинг эгаси бўлган. — Бирпас сукут қилади. — Фалакнинг иши доим ғалвасозлик. Лекин мақол борки, буюрган ошга тиш тегар, ёз тегмаса қиш тегар. Замон ўзгариб туради. Камбағаллар, очлар, қашшоқлар, бир кун келарки, албатта, ёруғликка чиқар. Судхўрлар, қорни катта боёнлар

қилмишларининг жазосини тортар. Дунёда адолат бўлса шундай бўлар. Ҳақиқат, одиллик, жиян, зўр нарса...

Мен устанинг гапларига чурқ этмай, қулоқ солиб ўтираман. Тўсатдан устанинг дурадгор оғайниси келиб қолади. У новча, соқоли мошкичири, қошлари ўсиқ, кўзлари қувгина киши.

— Э-э, қалай ишлар, кўринмайсиз? — дейди уста темирни болғалашдан пича тиниб.

У носни туфлаб, кейин устага дейди:

— Гап кўп. Усталар жамияти ҳар кун йнғилиш ўтказди. Лекин уламо ҳазратлари: «Кофир, чурчит, аблаҳлар жамиятини қуриштиш керак, бўлмаса, уларни оломонга соламыз!» деб дўқ қилади. Баъзи уламолар насихат қилиб, охиратнинг азоби ёмон, деб кўрқитади.

— Уламо ҳазратлари ўз нафсини билади-ю, аммо халқ гамини емайди, — дейди уста ғазаби кўзиб. — Замонлар ўзгариб, усталар жамияти ташкил этилади. Менимча, яхши бўлди...

Қаёққадир чиқиб кетган ёрдамчининг ўрнига дам босиб, устанинг гапларига қулоқ соламан. Уста кетмонни қаттиқ болғалайди, овози Баланд Мачитга қадар эшитилади:

— Қани, гапиринг, мастеравойлардан сўзланг. Завод-фабрикаларни, еру сувларни халқнинг ўзига топширсин, деб рус мастеравойлари мажлис қилганмиш, тўғрими шу гап? — сўрайди темирчи.

Дурадгор устага яқинроқ ўтириб, дейди:

— Городдан келаётиб, хиёбонда — биласан-ку, машҳур боғ — ўшанинг олдида бирпас тўхтадим. Тумонат одам. Мастеравойлар минбарга чиқиб, ваъз айтишяпти. Вақтли ҳукумат йўқолсин, бойларни қўллаб-қувватляпти, завод, фабрика, ер-сув — ҳаммаси бизники, дейишяпти. Аскарлар ҳам бисёр. Бариси «маладес», «ура», деб маъқулляпти. Русча бўлгани учун кўп гапларига тушунмадим, буни ҳам ён-веримдагилардан сўраб олдим...

Уста ҳайрон бўлиб, кетмонни ташлаб, бирпас сукут қилди ва жиддий деди:

— Оғайни, мусулмон аҳли том гафлат уйқуда. Лекин ўрислар оламнинг сирини билади. Фронгда ҳам, Петроградда ҳам аҳвол ёмон. Ишчилар қуро-яроғ олган эмиш... Мана, Тошкентда ҳам аҳвол жиддий...

Мен темирчининг дўконидан чиқиб, Говкушга жўнайман. Тўғри Турғуннинг олдига бораман.

— Қани, городга чиқамиз.

Турғунга эшитганларимни қисқа гапириб бераман.

Онаси хўмраяди.

— Утинни ёр, ер ютгур! — деб айвондан бақиради.

— Ҳозир келаман, ойижон, озгина ишим бор эди, — дейди Турғун ва мен билан кўчага чопади.

Кўчада болаларнинг тўп ўйини қизиган пайт.

— Қани, оғайнилар, городга! — дейди Турғун.

Болалар ўйинни ташлаб, бизга қўшиладилар. Баланд Мачитга келгач, маслаҳатлашамиз. Трамвайга пулсиз тушиб бўлмайди, паттачи кўрса хўп уради. Тинчгина аравага осилиш мумкин. Кейин, эҳтиёт билан, извошга осилса бўлади. Болалардан олти киши танлаймиз, бошқаларнинг маҳаллага, уй-уйларига кетишлари кераклигини уқдирамиз. Биринчи учраган аравага Аъзам икковимиз осиламиз. Мен ваҳимадаман. Турғун бўлса, извошга осилган. Турғуннинг қулоғига бирдан чарсиллаб қамчи тегади шекилли, ўзини таппа ерга ташлайди. Мен: «Арава тинч, бу ёққа кел, яхши кетяпмиз!» деб секин имлайман. Аравакаш индамайди. Аммо Турғун яна бир бошқа извошга осилиб олади. Аравакаш бизни сезиб қолиб, хипчин билан ўқталганча шовқин солади:

— Шумтакалар, йўқол ҳамманг!

Аъзам икковимиз ўзимизни ерга ташлаб, ҳайтовур, қутулиб қоламиз.

— Турғунбой, хипчин қалай? — сўрайди Аъзам.

Турғуннинг қовоғи солинади:

— Сал тегди-да. Ҳа, сенга хипчин тегмаганмиди?

— Бас, энди оёқни ишга солайлик, — дейди Аъзам.

Бир-биримиз билан ўзини-ўзини югуриб, Шайхантовурга етамиз. Ҳаммамиздан шаррос гер қуйилмоқда. Бир дўконнинг олдида лаҳзагина чўкиб, нафасимизни ростлаймиз. Турғун бир аравакашга ялғиниб, аравакашга чиқиб олади. Аъзам ва мен пиёда кетамиз. Аравакаш бизни юпатган бўлади:

— Чироқларим, юк кўп, бўлмаса, сизларни ҳам аравамга чиқариб олардим.

Урдага етиб борамиз. Тор кўприк четида бизни кутиб турган Турғун папирос чекиб йўталади.

— Ма, чек, — дейди менга Турғун. — «Роза» деган папирос. Бир рус чол чала чекиб ташлаган экан, даров илиб олдим.

Аъзам папиросни Турғуннинг қўлидан юлиб олади-да, анҳорга улоқтиради.

Бу ерда боққоллар, қассоблар кўп. Пастда самовар. Ошхонадан кабоб ва гўшткуйди ҳиди анқийди...

— Бу ёғи город, чегарага етдик, — дейман мен кўп-рик четига ўтириб.

Турғун сомсапазнинг дўкони томонга қарайди.

— Сомса яхши-да! Бай-бай! — дейди ҳаваси келиб. — Лекин катта бўлганимда, қараб турларнинг, албатта, ошхона очаман. Ана шунда кўрибсизларки, муллажирнинг шарақ-шарақ. Аъзам ўчоққа ўт қалаб туради. Муса овқат ташийди, мен хўжайини бўлиб тўрда ўтираман. Менинг ишим фақат пул санаш бўлади. Қотириб ташлайман!...

Аъзамнинг жаҳли чиқиб, Турғуннинг юзига тарсаки тортиб юборади.

Турғун аламинга чидаёлмай, ўрнидан ирғиб туради. Мен ўртага тушиб, ажратиб қўяман.

— Маҳаллада гаплашамиз ҳали, маҳаллада гаплашамиз! — дейди Турғун Аъзамга дўқ қилиб.

Бирдан қаёқдандир отлиқ аскарлар пайдо бўлади. Қовоқлари солинган солдатлар милтиқ кўтариб кетмоқдалар.

Трамвай йўлидан пиёда Александров боғига борамиз.

— Ўрис болалар тутмасмикан? — дейди Аъзам бирдан.

Турғун жавоб беради:

— Ўрис болалар яхши, рабобийларнинг болалари бизга тегмайди. Мен бир кун городдан қопда сўк орқалаб келаётган эдим, ҳар қадамда тўхтаман. Жиққа терга ботдим. Бирдан иккита ўрис бола учраб қолди, раҳми келди шекилли, қопни кўрсатиб, менга бер, бола, деди. Ҳайрон бўлиб тўхтадим. Ичимда: берайми, бермайми, деб ўйладим. Оддий кийинган, шапкаси кир, кийим-боши ўрта, ўн-ўн беш яшар, баланд, бақувват бола эди. Иккинчиси кичкина эди. Қопни бердим, орқалаб олди-да, физиллаб кетди. У бир нималар дейди, лекин тилига тушунмайман. Ёлғиз билганим: испасиба. Отам ўргатган, испасиба десанг, олам гулистон, деб. Шундай қилиб, ҳалигилар қопни галма-гал кўтариб чопишди. Қорёғдига келдик. Ўрис болалар, манга Старий город, деб қопимни беришди, қайта-қайта испасиба, деб қопни орқаладим. Ўлгундай дуо қилдим.

— Яна қандай ўрисча сўзларни биласан? — сўрайман Турғундан.

— «Харашо», «тавариш» деган сўзларни биламан, — жавоб беради кулиб Турғун.

Тушдан оққанда, ҳориб-чарчаб Пиёнбозорга етиб борамиз.

Турғун бало, бирпасда хабар топиб келади:

— Александров боғида митинг охирлаб қолганга ўхшайди. Миш-миш гап... Рабочийлар буржуйларни эзамиз, дейди.

— Буржуй деганинг нима? — сўрайди Аъзам.

Турғун жиддий равишда тушунтиради:

— Буржуй деган нарса, хўш, олибсотар, савдогар дегани бўлса керак-да.

Пиёнбозорда трамвайни кутиб ўтирган мусулмонлар бор эди: мадраса талабалари, катта салла, ола байроқ тўнли муллалар, мулла ёқа кўйлак ва олифтанамо ўспирин — турли табақага мансуб йигитлар. Чоғирчуғир гап қайнар эди.

— Рус ишчилари, зиёлилар хўп ваъзхонлик қилди. Мусулмонлар ағрайиб турди-қолди. Минбарга бир олифтанамо киши ҳам чиқиб, ваъз қилди. Лекин офарин унга, гапга уста экан. Зулм, баҳшат, ҳақсизлик тўғрисида бирам яхши гапирдики, оғзим очилиб қолди. Ихчам ўралган кичкина саллани, қора, калта соқолли киши. Нотиқ кўп сўзлади. Туркистон ўлкасининг зулматга ботгани, халқнинг аҳволи, ўлкамизнинг шояд ҳуррият ва адолатга эришажаги ҳақида гапирди, — деди бир йигит.

Унинг сўзини маъқуллаган садолар янгради.

Яқинимизда турган фақиргина бир йигит бизга тушунтирди:

— Русчани оз-моз биламан. Тоғам раҳматлик олмафуруш эди. Ундан ўрганганман озроқ русчани. Петроградда ишчилар қўлларига қурол-аслаҳа олишти. Вақтли ҳукумат бетинч эмиш. Тошкентда аҳвол шунақа. Генерал Коровиченко бойлару савдогарлар билан биргалишиб фитна бошлади. Уни Керенский юборган, меҳнаткашларнинг ашаддий душмани, «Тошкентни қонга ботираман!» деган шу-да! — аста шивирлайди йигит. — Мана, митингда мастеравойлар, темир йўл ишчилари, ҳаммаси гапирди. Ишчилар фабрика-заводларни буржуйлар қўлидан тортиб олиш керак, ер-сув деҳқонники, денишяпти... Гап кўп, замон жуда қалтис...

Биз унинг гапига ҳайрат билан қулоқ солиб турганимизда, ёши тегурвчи таниш бир уста кўриниб қолади.

— Ҳе, нима қилиб юрибсизлар? — сўрайди у. — Уйга кетинглар, адашнб қолманглар тагин.

— Э, митингга келган эдик... Лекин тамом бўлиб қолди, аттанг, — дейман мен.

— Қизиқ гаплар бўлдимми? Гапириб беринг, амаки,—деб устага ялинади Турғун.

— Аҳволи замон жуда чатоқ, укаларим. Мастеравойлар, йўқолсин бойлар, дейди. Вақтли ҳукумат бойларни яхши кўради, чунки, вақтли ҳукумат ҳам, бойлар ҳам — ҳаммаси бир гўр.

Мен унинг гапларини диққатимни бериб жимгина тинглайман. Ёш бўлсам-да, бундай гапларни ҳар кун, ҳар жойда эшита-эшита тушунадиган бўлиб қолганман.

Қоронғи тушиб қолгани учун уйга қайтаман. Базўр маҳаллага етиб келаман.

Онам бояқиш мендан хавотир олиб, диққати сшганча ташвишланиб ўтирган экан.

— Ойи, овқат!.. — дейман ариқ сувда шапир-шапир ювиниб. — Городга бордик... Гап жуда кўп.

Онам уришиб қойийди:

— Ёмон саёқ бўлиб кетяпсан!

— Ойи, овқат! — дейман супа лабига чўккалаб.

Онам мошкичири олиб келади...

* * *

Куз. Япроқлар аста тўкилмоқда. Тунлари изғиринли совуқ. Бир-икки ёғин ҳам бўлиб ўтган. Бугунги ҳаво яхши, осмон зангори.

Дадам Янгибозордан келган. У уйга ҳар кун ўтин, кўмир, ёғ, мош, хуллас, рўзгорга керакли икир-чикирни ташийди...

Эрталаб мен, чойдан кейин, оти миниб, жарга жўнайман. Жарда толлар, қайрағочлар тўла. Жимжит. Оти сугориб турсам, тўсатдан даҳшатли милтиқ садолари янграйди. Бу нима бўлди? Янги шаҳардамкан? Садолар яқиндан келарди.

Жардан чиққанымда милтиқ овозлари кучаяди. От чоптириб, бир зумда гузарга етиб келаман. Боққоллар, самоварда ўтирган одамлар ҳайрон бўлиб, бир-бирларига қарайдилар: «Нима ғавғо?»

Уйга етиб келиб, отхонага оти боғлаб чиқаман.

— Нима бало, милтиқ отиляптими? — дейди онам кир юлиб ўтирган жойида.

— Гузардагилар, кўзғолонга ўхшайди, дейишяпти!..

Онам ҳайрон бўлганча анграйиб қолади. Мен яна гузар томон югураман. Гузардаги халойиқ ҳамон саро-

симада. Ҳеч ким ҳеч нарса билмайди. Боққоллар, қас-соблар бирин-кетин дўконларини йиғмоқдалар. Лекин самоварда одам тўла. Отишма овозлари борган сари кучайиб, авжига чиқмоқда. Извошчилар бирин-кетин Эски шаҳар томон кетмоқдалар. Қатор-қатор бўш трамвайлар Янги шаҳар томон ўтмоқда.

— Қўзғолон! Катта қўзғолон!— дейдилар извошда келаётганлар олдиларидан тўсиб чиққан одамларга.

* * *

Мен у ёқ-бу ёқдан сўз ўғирлаб, тентираб юраман. Тушда уйга равона бўламан. Янги шаҳарда отишма ҳануз тинмаган, акенича, борган сари кучаймоқда.

— Ойи-чи, ойи,— дейман айвонга ўтириб. — Қўзғолон бўляпти. Мана, городда тарақ-тарақ отишма...

— Эшитдим, оти бўвим чиқиб айтдилар. Шайхан-товурга қариндошлариникига борган экан, эшитиб келиптилар. Русияда бир шаҳар бор-ку, оти шима ҳам эди, ўша ишчиларга ўтипти. Иш бошида ишчилар эмиш.

— Петроград у шаҳарнинг оти!— дейман ҳовлиқиб.— Инқилоб ўша ердан чиқипти...

Кечқурун Турғун келади:

— Мусавой, юр тез!

— Нима бўлди, оғайин, кўринмайсан?— дейман ташвишланиб. — Авжи қўзғолон ҳазир, милтиқ овозларини эшитяпсанми? Қаёқларда тентираб юрибсан?

— Оғайини, гап кўн. Сен ўзинг уйга тикилиб ўтирибсан, — дейди лабини ялаб Турғун.

— Қани, айт! — қистайман қизиқиб.

— Икки кун бурун дадам билан аммамникига боққа борган эдик. Жуда узоқ, тахминан йигирма-ўттиз чакрим келади. Бориб, чой-нон ичгандан кейин хазон теришга тушдик. Биласан-ку, бузоғимга овқат керак. Тоғамга ялиниб-ёлворганимда, ма, ола қол, деб берган эди шу бузоқни. Хазон среб далада, қон-қоп ётипти. Дадам икковимиз катта узун сунурги билан бир талай хазонни йиғдик. Ҳаво яхши, бэр ариқ сув шарқираб оқиб турипти, ичи тўла баллқ, ўзим кўрдим. Лекин, аттанг, қармоқ бўлмади-да, хўн тутардим.

— Вой, тентак-ей, бўлди, мунча эзмалик қиласан!— дейман мен тоқатсизланиб.

— Ўртоқ-ей, сабр қил, эшит ахир, гапни бўлдинг-ку. Иншайкейин, даданинг ўртоғи, ўзи эски таниш, қўлтиққа сиймайдиган жуда катта тарвуз берди. Бир гапиш деҳқон қирғовул берди. Поччам бир яхши пичоқ

бердики, жуда ҳам ўтқир, уйга бекитиб қўйдим... Утмас бўлиб қолмасин, деб...

— Гапни тамом қил тезроқ, эзма! Қўзғолон, жангдан гапир!—дейман мен.

— Э-э, гапнинг қизиғига энди етганда яна чўп солдинг-а, тентак. Майли, эшит, шундай қилиб, дадам, қоронги тушиб қолди, бу кеча ётайлик, эртага кетамиз, деди. Аммам бояқиш ёғлиқ қанча қилди. Иштаҳа билан едим. Кечаси поччам билан дадам хўп ҳасратлашиб, ўтган турмуш воқеаларни, қаттиқчилик, қашшоқчиликдан бошлаб, ҳозирги вақтги ҳукумат, боёнлар, камбағал-бечоралар устида кўп суҳбаг қилишди. Кейин ётиб ухладик. Эрталаб қуюқ қанмоқ билан чой ичдик. Чойни ичиб, ота-бола ҳазонларни бостирманинг бир бурчагига жойладик. Дадам бояқиш қанор қопга ҳазонни тикиб-тикиб оғзини чандиб бўғди, қопни орқалаб, арқонни кўкрагидан айлантириб боғлади. Аммам бояқиш анча жийда, каттаконгина қоқоқ, сузма берди менга. Поччам ва аммам билан хайрлашиб, бир ҳафтадан кейин ҳазонга кетамиз, деб чошгоҳда йўлга тушдик. Кўп юрдик, айниқса, дадам шўрлик ҳарсиллаб қолди, қанорга ҳазонни жуда кўп тикқан экан ўзи ҳам. Орачора дам ола-ола авжи пешинда базўр городга етиб келдик. Ҳеч ким йўқ, кўчалар жимжит. Аммо аҳён-аҳёнда узоқдан тарс-турс овоз эшитилиб турипти. Солдаглар буқина-буқина аллақайққа чошиб кетишяпти. Йўлда битта-яримта ўткинчи учраб қолади. Қўрқа-писа келямиз. Ўрси хотинлар эшикларини ёлиб, дераза пардаларини тушириб қуйишган. Ўрси бобойлар эшикка чиқиб: «Ҳой, кет-кет, тез жўна уйингга, эсинг жойидами ўзи, пасқам йўлдан юр, ўқ ёғилиб турипти», дейишади бизга. Дадам ҳайрон бўлиб, қопиб қолди. Мен дадилман: «Юринг, қўзғолон бошланди», деб тушунтирдим. Э-э, паст-баланд, айланма-айланма йўллардан юра-юра хўп кездик. Бирдан ишчилар кўринди, ҳаммасининг қўлида милтиқ, дарахтлар орасида ер бағирлаб ётиб, поқ-поқ отишади. Ораларида солдатлар ҳам кўп. «Ҳой, биродар, нима қилиб юрибсан, ўқ тегса қулайсан, жўна!» деб қичқирди бир мусулмон. Астагина пана жойга бурилдик. Ҳар жой-ҳар жойда ишчилар орасида милтиқ кўтарган мусулмонлар ҳам кўринади. Улар отамга ҳазил қилиб: «Ҳазонингиз нимаси бу қиёматда?» дейишади. «Жўнаниг тезроқ!» дейди биттаси жаҳл билан. Хўп тентираб юрдик, қарасак, дарахтнинг тагида ярадор одам ётибди. Дадамга қараб имлайди. «Сув,

сув!» дейди ииграб. Дарров қўлимдаги ҳамма нарсаларни ерга қўйиб, дупшимда икки марта сув олиб келиб, ичирдим. «Непасиба, непасиба, маладес! Иди, иди!» дейди қайта-қайта. Шундай қилиб, кўчама-кўча юриб, князининг боғининг орқасидаги кўчалардан ўтиб, базўр Урдага чиқдик. Ишқилиб, уйга намозгарда етиб келдик. Лекин, ўртоқ, даҳшатли, қонли уруш. Вақтли ҳукумат ағдарилди, деявер шу бугун! Бугун-эрта йиқилади.

Мен ҳам кўрган-билганларимни гапириб бераман...

* * *

Ҳар кунни мактабдан чиқиб, гузарга тушардим. Болалар Хадрадаги янги мактабдан шовқин-сурон билан келар, мен ҳавас билан уларга қарар ва улар билан ўқишни орзу қилар эдим.

Бир кунни маҳалламиздаги қўшнимиз Акбар ака йўлиқиб қолади. У ёшлигидан Янги шаҳарга қатнаб, ўрис мактабини битирганлардан. Ҳамиша дарвозасининг олдида ўрисча, ўзбекча китобларни шивирлаб мутолаа қилар эди. Мен унинг ёнида ўтириб тинглардим.

— Хўш, нима қилиб, лақиллаб юрибсан?— дейди Акбар ака дўриллаган овоз билан. Хадрада янги мактаб очилган, қалай, ўқийсанми?

Юрагим дукиллаб кетади:

— Қани энди! Олиб борсангиз, ўқийман, орзум шу!— дейман шошилиб.

Акбар ака кулади.

— Яхши, ўқи-ўқи, одам бўл. Эртага эрталаб Хадрада кутаман.

Ғизиллаб Говкушга, уйга югураман.

— Мен, албатта, янги мактабга кираман, бўлди, эски мактабни йиғиштирдим!— дейман қатъий равишда онамга.

Онам қўлидаги жиякни бир четга қўйиб, жиддий оҳангда дейди:

— Олам ўзгарди, янги дунёга янги мактаб ярашади, ўқи, мулла бўл, ўғлим. Лекин, дадангининг иши йўқ, у кишига қаерда ўқисанг ҳам майли. Даданг ҳам янгиликка тушуниб қолади.

Мен севинчимдан теримга сизмай, эрталаб Хадрага югурдим. Ҳовли кўчадан баланд бўлиб, дарвозадан зина бошланарди. Бир эшикдан қўлида жигарранг, зангори рангдаги юмалоқ нарсани кўтарган ҳолда Акбар ака чиқиб қолади.

— Келдингми? Қани, юр, — деди имлаб. — Ер куррасини кўрганмисан? Мана бу — глобус, ер куррасининг нуسخаси бўлади.

Акбар ака мени мактаб идорасига бошлаб олиб киради. У ерда бир неча кекса, салобатли ўрне муаллимлар, соддагина кийинган ўзбек ва татар муаллимлар ўтиришибди. Акбар ака глобусни бир четга қўйиб, менга қарайди:

— Қани, ўтир.

Мен ийманиб аста ўтираман. У олдимга бир варақ қоғоз ва қалам қўяди. Ниманидир айтиб туради, мен бирпасда хушхат билан ёзаман. Шу тобда эшикдан келиб кирган пакана киши менинг хатимга қарайди.

— Хушхат экансан. Ҳисобни биласанми?— сўрайди у мендан.

— Рақамларни биламан-у, амални билмайман,— жавоб бераман қизариб.

— Эски мактаб динни, шариятни ўргатган, холос,— дейди кулиб Акбар ака. — Иккинчига ўт, ҳисобни билмайсан. — У пакана кишига қарайди: — Шундай қилсин-а?

Қаюм ака шкафдан иккита дафтар ва қалам олиб менга узатади. Мен идорадан чиқиб, иккинчи синфни топаман. Синфда катта-катта болалар ва жуда кичкиналар ҳам бор. Умуман айтганда, синфлар орасида фарқ оз эди, улар фақат ҳисобдан бир оз фарқ қилардилар.

Биринчи дарсга ўрта ёшлардаги ўрне — расм муаллими кирди. Уринларимиздан дув туриб, салом бердик, кейин жим ўтирдик. Муаллим шляпасини столга қўйди.

— Бошлаймизми расмни, болалар?— деди ўзбекчасига.

Мен дафтарини очиб, хурсанд ҳолда муаллимнинг буйруғини кутаман.

...Янги мактаб—илм хазинаси, маърифат ўчоғи. Янги мактабда фанлар ҳам, муаллимлар ҳам кўп. Она тили, ҳисоб, табиёт, жуғрофия дарсларини ўқиймиз.

Бўйим ҳам анча чўзилиб қолган. Шўхлигим тиниб, ўйинқароқлигим анча камайган, томма-том юришларим барҳам бўлган...

Янги мактаб, янги ҳаёт адабиётга ишқимни кучайтиради. Ҳавасим, иштиёқим шеърда. Севикли шоирларимнинг шеърларини қўлимдан қўймайман. Дафтардафтар шеърлар тўплайман. Ҳавасим кучли, ўйларим, хаёлларим дунё-дунё!..

Давр—қайноқ, жанговар давр. Ватанимиз кураш оловида.

БОЛАЛИККА ҚАЙТИШ

Ҳар бир кишининг қалбида олис болалик хотиралари яшайди. Болалик кезларидаги кадрдон кўчалар, бу кўчалардаги яшнимачоқ билан ўтган кечалар, киндик қони тўкилган уй ва бу уйни ўзларининг мавжудликларини билан файзлەб қилган ота-она ҳақидаги хотиралар йиллар утган сайин янада азиз ва маънабар бўлиб бораверади. Аммо хотира сўхбинининг фоний дунёни тарқ эттиши билан бу хотиралар ҳам ботаётган қуёш нуридек сўнади.

Расом ўз болалигини фақат айрим манзаралар орқали акс эттириши мумкин. Басмакор ҳам товуш ва оҳанглар ёрдамида болалик оламиининг баъзе бир лавҳаларини жонлантира олади. Лекин болалиқнинг ва умуман ҳаётнинг катта бир даяр оралиғидаги ҳаракатини, нафасини фақат ёзувчигина тасвирлаш билмади.

Аммо болалик хотираларини ёзиш ҳуқуқи ҳаммага ҳам насиб этавермайди. Бу ҳуқуқни ҳатто ёзувчилар ҳам бутун умрлари давомида қозонган обрў-эътиборлари билан қўлга киритадилар.

Ойбек — гаройиб бир тарихий даврда яшаган ёзувчи. 1905 йилдаги рус инқилоби билан бирга туғилган адиб 1917 йил Феврал ва Октябрь воқеаларини, 30—50 йиллардаги қатағон бўронларини ва 60-йиллардаги хрушчевча «иниқлик» фаслиининг сарини шабадаларини ўз қалби сша кечирди. Аммо миселсиз мафкуравий тўсиқлар орасида яшаган адиб ўз даври ҳақидаги ҳақиқатни тўла айтиш имконига эга бўлмади. На «Қутлуғ қон», ва «Улуғ йўл» ва на «Олтин водийдан шабадалар»да у ўз дилидаги хақ сўзини тўла анига олмади. Бир томони, шунинг учун ҳам тарихий мавзуга, олис ва яқини ўтмишга кўпроқ мурожаат этди. У ҳатто Ватан уруши фронтларига бориб, ўз кўзи билан кўрган ҳарбий давр ҳақиқатини ҳам «Қуёш қораймас» романида тўла акс эттира олмаган. Ҳолбуки, у 1943 йил мартининг сунгги кунларида, яъни фронтдан қайтиши биланоқ Москва оstonаларида жон олиб, жон бераётган юртдошлари ҳақидаги романига катта иштиёқ билан киришган эди.

«Қуёш қораймас» романи қўл ёзма саниниг дастлабки саҳифасида унинг 1943 йил 7 апрелда эзилла бошлангани аниқланган. Уша йилнинг 1 майидаёқ ҳали тугалланмаган асарининг дастлабки парчаси «Қизил Ўзбекистон» газетасида босилган. Лекин Ойбек, кўп ўтмай, фронт ҳақидаги ҳақиқатини айтиш мумкин эмаслигини сездди. Шундан кейин у ҳақиқатини айтиш мумкин бўлган бирда-бир мавзунини ўз болалиғида кўрди. Ва, шундай ишончдан келиб чиқиб, 1943 йилнинг июнида, урушнинг авжи қизғини бир палласида, «Болалик» қиссасини ёзишга киришди. Аммо уруш даври бундай асарга, сирасини айтганда, муҳтож эмас эди. Шунинг учун адиб бу ижодий ниятини ҳам ўша вақтда рўёбга чиқариш имкониятига эга бўлмади.

Шу тарзда йиллар ўта бошлади. 1943 йили эндиғина ташкил этилган Ўзбекистон Фанлар академиясига ҳақиқий аъзо этиб сайланган Ойбек, кўп ўтмай, жумҳурият ёзувчилар уюшмасига раис, Фанлар академиясининг ижтимоий-гуманитар бўлимига бошлиқ,

«Шарқ юлдузи» журналыга эса муҳаррир этиб тайинланди. Адибнинг СССР Олий Кенгашига депутат этиб сайланиши ва ҳ. к. лар эса унинг обрў-эътиборини беҳад ошириб юборди. Ойбек юлдузининг бу қадар юксакликка кўтарилганини кўрган ҳасад ва бўҳтон аҳли шундан кейин мавжлашиб, жонлашиб, уюшиб кетди. Ва у 1951 йилнинг 16 апрелида Ойбекни бир умрга тўшакбанд қилишга эришди.

Ойбек эндигина қирқ олти ёшга тўлган эди шу пайтда.

Адиб 1930 йилги Ўрта Осиё Давлат унiversитетини тугатар-туғатмас, кечаги талаба дўстлари ҳаётидан олинган «Студентлар» романини ёзмоқчи бўлган. Аммо, ижодий малака ва маҳоратнинг етишмаслиги оқибатида, бу роман чала ҳолда қолган.

Адибнинг рафиқаси Зарифа Саидноспрова менга бир воқеани айтиб берган эди:

Кувларнинг бирида Ойбек машинада рафиқаси билан кета туриб, уша «Студентлар» романининг бахтсиз тақдирини эслаб, бундай деган экан: «Бир вақтлар вақтим бемалол бўлганда, ижодий малакам мутлақо йўқ эди. Ҳозир эса малака ва маҳорат жиповини қўлга олганимда, ёзиш учун мутлақо вақтим йўқ».

Ойбек қирқ олти ёшида оғир ва бир умрли хасталикка йўлиққанида, шундай ижодий кучга тўлган эди, ижод булогини қайнаб-жушиб турган эди. Аммо хасталик унинг тилига киши солиб, ўнг қўлидаги қаламни бир умрга тортиб олди. У Тошкент, Москва ва Пекин шифохоналаридаги узоқ йиллик даволашлардан кейин ҳам мустақил ёзиш имкониятига эга бўлмади. Хаста Ойбек шу йилларда «Қуёш қораймас»ни ҳам, «Улуғ йўл»ни ҳам, «Бола Алшшер»ни ҳам, талайгина шеър ва достонларини ҳам онла аъзоларига айтиб туриб ёздирди. Бундай бавосита ижод жараёнида, одатда, тилла кукуналарни тўкилиб қолиб, асар иморатининг темир блокларигина қоғозга тушади...

Хаста Ойбек... Айрим қаламкаш биродарлари ва шоғирдларининг номардликларини кўрган адиб шу йиллари болалик кезларининг мусаффо осмонини бежиз эсламаган ва кўмсамаган. Зеро, болаликдек беғубор фасл бўлмайдиган бу оламда. Ҳатто болалик кезларида юз берган ачиқ ҳодисалар ҳам бориб-бориб, ўз таъминини йўқотади ва болалик фаслининг хушбўй нафасини эслатиб туради. Ва болалик, худди ширин бир тушдек, хотиралар чаманзоринда яшайди.

«Ўзбекистон маданияти» газетасининг 1956 йил 22 январ совида Ойбекнинг «Ижодий режа»си эълон қилинган. Унда, жумладан, бундай сўзларни ўқиймиз: «Бетоблик ҳам ижодчи юрагиндаги орзуларининг жўшишини тўхтатолмас экан: 1955 йилда Покистон ҳаётига оид қиссанинг сўнгги саҳифаларини ёзиб, пуққа қўйдим. Зериккан кезларимда «Бобом» поэмаси билан кичик-кичик шеърлар тиздим...»

Демак, адиб бу даврда «Болалик» қиссасини ҳали еза бошламаган. Лекин у «Зериккан кезлари»да «Бобом» достонини ёзар экан, унинг хотираси экрандаги, шак-шубҳасиз, болалик манзаралари саф тортиб ўтган. Ва бу манзаралар секин-аста унинг бутун борлигини эғаллаб борган. Патижада у шу даврда ёзаётган «Улуғ йўл»ни ҳам чегга суриб қўйиб, болалик завқларига берилган.

Бизнинг бу тахминимизни Ойбекнинг ўзи ҳам тўла тасдиқлайди. У яши, 1958 йил арафасида «Ўзбекистон маданияти» газетасида чоп этилган муборакномасида бундай сўзларни ёзган: «...Мен ҳам «Болалик» повестини асосан ёзиб тугалладим. Сиз, азиз китобхонларимизга ёзиб бермоқчи бўлган «Қуёш қораймас» номли романимни ҳам битказдим. Энди катта, зўр роман — «Улуғ йўл» қолди...»

Хаста адиб «Болалик»ни ҳали буткул тугатганича йўқ эди. Шунинг учун ҳам у асарни «асосан ёзиб тугалладим», деган.

Адиб яна ўша газетанинг 1958 йил 1 январ соннда муштариоларни янги йил режаларини билан таништириб, «Бахтиёр болаларимизга «Болалик» сарлавҳали повестини тақдим этиш оллари яқинлашмоқда», деб ёзган. Лекин бу «он»ларга ҳам ҳали илчагини бор эди. «Болалик»дан олинган дастлабки парча «Ўзбекистон хотин-қизлари» журналининг 1959 йил 7-соннда, асарнинг тўла матни эса «Шарқ юлдузи» журналининг 1962 йил 1—3, 5—6 ва 9—11-сонларида босилди. Асар китоб шаклида 1963 йилда чоп этилди.

Ойбекнинг рафиқаси 30-йиллардан то умрининг охирига қадар Тошкент Қишлоқ хўжалиги институтида хизмат қилган. У «Болалик» ёзилган кезларда шу институтнинг кимё кафедрасини бошқарганлиги сабабли фақат кундалик ишдан кейинги соатларидагина хаста адибга котиблик қилган. Шубҳасиз, бундай ижод жараёнида «Болалик»нинг кўнгилдагидек чиқishi амримаҳол эди. Шунинг учун ҳам асар «Шарқ юлдузи» журналида тажрибали муҳаррир Ваҳоб Рўзиматов таҳририда эълон қилинган.

Ойбекнинг «Болалик»ни ёзишдан мақсади нафақат ўз ҳаёти саҳифаларини варақлаш, балки, юқорида айтилганидек, яқин ўтмиш ҳақидаги ҳақиқатни айтиш ҳам бўлган. У ҳақ сўзини айтиш умидида ўз умрининг тошгига назар ташлаган. Лекин ҳатто 50-йилларнинг сўнги ва 60-йилларнинг аввалида ҳам на жадидлар тўғрисидаги, на Феврал ва Октябр инқилоблари тўғрисидаги ҳақиқатни баён қилишнинг иложи бор эди. Устига устак, асарни таҳрир қилар эканлар, журнал муҳаррири ҳам, китоб муҳаррири ҳам Ойбек хотирларида Октябр инқилобининг Ўзбекистонда гўё рўй берганини тасвирловчи воқеаларнинг ахс этишини истаб, бир неча саҳифалардан иборат «инқилобий лавҳалар»ни адиб номидан ёзиб, асарга киритиб юборганлар.

«Болалик»нинг ушбу нашрини тайёрлашда бундай ўрнлар олиб ташланди ва муаллифининг бизга чала ҳолда етиб келган нуسخасидаги қатор ўрнлар қайта тикланди.

Ойбек ўзининг ижодий режаларида ҳали тугалланмаган «Болалик»ни қисса деб атаган бўлса-да, у, аслида, хотиралар силсиласидан иборат. Шунинг учун адиб асарининг 1963 йилдаги китоб нашрида «Болалик» сарлавҳасидан кейин «хотираларим» деган сўзни ёзиб қўйишни лозим тойган. У 1963 йили қорақалпоғистонлик сайловчилар билан учрашувда ўқилган нутқида эса «Болалик хотираларимни тамомладим», деб хабар берган. Биз ҳам муаллифининг ана шу эътирофлари ва «Болалик»нинг мазмуни-моҳиятидан келиб чиқиб, асарни «Болалик хотираларим» деб аташни маъқул кўрдик.

Бугун Ойбекнинг болалик кезлари кечган Тошкент таниб бўлмаё қиёфага кирган. Нафақат Говкуш ва Оқ Мачит маҳаллалари, балки бутун Эски шаҳар ўрнида янги, гўзал ва фусункор Тошкент қад кўтарган. Биз ва айниқса кейинги авлодлар XX асрнинг 10-йилларидаги Тошкентни ва умуман ўзбек халқининг ҳаётини бундан кейин Ойбек хотиралари орқали кўз олдимиизга келтирамиз. Адиб ушбу хотираларида ана шу, биз учун табаррук тарихнинг ёш ва навқирон гувоҳи сифатида биз билан, келажак авлодлар билан мулоқотга киришди. Бизга ўша йилларнинг тирик нафасини пурқаб, халқимизнинг машаққатли турмуш тарзин, урф-одатларини, орзу ва интилишларини ҳақида дарак бериб туради.

Болалик... Ойбекнинг болалиги... Паррандалар орқасидан қувиб, томма-том варрак учуриб юрган, арзон шафтолени харид қилиб, қимматроққа сотмоқчи бўлган-у, аммо чув тушган, чойхона ва дўконларга кириб мўйсафид кишиларнинг суҳбатларига қулоқ тутини-

ин севган болашинг, бир пайт келиб, ўзбек халқининг улуғ адиби бўлишни ким ҳам хаёлига келтирибди ўшанда?! Қайси илоҳий куч рузғор ташвишларидан боши чиқмай, фарзандларнинг туз-насибасини олим қишлоқлардан қидирган кишининг фарзандига улуғ инсон, забардаст шонр, адиб, таржимон ва аллома бўлиш шарафини бағишлади экан?!

Болаликнинг мовий осмони тагида қанчадан-қанча Ойбеклар, Ражабийлар, Ҳабиб Абдулалалар туғилши ва улғайши мумкин. Улар ниҳол пайтларида бошқа тенгдошларидан ажралмасликларни табиий. Аммо агар улардан меҳр-муҳаббатни дарё тутмасангиз, уларнинг бошларини силаб, юракларига қулоқ осиб турсангиз, ўнлаб, балки юзлаб инҳоллардан энг камда бирининг келажакда тарам-тарам мевалар бериши ва бу меваларнинг улуғ истеъдод мевалари бўлиши ҳеч гап эмас.

Юлдузлар илк бор болаликнинг беғубор осмонида нур сочадилар.

Наим ҚАРИМОВ

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

Адабий-бадиий нашр

ОИБЕК

(Тошмуҳаммад ўғли)

БОЛАЛИК ХОТИРАЛАРИМ

Қайта нашри

Мухаррир М. Пўлдошева

Рассом Т. Сайдуллаев

Расмлар муҳаррири .А. Қиёва

Техн. муҳаррир Т. Смирнова

Мусаҳҳих М. Насриддинова

ИБ № 5433

Босмахонага 07.04.95 да берилди. Босишга 04.05.95 да рухсат этилди. Бичими 84X108¹/₂. 2-нав босмахона қоғози. Адабий гарнитура. Юқори босма 13,02 шартли босма тавтоқ. 14,3 нашр босма тобоғи. Жами 15 000 нуска. 1238 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида. 19–95 рақамли шартнома.

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 700129, Тошкент,
Навсий кўчаси, 30.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг 1-босмахонасида
босилди. 700002, Тошкент, Сағбон кўчаси, 1-бەрк кўча, 2-уй.